

A magyar börtönügy története

LŐRINCZ JÓZSEF
MEZEY BARNA

Dialóg Campus

A MAGYAR BÖRTÖNÜGY TÖRTÉNETE

A MAGYAR BÖRTÖNÜGY TÖRTÉNETE

Szerzők

Lőrincz József (V. fejezet)

Mezey Barna (I–IV. fejezet)

A mű a KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15-2016-00001 „A jó kormányzást megalapozó közszolgálat-fejlesztés” című projekt keretében jelent meg.

Szerzők

Lőrincz József (V. fejezet)

Mezey Barna (I–IV. fejezet)

Lektor

Estók József

© Dialóg Campus Kiadó, 2019

© Szerzők, 2019

© Szerkesztők, 2019

A mű szerzői jogilag védett. Minden jog, így különösen a sokszorosítás, terjesztés és fordítás joga fenntartva. A mű a kiadó írásbeli hozzájárulása nélkül részeiben sem reprodukálható, elektronikus rendszerek felhasználásával nem dolgozható fel, azokban nem tárolható, azokkal nem sokszorosítható és nem terjeszthető.

Tartalom

I. BEVEZETÉS	9
Bűn, bűnös, büntetés	9
Büntetési rendszer, szabadságvesztés-büntetés	13
Halálbüntetés	15
Testi büntetések	16
Megszégyenítő büntetések	17
Vagyoni büntetések	18
Szabadságbüntetések	20
Szabadságvesztés határozott időtartamra	20
Szabadságvesztés határozatlan időtartamra	21
Örökös fogság	21
Politikai fogság, államfogság	22
Sáncmunka (vár fogság)	23
Gályarabság	23
Hajóvontatás	24
Csatornaépítés	25
Kényszerbesorozás, katonai szolgálat végvárokban	25
Jogfosztás, lejjebbítés	25
Kitiltás, kiűzés	26
Száműzés	26
Bellebbezés	27
Katonai büntetések	27
II. A TÖMLÖCÖK KORA A MAGYAR TÖRTÉNELEMBEN (10–17. SZÁZAD)	31
A börtön a magyar középkorban	31
A börtön elnevezése	32
A tömlöc	32
Börtön	33
Fogház	33
A börtön jellege	33
A tömlöc	36
Az árestum	36
A magánbörtön	37
A kolostorbörtön	37
Tömlöcrezsim	38
Helyek	38
Állapotok	40
Élelmezés és rabköltségek	41

Őrzés	42
Munkáltatás	42
Fegyelmezés	43
A rab státusa	43
Igazgatás	44
III. AZ EURÓPAI FELVILÁGOSODÁS HATÁSA (A 18. SZÁZAD)	45
A börtönügy állapota Európában	45
Fenyítőházak	45
A fenyítőházak kriminalizálódása	46
A büntetőjog felvilágosodott kritikája	46
A szabadságvesztés-büntetés szerepének megerősödése	48
Fenyítőházak Magyarországon	49
Osztrák előzmények	49
A kormányzati kísérlet	50
A Domus Correctoria alapítása	52
A fenyítőház sorsa	52
A fogvatartottak	53
A fenyítőház jellege	54
Munka, fegyelem, ellátás	56
Őrzés, biztonság	57
Igazgatás és személyzet	58
A Domus Correctoria megnevezései	59
A büntetőjogi kodifikáció kezdetei	59
A büntetőjogi szabályozás állapota a 18. században	59
Az osztrák kodifikáció	61
A magyar büntető kodifikációs kísérletek	65
A Tractamentum captivorum, az 1830. évi operátum börtönügyi fejezete	68
IV. A POLGÁROSODÁS KORÁNAK BÖRTÖNÜGYE A 19. SZÁZADBAN	71
A fogházjavító mozgalom	71
Külföldi tapasztalatok	72
A politikai áramlat	73
A szakmai alapozás	74
Kelet népe-vita	77
A börtönügyi tudományosság kialakulása	78
Az elvi tételek	78
A terminológia	79
A tudomány szerepe: a Magyar Tudós Társaság pályázata	82
Az 1843. évi börtönügyi törvényjavaslat	83
Az 1843. évi javaslatok története	84
A büntetőjogi törvényjavaslat	84
A börtönügyi törvényjavaslat	85
A választmányi alapelvek	85

A törvényjavaslat értékei	86
1848 börtönügye	88
A kodifikáció ügye 1848-ban	88
A büntetőjog 1848-ban	89
A börtönrendelet	89
Az osztrák börtönügy Magyarországon	90
Oktrojált büntetőtörvény	90
A büntetőjogi szakirodalom	90
A Strafgesetz büntetési rendszere	91
Rendelet a büntetések végrehajtásáról	92
Fegyházlétesítés, a fegyintézeti hálózat kialakítása	94
Visszatérés a tömlöchöz	95
Az Országbírói Értekezlet	96
Az ideiglenes törvénykezési szabályok	96
A Helytartótanácsi körrendelet	97
A Büntetőjogtan	99
A dualizmus polgári reformjai	100
A büntető kodifikáció ügye	100
A szabadelvűség hatása	101
Az igazságügyi reform	102
A bírói hatalomról szóló törvény	103
Házaszabályok a fegyházak számára	103
A börtönügy igazgatása	104
A fogházrendtartás	104
Az 1878. évi V. törvénycikk, az első magyar büntető törvénykönyv	106
Csemegi Károly	106
A kódex alapelvei	107
A Btk. kritikája	108
A kihágási büntető törvénykönyv	109
A Csemegi-kódex büntetési rendszere	109
A szabadságvesztés-büntetés nemei	110
A Házaszabályok	113
A fokozatos rendszer	114
A büntetés-végrehajtás feltételrendszere	114
V. A HONI BÖRTÖNÜGY SZAKMATÖRTÉNETE A 20. SZÁZADBAN	117
A századfordulótól az első világháború kitöréséig (1900–1914)	117
Az intézményrendszer	117
A pozitivisták kriminálpolitika és börtönügyi koncepciói	119
A háború és forradalmak hatása a hazai börtönügyre (1914–1919)	121
Börtönügy a háború idején	121
Börtönügy a forradalmak idején	121

A börtönügy intézményrendszere és működése a két világháború között (1919–1945)	122
A trianoni békediktátum következményei	122
Az intézeti infrastruktúra változásai	122
A fogvatartás feltételei, elhelyezés, egészségügy, munkáltatás, nevelés, személyzet	124
Börtönügy a koalíciós korszakban (1945–1948)	128
Népbírói jog, kényszermunka-büntetés, internálás	128
A rabmunkáltatás államosítása	129
Börtönrendszer a koalíciós korszakban	130
Az irányítás és a személyi állomány helyzete	131
Hazai börtönügyünk a sztálini büntetőpolitika jármában (1948–1956)	132
A börtön az osztályharc szolgálatában	132
Szervezeti változások a börtönügy irányításában és felügyeletében	134
Az 1955-ös Büntetés-végrehajtási Szabályzat	135
Az 1956-os forradalom börtönügyi eseményei	136
Börtönügy a „Kádár-korszakban” (1957–1989)	138
A „Kádár-korszak” nyitánya: megtorlás és konszolidáció az 50-es évek végén	138
A hazai börtönügy az 1960-as években, a „klasszikus Kádár-korszakban”	139
Börtönügyünk a „hanyagló Kádár-korszakban”	141
A börtönügy irányítása, infrastruktúrája, személyzete	147
Börtönügyünk jogállami feltételek között, a rendszerváltozás után (1989–2000)	148
Az európai börtönmodell harmonizációja az 1993. évi novellával	148
Az intézetbiztonság átértelmezése	149
Az átmenet nehézségei	151
Irányítás, infrastruktúra, személyzet az ezredforduló előtti évtizedben	153
IRODALOMJEGYZÉK ÉS FORRÁSOK	157
A KÖTET SZERZŐI	175

I. Bevezetés

Bűn, bűnös, büntetés

Az európai kultúrkörhöz csatlakozó magyar keresztény monarchia létrehozásának idején, az akkor közel fél évszázados fejlődésen keresztülment kontinentális jog összeolvadási folyamatai már érzékelhetők voltak. A római jog recepciója ugyan még váratott magára, de az egyház által közvetített, a keresztény királyi hatalom támogatásával megerősített kánonjog a világi jog részévé vált. Ily módon a bűnfogalom, a büntetésről vallott tanok, a bűn és büntetés szerves kapcsolatáról hirdetett tézisek teoretikus vonatkozásai is tetten érhetők a korabeli jogi dokumentumokban. A Magyar Királyság első írásos dekrétumában Szent István király egyértelműen fogalmazott. „Mi is, országunkat Isten akaratóból kormányozván, mind a régi és mostani császároknak példájukra, tanácsi elmékedésből szabtuk módot a mi népünknek, hogyan élne tisztességes és háborúság nélkül való életet.” (ISTVÁN II. 2.) Nem hagyott kétséget afelől, hogy a keresztény uralkodónak joga és kötelessége meghatározni, mit tart helyes magatartásnak, s mit azzal ellentétesnek. Az utóbbiak követőit, „a gonoszokat és bűnösöket” pedig arra kárhóztatta, hogy „szervedjenek”.

Szent István király rendelkezésében világosan megfogalmazódik a bűncselekmény lényege: az uralkodó és tanácsa (értsd: a politikai elit) által helytelenített magatartás, amely értelemszerűen a hatalom rosszállását vonja maga után. A bűnnek, bűncselekménynek tekintett (és deklarativán annak nyilvánított) magatartások egyfajta veszélyhelyzetet igyekeznek definiálni, s a jogalkotó a bűncselekménnyé nyilvánított magatartás tiltásával ezt a veszélyhelyzetet törekszik mérsékelni vagy kiiktatni. Hosszú évszázadokon keresztül a bűncselekmények tartalmi elemeinek meghatározása hiányzott a büntető praxisból, hiszen a bíró („hatalommal rendelkező személy”) megítélésére volt bízva annak megítélése, a veszélyesség mérlegelése s persze a szükségesnek tartott büntetés kimérése. A bűncselekmények egy része magától értetődő volt a társadalmi élet korábbi történetéből és logikájából fakadóan („ne ölj”, „ne lopj”). Más cselekedeteket az egyház morális álláspontja körvonalazott („ne paráználkodj”), megint másokat az állam mint hatalmi szervezet ítélte fontosnak („hűtlenség”). A bírói hatalom parttalansága és a bíróként eljáró hatalmasok akár pallosjoggal történő felruházása bármilyen cselekedetet adott pillanatban a bíró megítélése szerint bűncselekménnyé avatott és büntetőjogi büntetéssel sújthatott. A bíró (feljogosítottsága okán) bárkit, bármikor, bármiért elítélhetett és kriminális szankcióval sújthatott.

A felvilágosodás kora hozta csak el a bűnről és a büntetés jogáról való filozofikus gondolkodást. A 18. század filantróp filozófusai, politikusai és tudósai képviselték először a humánus büntető eszme és az állam, a (büntető) hatalom korlátozásának teóriáját. A 18–19. századi polgári átalakulás egyik jellegzetes velejárója az alkotmányos garanciák követelése és azok beépítése a jogba, különösképpen a szakjogokba. A biztosíték nem csupán a politikai gondolkodás követelményévé vált, hanem bekerült a győztes (magát védelmezni

kívánó) polgárság szakjogi követelései közé is. Így lett az úgynevezett klasszikus büntetőjogi irányzat alapvető elvévé a „nullum crimen sine lege” (nincs bűncselekmény törvény nélkül) elve, amely a bűncselekményi tényállások törvénybe foglalását követelte meg. A bűncselekmények leírása, a megvalósítás elemeinek megismerhetősége és garanciális jelentőségű írásba foglalása az önkény kizárását jelentette. Ettől fogva büntetőeljárás alá vonni és büntető ítélettel sújtani (eltekintve most a további korlátozó és kizáró körülményektől) csak a bűncselekmény törvényi tényállásának tényleges megvalósítóját lehetett. Amíg a középkori és rendi-nemesi büntetőjog bűncselekménye a büntetés tükrében vált nyilvánvalóvá (vagyis azt tekintették bűncselekménynek, amit büntettek), a polgári korszak bűncselekménye a törvénybe foglalt és bűncselekménynek minősített törvényi tényállást kimerítő magatartás megvalósítása, amelyre (ha annak feltételei fennállnak) büntetést lehet kiszabni.

A büntetőjog *differencia specificája* a kriminális szankció. A büntetőjog (s így a magyar büntetőjog) kezdettől való megkülönböztető jellemzője a büntetőjogi büntetés. A büntetőjogi büntetés sajátja, hogy a jogrendszer legsúlyosabb jogkövetkezménye. Amikor az összes többi (szak)jog szankciója hatástalannak bizonyul, a praxis transzferálja a cselekményt és annak értékelését a büntetőjogias megítélés irányába. A büntetés lényege általában is valamiféle malum, rossz, amely a büntetéssel sújtott elkövetőt éri/érheti. A büntetőjogi büntetés pedig az elkövetőt a lehető legsúlyosabban érintő, többnyire fizikai valóját sértő és testi fájdalmat (is) okozó szankció. A középkor és a rendi társadalom jogának évszázadokon át tartó valóságát a hétköznapi élet olyan sanyarúsága jellemezte, ami az igazi malummá az élet elvételét, a test csonkítását vagy gyötrését tette (halálbüntetések, testcsonkító és testfenyítő büntetések). Aligha véletlen, hogy ezidőtájt a halálbüntetés *poena ordinaria*, azaz rendes büntetés, a legtöbb bűncselekmény természetes büntetése. Ezért születtek meg az arányosítás jegyében a halálbüntetés különféle nemei, miként az egyszerű (fájdalommal nem vagy alig járó), a minősített (fájdalmas, kínzó) és a minősített végrehajtású (súlyos fájdalommal járó, tortúrával tetézett) kivégzések. Ez a tény a többi, esetleg szóba jöhető szankciónemet (szabadságfosztás, vagyonvesztés) relativizálta. A középkor jellemző kis közösségeiben („szabadságok kis körei”) a szolidaritás és a kölcsönös megbecsülés rendszerében hosszabb ideig érvényesülhettek a megszégyenítő büntetések, jóllehet erősen korlátozott személyi és tárgyi körben. Mindezek alátámasztják a büntetés-kiszabás egyik legfontosabb történeti elvét, hogy tudniillik minden korszakban csak azok a büntetések alkalmazhatók hatékonyan, amelyek ott és akkor valódi malumként, valódi rosszként jelennek meg a fenyegetettek/az elítéltek számára.

A polgári társadalom megalapozásának majd kialakulásának folyamatában a szabadság olyan garantált és megbecsült értékévé vált, amely – különösen a korábbi jobbágytársaság rögöz kötései és földesúrnak alárendelt helyzetével szemben – különös rangra emelkedett a társadalmi megítélés szempontjából. Kiemelkedése több változást is előidézett a szankciórendszerben. Mindenekelőtt az értékévé lett szabadság elvonása valódi rosszá vált, s így a szabadságvesztés hatásosan alkalmazható szankcióként kínálta magát a kriminális praxisnak. Ezzel együtt a felvilágosodás tanításainak tükrében megoldásként kínálkozott a brutális büntetőjogi gyakorlatban alkalmazott és az új szellem gondolkodói által elítélt halálbüntetéssel és csonkító büntetésekkel szemben. A korábbiakhoz képest humánusnak tűnő rendszere oszthatóságot, arányosságot és igazságosságot ígért a bűncselekményekre szabott büntetések kimérésében.

Kezdetét vette tehát a szabadságvesztés diadalútja, amely háttérbe szorította, alternatív vagy kizárt büntetéssé tette a halált, felváltotta a testcsonkító és testfenyítő büntetéseket, kiegészítő szankciónemmé változtatta a pénz- és vagyombüntetéseket. A börtön (a szabadságvesztés-büntetés), amely kezdetektől fogva része volt a büntetési rendszernek, így főszereplővé lépett elő, és kiprovokálta a vele való foglalkozás szakmai és tudományos terrénumainak fejlődését. Előbb csak a fogházjavító mozgalmak, majd a börtönügyi tudományosság, a büntetés-végrehajtási jog kifejlődését.

A büntetés célpontja a bűnelkövető, a tilalmazott magatartás megvalósítója. A társadalom deviáns tagja, aki valami okból szembeszáll a jog parancsával, s ezért kihívja maga ellen a sértett (és/vagy nemzetsége) vagy a büntető hatalom haragját. Hosszú évszázadokon át nincsen nyoma annak, hogy a sértőben a pusztá fizikai elkövetőn kívül bármi mást látott volna a büntető praxis. Sem a bűnösségnek, sem a stádiumoknak, sem a büntethetőségnek nem volt, vagy nem volt jelentős szerepe. A felelősség társadalmi osztályonként, csoportonként, rendenként változott, de ebben a jogi státusnak, és nem az elkövetőben rejlő tulajdonságnak volt rendeltetése. A 18. századra halvány tanújelei vannak az igazságszolgáltatási gyakorlatban a kor, a szándék, az elemállapot szerinti differenciálásnak. A tudományosságban is kísérleteznek már (főként nyugati minták nyomán) a meghatározásokkal. A klasszikus büntetőjog triumfálása hozta magával a garanciális büntetőjog rendszerében értelmezett indeterminizmust és individuáletikai felelősséget, amely szükségessé tette és igényelte a bűnösség tanának kimunkálását, a büntethetőség kizárásának vagy korlátozásának meghatározását. A 19. század büntetőjogi reformiskolái irányították a figyelmet a tettesre, s lett osztályozó szemponttá az alkalmi, a fiatalok, a közveszélyes elkövető.

A bűncselekmények és a büntetések középkori jogi praxisa nem jelentette azt, hogy létezett volna mai értelemben vett büntetőjog. A jog differenciálatlan összessége volt a konfliktusos helyzetekre adott bírói válaszoknak s némi, a jogalkotói akaratot tükröző írott jogszabálynak. Az ítéletekben és a vitás helyzetek megoldásában a bíró által igénybe vett büntetőjogias és magánjogias elemek keveréke volt jellemző, amelyekben olykor többségben voltak a kriminális technikák. Ezek hatékonysága közvetlenebbül volt tapasztalható, így nem ritkán vagyoni vagy házassági jogi problémákat büntető eszközökkel láttak feloldhatónak. A bírónak hatalmában állott minden eszközt igénybe venni a konfliktus feloldására, sőt ebben felülírhatott minden írott jogot is. A magyar nemesi-rendi jogban a szokásjog dominálta a jogrendszert, amely éppen a bírói gyakorlatban formálódott, s amelynek a *Hármaskönyv (Tripartium)* szerint törvénytől, törvényt magyarázó s főképpen törvényrontó ereje volt. A régi jó joghoz ragaszkodó nemesi rend nem véletlenül védelmezte igazságszolgáltató hatalmát, s vált gátjává a büntető kodifikációnak az 1840-es évekig.

Így azután a büntetőjog jogágazatosodása nem is mehetett végbe hamarabb. Jóllehet már 1712-ben tárgyalt a magyar rendi diéta egy *praxis criminalis plánumot*, a magyar büntető kodifikáció első jelentősebb kísérlete a büntető törvénykönyv 1795. évi tervezete volt. Ennek elkészítésekor a rendek egyfelől dolgoztak a nyugat-európai kódexekkel, a felvilágosodás tudományosságával, másfelől kísérletet tettek az alapfogalmak meghatározására, a büntető jogszabályok szisztematikus elhatárolására (és összefoglalására). 1843-ban készült el a magyar büntetőjog-történet Európában talán legismertebb és szakmai körökben is ünnepeztetett javaslata, amely már nem csupán az anyagi büntetőjog és a büntető perjog, hanem a börtönügy (büntetés-végrehajtás) plánumát is országgyűlési vitára vitte. Az első büntető törvénykönyvig azonban még jó néhány évtizedet várni kellett. 1880-ban lépett hatályba

az 1878. évi V. törvénycikként ismert – szerkesztőjéről és alkotójáról, Csemegi Károly oszlatytanácsosról elnevezett – úgynevezett (és a továbbiakban) *Csemegi-kódex*.

Kezdetben végtelenül egyszerű volt a bűncselekmények kategorizálása: az ősi jog szerint is büntetendő, a közösségi együttélés tiszteletben tartásából, az egymás iránti szolidaritásból fakadó, a sértett érvényesítésére bízott magánsértések (magánbűncselekmények, *delictum privatum*) és az új hatalom (a király és az egyház) sérelmére elkövetett, az állam által szankcionált közbűncselekmények (*delictum publicum*).

A büntetőjogi praxis fejlődésével kialakult az igény bizonyos teoretikus alapú csoportosításokra, szándékok születtek a dogmatika fejlesztésére. Ehhez elengedhetetlennek látszott a büntetendő cselekmények bizonyos csoportosítása. Különös erővel jelent meg ez a követelmény a kodifikációs törekvések elterjedésével. A középkor büntető gyakorlatában jellemző a bűncselekménnyé válás folyamatára, hogy hamarabb definiálták a büntetési rendszert, mint a cselekményi kört. Így adódhatott, hogy hosszú ideig nem a sértett jogi tárgy adta az alapot a tagolásra, hanem a büntetés maga. Minthogy elméleti osztályozásnak nyoma sem volt, a kor jogászai a bűncselekményeket kézenfekvő szempont alapján csoportosították: a rájuk kiszabandó büntetések szerint.

A magyar nemesi rendi jogban a legsúlyosabbaknak számítottak a halálbüntetést és a *ius regium* jogát feltámasztó teljes vagyronvesztést (fő- és jószágvesztés) eredményező magatartások (hűtlenség, a *nota infidelitatis* vagyis a felségsértés, az ország elleni ténykedés, az eretnokség, a hamisítás, hatóságokra vagy hatósági személyekre támadás, rokongyilkosság, vérfertőzés, nemi erőszak, tagcsonkítás, szemkivájás stb.). A főbenjáró ítélet, azaz a *sententia capitalis*, a fő- vagy jószágvesztés volt, ami tehát vagylagosan volt alkalmazható. (E körbe tartoztak a hűtlenség eseteinél enyhébb cselekmények, amelyek engedték a felek megállapodásától függő ítéletet, s a sértett fél határozhatott a vagyoni kiegészítés mellett is.) A főbenjáró ítélet többnyire az úgynevezett nagyobb hatalmaskodás (*actus maioris potentiae*) bűncselekményét fenyegette (nemes házának megrohanása, birtokainak elfoglalása, letartóztatása, megsebesítése, megverése vagy megölése). Fél vérdíj volt a büntetése az úgynevezett kisebb hatalmaskodásnak (*actus minoris potentiae*): csekély jelentőségű zavargások, kisebb birtokfoglalások, jelentéktelenebb erőszaktetelek. A nemesi cím és szabadság elvesztésével jártak a nemesek által elkövetett köztörvényes bűnök, akik így közönséges bűnelkövetőkké (*publici malefactores*) váltak (szándékos gyilkosság, falvak felgyújtása, tolvajság, rablás, haramiaság, erőszakos parázsnaság miatt), amelynek következtében elveszítették mentességüket a testi büntetések alól, ahogy jogukat is a nemesi bíróság előtti tárgyalásra. A fejváltság (*emenda capitis*) eredetileg egyháziak és nők ellenében hozott, halálos ítéletet helyettesítő szentencia (főpap és báró esetében 400, nemesnél 200 forint), amelyben a vérdíj lényegében felemészttette a jószágvesztést. A fentebb elsorolt büntetendő cselekményeknél enyhébb megítélésű magatartások elkövetőit „egyszerű ítéletekkel” vagy úgynevezett kisebb ítéletekkel (*sententia minor*) marasztalták el. A becsstelenség (*infamia*) a becsületet és tisztességet sértő magatartások (hamisan esküvők, szerződészegők, oklevél-hamisítók, álorcások, hűtlen gyámvagyonkezelők, vértagadók, bírót sértők, vesztegetők) büntetése, s egyet jelentett a hivatalviselési, öröklési és perképesség megszűnésével. Pervesztés és nyelvváltság volt a büntetése az oktalan és hamis pereskedésnek. Pénzbírságot hozott magával a hamis vád, a becsületsértés, a rágalmozás, a kisebb perbeli vétségek, az indokolatlan perelhúzás. A nemes sem testi büntetést nem szenvedhetett, sem tömlöcöztetése nem volt lehetséges.

Az úriszéki gyakorlat ennél sokkal egyszerűbbnek látszott. Ahogyan a földbirtokosok törvénykezéséről fennmaradt jegyzőkönyvek tanúskodnak: az ítéletekben az „isteni törvények” mellett az „emberi törvények” megsértéséért kellett helyt állni, ha nem éppen az „úrbíri szabályok” sérelme volt a vád.

A felvilágosodás, a büntetőjogi tudományosság és a büntető kodifikáció eredményeképpen körvonalazódott a bűncselekmények veszélyeztetett tárgy szerint csoportosítása. Az önállósodó büntetőjog adta lehetőségeket kihasználva a praxis és a teoretikus szakmai értelmiség kimunkálta az állam és a politikai közösség, a vallás- és közerkölciség, az emberi élet, a testi épség és egészség, a személyes szabadság, valamint a vagyoni elleni magatartások szerinti kategorizálást. Lassan háttérbe szorult a közbűntettek–magánbűntettek felosztás. Az egyre pontosabbá váló tényállási meghatározások megalapozták és fejlesztették a büntetőjogi dogmatikát. A büntetőjogi tudományosság egyre erőteljesebben befolyásolta a jogalkotást, a világos tagolás és a precíz definíciók pedig javították a kodifikáció esélyeit.

Nyugat-Európában a 16. században megjelentek az első büntető kódexek. Ezek között szokás emlegetni XII. Lajos ordonnance criminelljét (1498), I. Mánuel 1521-ben közzétett portugál büntető törvénykönyvét, V. Károly Peinliche Gerichtsordnungját, (az 1532-ben kibocsátott Constitutio Criminalis Carolinát) és a II. Fülöp nevéhez fűződő spanyol birodalmi büntetőtörvény kihirdetését (1567). Az abszolutizmus, de különösen a felvilágosult abszolutizmus kedvelt eszközévé vált a büntetőjogi kodifikáció. A társadalom és a bírák ellenőrzés alá vonásához kitűnő instrumentumnak bizonyult a büntető kodifikáció, amely így nem csupán szakmai kérdésként jelent meg, de politikai célokat szolgáló megoldásként is szerepelt az államhatalom fegyvertárában. Magyarországon a nemesség e térfélen is vívta utóvédharcát előjogai védelmében, amely küzdelemnek jelentős mérföldköveivé váltak a büntető törvénykönyv egyes fejezetei.

Büntetési rendszer, szabadságvesztés-büntetés

A középkor büntetéseinek összessége kevéssé nevezhető rendszernek. Sokkal inkább a büntető igazságszolgáltatás valamiféle praktikus megoldásösszességének. A büntetőjog és a büntetés-végrehajtás a megtorlásnak, a bosszúnak, az elrettentésnek (megelőzésnek), a közösség védelmének céljait egyaránt megvalósítani kívánó hatalom demonstrációját realizálta. Azok a büntetések jöhettek szóba, amelyek egyrészt kellőképpen „rosszak” az ítélezők és a fenyegetettek szemében, másrészt a büntetés fenti céljait szolgálni képesek. Miután a bíró többnyire szabad kezet kapott a törvénykezésben, döntését írott jogszabályok nem kötötték, a büntetések kiszabásában, azok meghatározásában önhatalmúlag járhatott el. Szabadon válogatott a szankcionálási lehetőségek között, büntető ítéleteit csak fantáziája korlátozta.

A szankciók a középkor büntető joggyakorlatában a társadalom rétegeinek, uralkodó és alávetett csoportjainak színes rendszeréhez igazodtak. A társadalom előbb hűbéri, majd rendi képletei a kiváltságos közösségek sokaságát hozták létre, amelyek az uralkodótól (vagy más nagyuraktól) nyert privilégiumukban foglalt jogaiknak megfelelően éltek életüket. Saját joguk alakítójaként eltérő büntető gyakorlatokat formáltak. A büntetőjog megtöbbszöröződött. Nemcsak a nemességnek, a szabad királyi városi polgárságnak

és a jobbágságnak járt más elbírálás, de az ezeken belül és ezek között egzisztáló különféle csoportok között is képződött kimutatható különbség.

A nyilvánosság a büntetőjogi büntetések és a büntetés-végrehajtás jellemző vonása volt a középkorban, de különösen a kora újkorban. A vérségi és a kora középkori társadalom a sértések feloldására irányuló eljárása nyilvános volt, a közösség mintegy „rész vett” a processzusban. Az ítélezést a legszélesebb nyilvánosság mellett folytatták, a nép részese volt a jogszolgáltatásnak. Ez az eljárás a bűnözést megelőző, visszatartó hatásán túl messzemenően szolgálta a jogismeret terjesztését, az igazságszolgáltatásba vetett hit erősítését, a bűn és a büntetés szerves kapcsolatának és a bírások igazságosságának nyilvánvalóságát. A perbeli nyilvánosság visszaszorulásának összetett okai között domináns az istenítéletek megszűnése, ami a bizonyítási eljárást nehezzé és bonyolulttá tette. Ezzel összefüggésbe hozható a kínvallatás (és a beismerés mint a bizonyítékok királynője) elterjedése, az inkvizitórius eljárás általánossá válása a büntetőperben. Hozzájárult a társadalmi rétegződés karakteresebbé válása (a rendek kialakulása) is, amely egyben az alávett rétegek (főként a jobbágyok) feletti hatalom megerősödésével is együtt járt. A társadalom tájékoztatása, a jogpropaganda igényei, a büntető igazságszolgáltatás igazságosságának deklarálása a perbeli nyilvánosság helyettesítését követelte meg. Így, mintegy pótlólag megjelent a büntetőtörvénykezésben a büntetés-végrehajtás nyilvánossága. A 13. század végétől játszódik le ez a folyamat, s a kora újkor abszolutizáló hatalmai szívesen vettek részt továbbfejlesztésében. A kivégzések valóságos népünnepellyé váltak, hosszan szervezett és előkészített eseményekké, ahová messze földről seregletek az érdeklődők. A megszegyenyítés, a testi büntetés a zártabb közösségek eseményeivé lettek, de ott sem maradhatott el a falu, a város társadalmának sokszor aktív részvétele a végrehajtásból.

A középkori büntetések másik jellemzője a *komplexitás*. Ennek oka részben a súlyosítás körül kereshető, részben az erkölcsi megközelítésben, megint más részben a látványosság igényében. A büntettek és a büntetések arányítása mindig is követelménye volt az igazságszolgáltatásnak. Az elkövető gonoszságához mérhető büntetés a tekintélyében megsértett megtorló hatalom szemében sokszor igényli a véres súlyosbítást. Nem elég a halál, kínhalál kell. Kevés a kínhalál, kízás kell. Nem elegendő a pusztulás, megszegyenyülés kell. „Másoknak jó példájukra” szenvedéssel tetézt kivégzésre van szüksége. A bűnelkövető nemcsak a földi jogot, de az isteni törvényeket is sérti, ha Isten felkent uralkodója, a Dei Gratia (Isten kegyelméből) országló király dekrétumait hágja át. Nincs olyan súlyos büntetés, amely felérhet az Úr parancsainak sérelmével.

A gonosztevő tiltott magatartásával kizárta magát a közösségből, s a joggal együtt a közösség megbecsülését is elveszítette. Ennek a megszegyenyítő büntetések révén is lehet, illetve kell érvényt szerezni. A büntetések nyilvános végrehajtása így önmagában is becsutelenítő, de ezt tetézték további megszegyenyítő rituáléval. A vesztőhely felé vezetett vagy „lófarkon hurcolt” bűnöst fekáliával és rohadt zöldséggel dobálják meg. A pellengérré állított elítéltet gúnyolják, levizelik. A kicsapásra szentenciázott elkövetőt végigostorozzák a helység főutcáján.

Miután Magyarországon hiányoztak az országos büntetőtörvények, s miután a törvény jelentősége is csekély a bírói gyakorlathoz képest, tényálláshoz rendelt szankciónemet kis eséllyel kereshetünk a dekrétumok között. A középkorban és a kora újkorban a bűncselekmények és a büntetések tartós kapcsolódása esetleges. Néhány különösen veszélyes bűntett (mint például a gyújtogatás) vonz csak következetesen hasonló büntetést, általában azonban

az országos, a regionális, a helyi érdekeknek megfelelő, aktuális megfontolásokat szolgáló módon és mértékben szabják ki a büntetést. Amiért egyik vármegye halált ró ki, a másikban enyhe pénzbüntetéssel szabadulhat az elkövető. Amely gonosztett egyik bírói terminuson súlyosabb, a másikon enyhébb következménnyel jár. A méltányosság és az önkény az úr.

Halálbüntetés

A 11. századtól a 18. század felé tartva a büntetések gyakorlata az egyre nagyobb számban alkalmazott és egyre súlyosabb büntetések irányába sodródott. A *poena ordinariavá* (rendes büntetéssé) vált halálbüntetés a kivégzések sajátos kultúráját alakította ki, amely szoros kapcsolatban állt a már említett nyilvánossággal. A bűnös beismerésének, gyónásának és szenvedéseinek rituális jelentősége szerte Európában beépült a végrehajtás folyamatába, a kivégzéseket szervezett rendezvényként, látványos tanúságtételként bonyolították. (DÜLMEN 1990) Ez a fajta eljárás Európa-szerte elterjedt, hiszen az uralkodó, az állam, a rendi önkormányzat közvetlen érdekévé is lett erejének, hatalmának demonstrálása. Magyarországon a halálbüntetés első uralkodóink törvényeiben is szerepel, kezdetben többnyire még a nemzeti társadalomból örökölt kompenzációs lehetőséggel. A törvények nem általában szólnak a halálbüntetés neméről, megelégszenek a „halállal lakoljon” vagy „adják hóhér kezére”, „föbenjáró ítélettel lakoljon”; néha „akasszák fel”, „büntetése fővesztés” kifejezésekkel. A büntetés végrehajtására többnyire a bírói ítélet adott iránymutatást. *Egyszerű halálbüntetési* nemek voltak Magyarországon az akasztás (LÁSZLÓ II. 1. 2. §; 1514. évi XLVI. tc.; 1595. évi XXIV. tc.) és a fővétel (ISTVÁN II. 46.; HK. I. 15.), egyháziak és nők számára a vízbefulladás. (1495. évi XXXI. tc.; 1595. évi XXXIV. tc.) A fővétel „becsületesek” számított, így a nemesek kivégzésénél alkalmazták. A jelentős gonosztevők zsványok, rablók, lázadók büntetése évszázadokon át *minősített halálbüntetés* volt, nagy fizikai fájdalommal járó, „lassú” kivégzés, mint a kerékbetörés, a karóba húzás (HK. I. 15.; 1567. évi XXX. tc.) a felnégyelés, a megégetés, (1486. évi LXI. tc.; 1486. évi LXII. tc.; 1723. évi XI. tc.) a megkövezés és az élve eltemetés. Ha különösen kegyetlen módon akartak a bírák elbánni az elítélttel, elrendelheték a halálos ítélet foganatosítását megelőző kínzást. Tüzes vassal égették a delikvenst, izzó fogókkal szaggatták, bőréből szíjat hasítottak, sebzésekkel vagy testcsontkítással (kéz, ujj, fül, nyelv, orr, ajak levágásával) tetézhették a kivégzés fájdalmait. A megszégyenítő eljárásra jellemző a tetem meggyalázása: a halott negyedelése, testrészeinek kitűzése különféle helyeken (várak kapuin, falain, központi tereken), kerékre kötése, elégetése, a hamvak szétszórása. A katonai büntetések egyik speciális, halállal végződő formája volt a lándzsafutás.

A halálbüntetések ilyen előfordulásai nem jelentettek egyben gyakoriságot is. Fayer László – Fejér György, Király János és Hajnik Imre munkásságára hivatkozva – állítja, hogy: „Magyarországon a halálbüntetést mint rendszerinti büntetést sokkal előbb váltotta fel a botbüntetés és a szabadságvesztés büntetés, mint a nyugati országokban.” (FAYER 1902, LXX.) Az újabb jogtörténeti kutatások is ebbe az irányba mutatnak. A magyar büntetőjog adottsága, hogy a középkorból megörökölt alapokon nyugodott s lényegében gyakorlat volt, tudományos elméleti háttér nélkül. Ez többek között azt eredményezte, hogy szemben az aprólékosan kimunkált, cizellált nyugati büntetőjogokkal meglehetősen humánus volt: „ritkán alkalmazott halálbüntetést”. (BALOGH 2004, 188.)

A magyar büntetőjog-tudományban lassan nyertek teret az abolicionista (a halálbüntetést eltörölni kívánó) eszmék. Ennek egyik oka volt a jozefinista kriminálpolitika erőszakos érvényesítése Magyarországon. II. József büntető kódexe, a *Sanctio Criminalis Josephina* (amelyet a Magyar Szent Korona Országaiban is hatályba léptettek), nem ismerte a halálbüntetést. A nemesség azonban kevésbé lelkesedett az újtásért, a halálbüntetés visszaállítását követelte. II. József büntető törvénykönyvét néhány év múlva elsöpörte a jozefinista rendszer összeomlása, s az új kodifikációnál (1791–1795) már csak a halálbüntetés esetleges megszorításáról voltak hajlandók tárgyalni a rendek.

Testi büntetések

A testcsonkító és testfenyítő büntetések a középkor és kora újkor századainak legkedveltebb szankciói voltak. A testi büntetés, vagyis az elítélt fájdalommal járó fizikai sértésének előzménye a szemet szemért elv primitív igazságosságának befogadása, amely alkalmas volt a bosszú paratlanságának megszüntetésére. A tálió-elv alapján a tettes olyan sérelmet szenvedett, amelyet okozott (testcsonkító büntetések). „Valaki pedig kardot vonván, akárkit mást megnyomorít, vagy a szemén, vagy a lábán, vagy a kezén, hasonló veszedelmét szenvedje az ő testének.” (ISTVÁN II. 47.) Ahol nem volt alkalmazható a szemet szemért elv, mert a bűncselekmény nem testi csonkulásban vagy sérelemben testesült meg (rágalmazás, csalás, tekintélysértés, erkölcsi büntettek, boszorkányság stb.), ott szimbolikus megoldást választottak, amely tükrözte az elkövetett bűncselekmény jellegét. A tükröző büntetések is többnyire csonkítások voltak: azon testrész eltávolítását jelentették, amellyel a tettet elkövették. A testcsonkító büntetések a test állagának maradandó elváltozását eredményezték, valamely testrész lemetzését jelentik, s végleges és állandó következménnyel jártak. Elterjedésükkel bizonyos típusú csonkítások a bűnisméltés kifejezőjévé, meghatározott bűnelkövetők stigmájává váltak, tehát évszázadokig „bűnügyi nyilvántartásként” is funkcionáltak. Első törvénykönyveink a testcsonkításnak szinte valamennyi válfaját ismerik. Szent István a hitszegőt keze levágatására, (ISTVÁN II. 15.) a rágalmazót nyelve kimetszésére (ISTVÁN II. 54.) ítélte. Tanúság ez úgy a tálió, mint a tükröző elv megjelenésére. A tolvaj szolga büntetésénél a megbélyegzésre való törekvés dominált: az első elkövetésnél orrvágás, (ISTVÁN II. 39.) a másodiknál füllevágás a büntetés. (ISTVÁN II. 40.) A szankciók vagyis megváltásukat a jogalkotó még a szolga esetében is lehetővé tette. A megvakítást Szent László rendelte a lopáson kapott szabad ember büntetéséül, ha az illető a halálos ítélet elől templomba (asylumba) menekült volna. (LÁSZLÓ II. 12. 1. §)

A 14–15. században királyaink – egyes rendkívüli esetektől eltekintve – kifejezetten tiltották büntetesként a testrészlevágást. [1405. évi (II.) III. tc.; 1495. évi IV. tc.] A *Tripartitum* (1517) szerint: „A polgárok a nyilvános gonosztevőket büntetteikhez képest megfenyíthetik és megbüntethetik, de senkit meg nem csonkíthatnak.” (HK. III. 20.) A 16. századtól tehát a csonkításos büntetések kivételképpen jelentek meg a büntető gyakorlatban. A *Corpus Juris Hungarici*hez, a magyar törvénytárhoz függelékként csatolt alsó-ausztriai büntető törvénykönyv nagy hatást gyakorolt a 17–18. századi magyar bírói gyakorlatra, így különösen a nyelv-, fül-, kéz- és ujjlevágást ajánló paragrafusai. A csonkító büntetések mellékbüntetesként, a halálbüntetések súlyosbitásaként a 18. századig alkalmazásban maradtak. (PAULER 1869, 162–163.)

A *testfenyítő büntetések* múltó fájdalommal járó, a verés és a testsanyargatás különböző lehetőségét kínáló szankciók voltak. A fenyítő büntetések önálló alakzatának legtipikusabb formája az ütlegelés valamilyen alakzata. A verésben élt tovább a testi büntetések főbüntetési jellege; az ostorozás, a korbácsolás, seprűzés, vesszőzés, (vesszőfutás) botozás, pálcázás, lapátolás legalább olyan gyakran jelentek meg főbüntetésként, mint a csonkítások mellékszankcióként. A fenyítő büntetések kézenfekvően a bírói praxisban formálódtak, az ütések, csapások mértékét az ítélelhozatalkor állapították meg, ennek megfelelően azok a helyi szokásoknak megfelelően formálódtak. Vármegyénként, városonként eltérő volt a gyakorlat. Vas vármegyében a csapások számának felső határa 24 (1682), Bereg vármegyében pedig 80 volt (1678), Pest-Pilis-Solt vármegyében az 500 ütés sem ment ritkaságszámba (1667). (HAJDÚ 1971, 147) Megjegyzendő, a korszak viszonyítási pontja a halálbüntetés, miként a szabadságvesztés-büntetés esetében is. 1791-ben a „fejvesztésben, vagy ezzel egyenértékű egyszerre elszenvendő száz bot- vagy korbácsütés büntetésében” elmarasztaltaknak, legyenek azok polgárok vagy közrendűek, megnyílt a királyi ítélőtáblára vezető fellebbezés lehetősége. (1790/91. évi XLIII. törvénycikk 2. §) A verés mellett a legkülönbébb fájdalomkókozó eljárásokat sorolták még a testi büntetések közé. Így a hátbőről szijhasítást, az éheztetést, a szegyenköhordást, nyakvasat, kurtavasat, farkasgúzst, kikötést.

A testet érintő büntetések speciális változataiként fejlődtek ki a *stigmatizációs szankciónemek*, amelyek fő célja a fájdalomkókozás mellett a tettes megjelölése is volt, igazodva a testcsonkító büntetések nyilvántartási funkciójához – például akasztófa rajzának, hatósági billognak a bőrze égetése. (HK. II. 16. 4. §) Kisebbik részük (mint a kopaszítás, a szakáll- és bajusz lenyírása, különleges hajvágás stb.) valós fájdalmat nem is idézett elő, de átmeneti megszégyenítést jelentettek, s valahol a becsületbüntetések határvidékén értelmezhetők. A megbélyegzést egyaránt szabták ki fő- és mellékbüntetésként is. (PAULER 1869, 170.)

Megszégyenítő büntetések

A zártabb közösségek bevett szankciója volt a megszégyenítés. A megszégyenítés és a megbecsülés feltételezik egymást (e szankciókör gyakori megnevezése a becsületbüntetés is). Megszégyeníteni azokat lehet, akiknek „van becsületük”, akik számára a becsületet csorbító szankció valódi joghátrányt, adott esetben a becsület elvesztését jelenti, jelentheti. A becsület ebben az értelemben a társadalom erkölcsi eszményének megfelelő magatartáskövetelménye, amelynek vonzata az egyénnek kijáró társadalmi, közösségi megbecsülés.

A „becsület” koronként és helyenként változó tartalmú, fontossága hol nagyobb, hol csekélyebb. A büntetés lényege, hogy csak olyan szankció válhat valódi büntetéssé, amelyet a társadalom is annak tart, behatárolja a megszégyenítő büntetés lehetőségét. Csak annak, az adott személy számára is jelentős értéknek megvonása jelentkezhethet szankcióként, amely érték a társadalomban megbecsülést élvez. Vagyis a becsület, a megbecsülés a közösség erkölcsi felfogásának, mindenkori eszményeinek és elvárásainak megfelelő magatartás elismerése. Az elvárásoknak megfelelően viselkedő egyénnek mint személynek kijáró társadalmi megbecsülés, a közösség pozitív értékelését tükröző vélekedés. A becsület tehát nem az egyén valamiféle tulajdonsága, hanem a közösség megítélése az egyénről. A megbecsülését a közösség nem csupán morális kategóriaként értelmezi, hanem a csoport által biztosítható előnyök, így a védelem, ellátás, társadalmi kapcsolatok, szakrális igények,

jogokban részesedés lehetőségeként is. A becsület foka a juttatott jogok mértékéeként is értelmezhető. Ez a tulajdonsága tette alkalmassá arra, hogy büntetések célpontjává váljon.

A középkor és a kora újkor életközösségei jellemzően a zárt, kis csoportok. Az egymásrautaltság, a tartós, kényszerű együttélés miatt nagy jelentőséget tulajdonítottak az egymásról alkotott véleményeknek. A középkori, kora újkori társadalmakban a büntetőjogi büntetés eleve összekapcsolódott a becsülettel. Elképzelhetetlen volt a büntetés meghurcoltatás nélkül, és fordítva: csupán a megszégyenítés, a testi fenyítés, sanyargatás nélkül értelmezhetetlennek látszott.

A megszégyenítés mértékének megfelelően megkülönböztethetők enyhe, erkölcsi jellegű, súlyosabb, de nem végérvényesen becsületsorbító és a becsület teljes pusztulásával járó becsületvesztő büntetések. Ezek mellett valójában a teljes szankcióarzenálról szólhatunk illetén módon, amelyek nyilvános végrehajtásuk miatt önmagukban is megszégyenítőek voltak. Az *erkölcsi büntetések* a közösség nehezítését közvetítették, tartós következmények nélkül. Céljuk nem az illető becsületének lerombolása, csupán megrovásban megfogalmazódó figyelmeztetés a magatartás helytelenségére utalva. Jellegzetesen magyar erkölcsi büntetésként nyilvántartott erkölcsi szankciónem volt az úgynevezett eklézsiamegkövetés. A *Debreceni hitvallásban*, 1562-ben feltűnt szankció a század végére a Felvidéken általánossá lett. A vármegyei statútumok írták elő, hogy minden templomban legyen bűnbánati szék és fekete ruha vagy lepel a megbotlók nyilvános felelősségre vonása érdekében. (VAJNA 1907, II. 145.) Az úriszéki ítélezési gyakorlatban a nyilvános bocsánatkérés alternatív módon működött a kisebb testi vagy vagyoni büntetések kiváltásaképpen.

A *becsületsorbító büntetések* a közösség nyilvánossága elé vitt bűnök büntetései voltak. (ANGYAL 1933) Számos formája közül néhány: az elítélt szégyenítő sétája, közszemlére tétel, nyakba akasztott szégyentábla vagy szégyenkő, szégyenálarc, szégyenruha, a bűncselekmény tárgyát képező dolognak a nyakba vetése, a szégyenítő kopaszítás nők, szakáll és/vagy bajuszlevágás férfiak esteében. A közszemlére tétel instrumentumai a fából, kőből vagy fémből készült pellengér (szégyenfa), szégyenpad, az álló- és ülőkaloda, a „hegedű”, a szégyenketrec (olykor pörgethető kalitka) és a nyakvas voltak. Népi eredetű megszégyenítő aktusok voltak az ágytollal megszórás szurokba forgatás vagy kocsikenőccsel bekenés után; a szalmakoszorúzás, a faló- vagy faszamárlovgálás. (VAJNA 1907, II. 73.)

A *becsületvesztő büntetések* a közösség tagjainak megvetését, a végleges megítélést tükrözték. Ha ez a lenézés átlépett egy bizonyos határt, a közösség kivetette magából az érdemtelenet. Az egyén számára ez azt eredményezte, hogy elveszítve a közösséghez fűződő kapcsolatát, ettől fogva védtelen, jogtalan, törvényen kívülként kellett a túlélését biztosítania. Ez a felfogás azután rányomta a bélyegét általában a büntettesekről vallott felfogásra. Miután a súlyosabb bűnök elkövetőit magától értetődően hajította ki magából a közösség, a *bűnelkövető* és a *törvényen kívüli jogtalan* fogalma azonossá lett.

Vagyoni büntetések

A vérségi társadalmak egyik, a vagyonosodás kialakulásával megjelenő konfliktusfeloldó megoldása volt a sértések megváltásos rendezése. A közösség politikai vezetőinek is érdeke volt a konfliktuskezelés békéssé tétele. Miként a tálió esetében, a *kompozíció* is a köteles

bosszú kiváltását szolgálta, amelynek eredményeképpen csökkent a véres összecsapások és megtorlásos eljárások mennyisége. A korai középkor a barbár népjogokban már nemcsak elismerte a kompozíciót, de egész katalógusrendszerét alakította ki a sértések megválthatóságának. Külön értéke lett az életnek, a megnyomorításnak, a sebzésnek, a verésnek a csonkításnak, az egyes testrészeknek, egyéb sértő cselekményeknek. Utóbb a barbár népjogok (*leges barbarorum*) is felvették szabályaik közé, s ezzel mintegy konzerválták azokat. Ebből a gyakorlat alkotta rendszerből bontakozott ki a vagyoni büntetés: a teljes vagy részleges vagyonvesztés és a pénzbüntetés.

A feudális-rendi jogban a teljes *jószágvesztést* vagylagos főbüntetesként és mellékbüntetesként ismerték. Így fej- és jószágvesztéssel szankcionálták a hűtlenséget, a hatalmaskodást, infámiával és jószágvesztéssel pedig a hamis esküt és a vértagadást. A jogtörténet-tudomány kutatóinak egyöntetű megállapítása, hogy önállóan igen ritkán alkalmazták a teljes vagyonelkobzást. A *jószágvesztés* meglehetősen érzékenyen érintette az elítélt családját, amelyik így nincstelenné válhatott. A királyi hatalom az évszázadok során ingadozott a kollektív felelősség elvének érvényesítése és a vétlen családtagok védelme között. Így például a *Tripartitum* szerint a hűtlen ember mind fejét, mind örökségét, azaz minden fekvő jószágát és birtokjogait örökre elvesztette (ügynevezett hűtlenségi ítélet). (HK. I. 16.) Ezzel szemben a főbenjáró ítélet esetében a kivégzett elítéltet illető fekvőjószágok és birtokjogok tulajdona és öröksége nem veszett el, hanem törvényes utódaira háramlott. (HK. I. 16. 5. §)

Az árutermelés és pénzgazdálkodás elterjedésének köszönhetően a 15. századra meg erősödött a *bírságolás*, a pénzbüntetés rendszere. A kiszabott vagyonbüntetés terminológiájában a bírság, a díj, a pénzbüntetés kategóriák nem különültek el egymástól, sőt anyagi jogi és processzuális tartalmak is keveredtek bennük. A büntetéspénzből nemcsak a sértett, hanem a bíróság is részesedett: ha királyi törvényszékről volt szó, akkor a kincstár, ha megyei bíróságról, akkor a megyei költségvetés, ha az úriszékről, akkor a földesúr.

A legfőbb pénzbüntetés hazánkban is a *vérdíj* volt. Eredetét szokták a sértett családjának fizetett kompozíciós összeggel (a sértett díjával) magyarázni, amellyel a sértő saját magát mentette meg a vérbosszútól, de értelmezték úgy is, hogy az elkövető egy, a tettéért a neki kijáró véres büntetés alól felmentette magát a vérdíj lefizetésével. Bírósági gyakorlatunkban mindkét megközelítés visszatükröződött. A törvényszék ugyanis hol a vádlott, hol a sértett vérdíján marasztalta el az elítéltet. (Ha a felek rangja azonos volt, akkor természetesen ilyen típusú döntésre nem volt szükség.) A főpap és főúr vérdíja 400, a nemesé 200, a paraszté 40 forint volt. Alkalmanként az is előfordult, hogy a bíróság, tekintettel az enyhítő körülményekre, fél- vagy negyedvérdíjon marasztalta el az elítéltet. (1958, 1050.)

A kifejezetten kivégzést helyettesítő pénzbüntetés a *fejváltás* volt (a fővesztést lehetett vele megváltani). A gyakorlat szerint először az elítélt vagyonából elkülönítették a vérdíj összegét, ezt a sértett kapta, majd vagyona maradványán a bíró osztozkodott a pernyertes sértettel. Amennyiben verés, testi sértés, csonkítás a per tárgya, az ítélet általában élődíjra (eleven ember díjára, a *vivum homagiumra*) szólt. Az élődíj (más néven: féldíj) értékben a vérdíj fele volt.

Számos kisebb, gyakran kiszabott büntetéspénzzel, bírsággal találkozhattunk a bírói praxisban. A vérontással járó testi sértésért, megsebesítésért *vérbírság* járt, a verés eredményeképpen keletkezett – két foltokkal vagy daganatokkal igazolható – sérelem miatt ügynevezett *kékdíjat* róttak ki, a másra támadás büntetését *hatalompénzzel*, a kisebb értékű lopást *orvbírsággal*, a paráznaságot vagy a szabad személyek bujálkodását *bikapénzzel*

szankcionálták. E kisebb pénzbüntetéseket illetően nem voltak országosan megállapított összegek. Az orvbírság és a bikapénz általában egy forint volt, a többi országrészenként és uradalmanként változott. (ECKHART 1954, 56., 140.) Az úriszék, vagyis „a kor általános elsőfokú bírósága” (KÁLLAY 1985, 52.) előtt a leggyakoribb büntetési nem a 15–16. században a vesszőzés mellett a bírság volt. Az úriszék által beszedett bírságok a földesúr legbiztosabb s időnként a legnagyobb bevételi forrását jelentették. A 18. századra a bírságolás jelentősége csökkenni látszik, összefüggésben az áru- és pénzvviszonyok fejlődésének elakadásával, a piac hiányával. Az úriszék gyakorlatában ekkorra már állandósult a 12 forintos, úgynevezett *teljes bírság*, a *félbírság* és a *kétszeres bírság*. A *vérdíj* összege a jobbágyokra vonatkozóan 40 forint maradt. A rágalmasért, a szóbeli sértésekért, a becsületcsorbításért úgynevezett *nyelvváltásgot* szabtak ki. A pénzbüntetés mint a bíró jelentős magánbevétele a 18. században visszaélésekre adott okot. A kormányzat az elharapózott bírságolási gyakorlatot igyekezett visszaszorítani, a kodifikációs munkálatokban már alapelveként jelent meg, hogy „sohasem engedhető át a bíró hasznára és általában büntetesképpen nem is róható ki”. (Codex 1795. Principa XXII.) Ennek ellenére a pénzbüntetés a szankciórendszer állandó elemévé vált.

Szabadságbüntetések

A mai értelemben vett szabadságvesztés-büntetésnél a középkor és kora újkor szabadságot korlátozó büntetési szélesebb kört jelentettek. Ezek egyike-másika a tömlöccel, a börtönnel szoros hasonlóságot mutat, ám lényegük nem feltétlenül a bezárásban, hanem a szabadság, a szabad mozgás valamilyen korlátozásában áll. Eszerint a börtön (tehát a szabadságvesztés-büntetés) mellett különféle szabadságkorlátozó szankcióval is kell számolnunk. (VUCHETICH 1809, 144.)

Szabadságvesztés határozott időtartamra

A szabadságvesztés-büntetés általános elterjedése a korai feudális társadalomban – Magyarországon a 11–12. században, függetlenül annak körülményeitől, a tömlöcviszonyoktól – magával hozta a határozott időtartamra történő bezárás gyakorlatát. Jóllehet első dekrétumainkban is előfordul a határozott időtartam, a fejezet értékelésekor akadnak értelmezési problémák. István a pénteki hústilalom megszegőjét egy hétig tartó böjtöltetéssel súlyosbított elzárásra kárhoztatta (inclusus jejunet). (ISTVÁN II. 10.) Feltehető, hogy a böjtölésen volt a hangsúly, és a tömlöc csupán ennek biztosítását célozta, (SZÖLLŐSY 1939, 36.) de kétségtelen, hogy bezárásról és határozott időről szól a dekrétum. Hasonló dekretális kijelentést ritkán találunk: a feudális rendi társadalom évszázadaiban a törvények a legáltalánosabb kifejezéseket alkalmazták a büntetésre, a büntetési tételre. A törvények szokott fordulatai, hogy a bűnöst a bírák „belátás szerint vonják büntetés alá”. Az egyes bűncselekményekre alkalmazni szokott tartamot a bírói gyakorlatban formálták ki. A büntető ítékezésben a 16. század végétől megszaporodó szabadságvesztés-büntetések többnyire határozott időre szóltak, általában 1–4 esztendőre. A peranyagokban a három vagy négy esztendeig szóló „fogság” (1582), illetve a „két esztendeig való vas” (1654), az „új esztendő napig poenitentiat

tartson vasban itt a várban” (1628), illetve „a dominus magistratus fogságában esztendeig viselje a vasat” (1648) (VARGA 1958, 67., 377., 563., 705.) kifejezések tükrözik a határozott időre szóló szabadságvesztés-büntetést. A 18. századtól a törvényszövegekben is megjelent a határozott tartamra szóló szabadságvesztés-büntetés kategóriája. „Azok, a kik harmadik és negyedik ízén tudva vérfertőztetést követnek el és pedig, az előbbiek három, az utóbbiak pedig két évi börtönt szenvedjenek.” (1723. évi XII. tc. 2. §)

Szabadságvesztés határozatlan időtartamra

A középkori dekrétumokban a büntetések következtelen módon jelentek meg, hiszen az írott jog majd csak a 18. század táján kezd igényt tartani meghatározó szerepre. A büntetések megjelölése ennek következtében abszolút vagy relatíve határozatlan módon történt. A dekrétumokban megfogalmazódó királyi akarat leginkább orientálni kívánta a bíróként eljáró ispánokat és nagyurakat az állam büntető igénye érvényesítése irányába, a szövegben a büntetés leginkább jelzés a büntett súlyának értelmezéséhez. „A ki kivont karddal embert öl, vessék tömlöcbe” – rendelte Szent László. (LÁSZLÓ II. 8.) Hasonlóképpen szólt arról a nemesemberről, akit rokonai lopáson érnek. Nem kell őt eladni, hanem „vessék a tömlöc fogságába”. (LÁSZLÓ II. 9.) Ez a törvényhely már nem értelmezhető másként, mint szabadságvesztés-büntetésként. (SZÖLLŐSY 1939, 36.) A börtönbüntetés vége ezekben az esetekben a király (illetve a bíró) kegyelmétől függött.

Örökös fogság

Az életfogytiglani szabadságvesztés-büntetés törvényhozói szinten 1435-ben, Zsigmond második dekrétumában bukkant fel, mikor azokról rendelkezett, akik káptalani vagy konventi biznyságul kiküldöttekként, igazságügyi cselekmények eszközlésekor jártak el. Amennyiben ezek bármelyikéről kiderült, hogy „esküje ellenére hamisan járt el vagy hamis jelentést tett, [...] örökös fogságba kerüljön” („perpetuis carceribus mancipetur”). [1435. évi (II.) VIII. tc.] Ulászló 1492-ben megerősítette Zsigmond rendelkezéseit, s így az örökös fogság büntetését is. (1492. évi XLIII. tc.) Ulászló már a hatalmaskodásokat, a kártételeket, jogtalanságokat és bármely más gonosztetteket elkövetőkre is rendelte az életfogytiglani fogva tartást. Őket „bármely más méltóságuk kiváltságára való tekintet nélkül fogságba vethetik, és említett káraik megtérítéséig ott tarthatják”. (1492. évi XXIV. tc. 1. §) Ez utóbbi értelemszerűen akkor szólhatott életfogytig, ha az elkövető a károkat kompenzálni nem tudta volna. Az életfogytiglani szabadságvesztés visszatérő törvényi szabályozása tartós jelenlétét igazolja. Az egyháziak ellen világi bűncselekmény miatt halálos büntetés kiszabása nem volt gyakorlatban, abban az esetben, amikor a világi elkövetőt főbenjáró, azaz halálbüntetéssel fenyegették volna, rá az „örökös fogság” várt. Ennek végrehajtására rendelkezésre állottak az egyházi intézmények, azzal világi hatóságnak foglalkoznia nem kellett (kolostorbörtönök).

Nem sokkal Mohács után már mint világiakra is alkalmazott büntetési nemként találkozzunk az életfogytiglani szabadságvesztéssel. A mások peres ügyeinek vitelére vállalkozók vétkes gyakorlatára irányuló dekretális intézkedések az esküszegő, megvesztegethető,

nyereségkereső ügyvédek ellen irányultak. Akikről a hitszegés bebizonyult, azokat „mint csalókat és hamis esküvöket örökös fogságra vessék”. (1567. évi XXVII. tc. 5. §)

Politikai fogság, államfogság

A politikai foglyok (*az országlás foglyai, státusfoglyok*), államfoglyok kategóriája az abszolutizmus/felvilágosult abszolutizmus terméke. Korábban is voltak politikai célból bebörtönzöttek, de a politikai elítéltek szisztematikus államfogolyként való fogva tartása a 17–19. századra jellemző. Politikai foglyok mindig akadtak, akiket többnyire várakban, erődítményekben, katonai felügyelet mellett őriztek. A 18–19. században klasszikusnak is tekinthető hálózat alakult ki a Habsburg Birodalomban a politikai foglyok elhelyezésére, benne Spielberg, Kufstein, Olmütz, Theresienstadt, Josephstadt, Munkács, Komárom és Arad váraival. (VAJNA, 1906 I. 608.) Bár ezek az intézmények jobbára mint politikai börtönök, státusfoglyok fogvatartó intézményeiként ismertek, valójában kifejezetten politikai foglyok számára szolgáló „államfogházak” nem működtek. Valamennyi helyen regisztráltak a politikai bűntényesek mellett sáncmunkásra ítélteteket és katonai bűnökért elmarasztaltakat is. A közvélemény által politikai börtönökként nyilvántartott intézmények tehát nem kifejezetten politikaiak számára fenntartott fogházak voltak; azok általában köztörvényesek börtönként is funkcionáltak, csak az intézetek egy-egy folyosója, zárkaszárnya különítettett el a politikaiak számára (Spielbergben például a tucatnyi politikai fogoly mellett közel 300 köztörvényes töltötte büntetését).

A politikai foglyok helyzete esetenként és helyenként eltérő volt (ebben némi szerepet játszott az elítéltek nemes, honorációr, illetve közrendű származása is). Hol kényelmes, praktikus berendezés és ellátás fogadta őket, hol a legsötétebb tömlőcviszonyok. A várfogságra és sáncmunkára ítélteteket sokszor csak egy hajszál választotta el a politikai elítéltek sorsától. A politikai okokból halálra ítéltet, majd büntetésüket kegyelemből várfogságra változtatottak Spielbergben úgynevezett kemény börtönben töltötték le büntetésüket, nem viselhették saját öltözküket, kötelező volt a rabruha viselete. A durva posztóból készült nadrág egyik szára szürke, másik barna volt. Ugyanilyen felemás színű mellényt és zubbonyt kaptak a szálkás darócíng fölé, durva bakancssal. Lábvasat viseltek, amelyeket lánc kötött össze. (PELLICO 1886) A Komáromban büntetésüket töltő, politikai okból elítélt forradalmárok a legsúlyosabb lábvasat hordták, és a várban vagy a városban a legnehezebb munkákon dolgoztak. A várfogságra elítéltek elhelyezése Spielbergben földalatti, sötét zárkákban történt, amelynek egyszerű berendezése egy puszta deszkapriccs volt. A rabok Komáromban is matrac és szalmaszák nélkül, csupasz táborigyákon aludtak, mint a gályarabok. (APPERT 1952, 263–264.) Az államfoglyoknak levegőzésre hétköznaponként egy-egy óra állt rendelkezésre, elkülönítve, egyenként két katona kíséretében. Kazinczy Ferenc spielbergi tartózkodásának első hónapjaiban két zárkasorral a földszint alatt kapott cellát, amelynek ajtaját szinte elette a penész. „Miolta a vár áll, soha ezt ki nem meszelték; a scorbuticus rab, gyomorszékén ülven, a falra köpte nyálát, s az perpendicularis lineában folyt le, hol sápadtabb, hol veresebb színt hagyván a falon [...]” (KAZINCZY 1946, 111.) Az ablak biztonsági okokból nem volt nyitható.

A politikai foglyok között is akadtak olyanok, akik sokkal jobb helyzetben voltak. Egy korabeli beszámoló szerint a politikai foglyok elhelyezése általában kiváló volt. A fogház

fekvése egészséges és szellős. A zárakban hármásával fogvatartott politikai foglyok naponta kétszer sétálhattak az udvaron, ahonnan a mezőre szabad kilátás nyílt. Munkavégzésre nem kötelezték őket. Hozzátartozóik leveleit, (amelyekbe ugyan a hatóság betekintett) megkapták. Élelmezésük fehér kenyér, húsleves és hús, főzelékkel vagy gyümölcscsel. Ha pénzüik volt, korlátozás nélkül vásárolhattak. Szolgáltatukra invalidusokat rendeltek, a nehezebb és piszkosabb munkákat (például az árnyékszék tisztítás vagy az éjjelivödör ürítése) már a köztörvényes rabok feladata volt. Az élelmezésről a prófosz vagy a kommandáns gondoskodott. Appert csupán a súlyos lábvasakon, a rabruhán és az elkülönített elhelyezésen méltatlankodott. (APPERT 1852, 218–219.)

Sáncmunka (várfogság)

A testi büntetéseket jól képviselő fizikai munka alternatív büntetésként bukkant fel a joggyakorlatban. Legkézenfekvőbb volt az erődítési munkálatokon dolgoztatni a rabokat, hiszen ott egyben az őrzés (katonai) feltételei is biztosítottak voltak. Az erődmunka, a *Festungsarbeit* egyre terjedt, míg végül önálló büntetési nemmé vált. Ebben egyébként nagy szerepet játszott a felvilágosult abszolutizmus törekvése a „humánus” szankciónemek meghonosítására. (KAUFMANN 1984, 1248.) A *Festungsarbeit* hű kiegészítője volt a korban a városokban a falak és bástyák javítási, megerősítési munkájának, amelyet – a városi mesterek irányítása mellett – többnyire elítéltek végeztek. Előbb-utóbb mindenfelé elterjedt a rabok dolgoztatásának eszméje, és kitört a vár- és városfalak mögül. (HIPPEL 1925, 240.)

A *várfogság* a magyar törvénykezési praxisba az osztrák büntetőjog-gyakorlatból átkerült szabadságvesztés-fajta volt, amely a legsúlyosabbak közé tartozott. (III. Ferdinánd 1656. évi alsó-ausztriai rendtartásában a nyilvános munka [közmunka] és a meghatározott időre szóló börtön mellett szabadságvesztés-büntetési nemként rögzítette a magyar végházra ítélet. [GEISLER 1933, 7.; HOEGEL 1916, 1.]) Lényegében a börtönnek kemény munkával terhelt típusa, amely a börtönök legsúlyosabbjához soroltatott. Az elsősorban külföldről Magyarországra transzportált, valamint a felsőség látókörébe került és ott megítélt magyar közrendű bűnelkövetők a magyar végházakban letöltendő szolgálatra, magyarországi erődítményekben vármunkára kerültek. A magyar végházakba történő transzportálás, megszabadította az örökös tartományokat bűnözőiktől, s a török háborúk végeszakadtával elnéptelenedett határőrvidéki erődítményekbe exportálta a büntetés-végrehajtással kapcsolatos problémákat. Szabadulás volt ez a büntetés-végrehajtás terheitől, s egyben a fölös kriminális tömegektől, akiknek visszatérése szülőföldjükre kevéssé volt valószínű. A kényszermunka-büntetések – így a bányamunka, az erődmunkálatok, a sáncmunka, a hajóvontatás, a csatornaépítés – számos európai államban igazi riválisaivá váltak a börtönnek.

Gályarabság

Az örökös tartományokban bevett munkabüntetésként alkalmazták a tengeri hatalmak által a 16. században felújított (SCHLOSSER 1988, 19.) gályarabságot (*Galeerenstrafe*). Vannak, akik munkabüntetést láttak benne, mások a szabadságvesztés-büntetés kategóriájába sorolták, megint mások szerint a testi sanjargatáshoz állott közelebb, így testi büntetésként

értelmezték. Akadnak, akik halálra szóló ítélet kegyelmi büntetéseként tekintik (MITTEIS–LIEBERICH 1985, 291.; CONRAD 1962, I. 439.) A bécsi központi hatalom számára azért is volt kedves ez a megoldás, mert a veszélyesnek talált ellenfeleitől megszabadította az adminisztrációt. A kormányzat nem bajlódott a saját végrehajtással: egyszerűen „eladta” Velencének és Nápolynak a javíthatatlannak ítélt bűnözőit, ily módon egyszer s mindenkorra elintézve a büntetés-végrehajtás szervezési nehézségeit és a rabtartás terheit. (KABÓDI–MEZEY 1990) A gályarabság büntetési nemmé válása és gyakorlata az evezősmunkás-szükséglethez kötődött. A gályarabság kemény munka volt, gyakran 12–20 órát kellett egyfolytában evezni. (ERLER 1971, 1374.) Az evezősök egymáshoz és a fedélzethez voltak láncolva, helyüket éveken át nem hagyhatták el. A rabok karjába égetett jelek egyértelműsítették a büntetés tényét, esetleg a rab származását is. A Habsburg Birodalom elítélteinek jele a hátba karcolt, puskaporral bedörzsölt G betű volt. (VAJNA 1906, I. 554.) A gályarabok bokáig érő, színes, ócska anyagból varrott szoknyaszerű ruhát viseltek. (QUANTNER 1905, 152.) Ez a szökés esetén föltűnő ruházat a majdani intézetekben alkalmazott formaruha előképe lehetett.

A magyar büntető gyakorlattól ugyan idegen volt ez a forma, ami azonban nem zárta ki alkalmazását császári bíróságok által magyarokra szabott ítéletekben. A leghíresebb magyar gályarabok az ellenreformáció koncepciók pereiben elítélt protestáns hitvallók voltak, akiket 1675-ben küldtek Buccariba és Nápolyba. (KOCSEI CSERGŐ 1865) A több száz magyarországi protestáns prédikátor elleni ítéletek az elvakult hittérítés szellemében fogantak, jóllehet a vád felségárulás, lázadás volt. (VARGA 2002) Az ítélet börtön, száműzetés, gályarabság volt. Az életben maradt prédikátorok szabadulását 1676-ban a holland közbenjárás hozta el.

Hajóvontatás

Több szerző a gályarabság sajátos alfajának tekinti, mások a kényszermunka egyik típusának a Mária Terézia által – a kínvallatás megszüntetésével egy időben – az Osztrák Birodalomban bevezetett hajóvontatást. (PAULER 1869, I. 196.) II. József a hajóvontatással részben a felvilágosodás eszméivel áthatott meggyőződésével összeegyeztethetetlen halálbüntetést szándékozott kiváltani, (FINKEY 1942, 9.) részben pedig a kereskedelmet a Duna, Tisza, Száva mellékágain a hajóforgalom fellendítésével elősegíteni. (MAASBURG 1890, 8.) Hajóvontatás a legsúlyosabb köztörvényes bűnökért (gyilkosság, rablás, gyújtogatás) járt, s a végrehajtására Magyarországot jelölték ki. A bécsi fenyítőház szolgált „gyűjtőfogházként” az erődítményekbe küldött, illetve hajóvontatásra ítélt (és a birodalom területéről származó) legsúlyosabb bűnelkövetők összegyűjtésére és elosztására, továbbítására. (HOEGEL 1916, 16., 36.) A hajóvontatásra ítéltet ötösével összebilincselve, a parton vagy a vízben gázolva hámba fogva vonszolták a teherbárkákat. (*Leírás* 1869, 493.) A rabok számára 5 speciális tömlőcöt is létrehoztak, illetve kijelölték a vízi útvonal mentén: Zimonyban, Szegeden, Brodon, Gradiskán és Sziszeken egyenként 50 fő számára létesítettek, biztonságos, földalatti börtönt, amelyet a katonaság felügyelete alá rendelték. Az embertelen körülmények miatt kevesen éltek meg az első esztendőt. Így a hajóvontatás tulajdonképpen lassú, kínzó halálbüntetésnek tekinthető. II. Lipót 1790. május 18-án a hajóvontatást megszüntette, és a rabokat börtönökbe szállíttatta. (PAULER 1869, I. 196.)

Csatornaépítés

A felvilágosult abszolútizmus közjóra irányuló erőkoncentrációs elgondolásai segítették a nagyobb állami vállalkozások megszervezését, biztosítva többek között a folyószabályozás, mocsárlecsapolás rendkívül egészségtelen és embertelen munkálataihoz a kellő munkaerőt. A legsúlyosabb (legtöbbször halált érdemlő) bűncselekményeket elkövető gonosztevők büntetésévé lett a csatornaásás. Az idevágó helytartótanácsi intézmény a hatóságokra bízta, hogy megítéltjeiket saját börtöneikben kívánták-e tartani, fenytőházba küldték vagy a csatornamunkálatokra irányították a rabokat. (PAULER 1869, I. 196.) A jozefinizmus nagyívű tervei között szerepelt a hajózható vízi útvonalak kiépítése, fejlesztése. A Béga-csatornák (a tápcsatorna és az apasztó csatorna) karbantartása, a zsilipek kitisztítása, a Béga folyó Torontál megyei lápvidékének részleges lecsapolása és rendbetétele volt az egyik nagy vállalkozás. Az 1773-ban induló munkálatokhoz a Helytartótanács még 1800 júliusában is kérte a rabok átküldését. Hasonló szabályozási program volt a Duna és a Tisza folyók hajózható csatornával történő összekötése. Az 1794-ben megkezdett építkezések a Ferenc-csatorna megnyitásáig, 1802-ig tartottak. Addig a törvényhatóságok előtti lehetőségként állt nyitva a közmunkára küldés. (VAJNA 1906, I. 543.)

Kényszerbesorozás, katonai szolgálat végházakban

Sajátos osztrák – de a magyar gyakorlatra is kiható – megoldás volt a végházakban, katonai erődítésekben büntetésből letöltött (katonai) szolgálat is, különösen a török háborúk idején. (KRIEGSMANN 1912, 3.) A birodalmi gyakorlat átültetéseként funkcionált – kisebb törvényszegésekre szabott büntetésként – a besorozásra ítéltés. E szankciónemnek nem kevéssé a hadsereg fenntartásának és utánpótlásának igénye is okot szolgáltatott. A büntetés alapjául császári rendeletek szolgáltak. Ez a meghatározott időre szóló, szabadságkorlátozó büntetés a 19. század közepéig volt gyakorlatban. (PAULER 1869, I. 185.)

Jogfosztás, lejjebbités

A jogfosztást, bár járulékos tartalmi elemeként is megjelent a büntetések között, főbüntetésként is alkalmazták. Alapesete és legrégebbi fajtája a szolgaságra vetés volt, amelyet az Árpád-kori igazságszolgáltatásban vettek igénybe. Szent István dekrétuma az első ízben megítélt tolvaj szabadok büntetéséként szabja, aki ha nem tudja megváltani büntetését, úgy „adják el szolgaságra”. (ISTVÁN II. 41.) Szent László a kollektív felelősség jegyében a templomba menekülő tolvaj tíz évnél idősebb gyermekeit apjuk bűnéért teljes vagyonszétessel és szolgasággal sújtotta. (LÁSZLÓ II. 2.) Kálmán engedett a szigorból, ő csak a tizenöt esztendő életkort betöltött fiúkat büntette atyjuk tettéért szolgasággal. A tolvaj felesége akkor került szolgasorba, ha részes volt ura vétkében. (KÁLMÁN I. 56.)

A szolgaság büntetése a későbbiekben is fennmaradt a szankciónemek között. A Dózsa György-féle parasztháború borzalmaira reagáló törvényhozás a nemes lányokon és asszonyokon erőszakot elkövető parasztok büntetése kapcsán rendelte, hogy leszármazóik közül „senkit sem szabad más parasztok közé bíróná, esküdt polgárrá vagy elöljáróná választani

[...] hanem mint átkozott nemzetségből valók, örökös szolgaság és parasztság járma alá vetve viseljék bűnük gyászos büntetését”. (1514. évi XLVII. tc. 1. §) E büntető szolgaság nyomai még 1723-ban is megtalálhatók a törvények szövegében, (PAULER 1869, 185.) nevezetesen a XLVI. törvénycikkből, amely a *Hármaskönyvre* visszautalva az álorcások büntetéséről rendelkezett. „Hogy az ilyenek, saját személyükre nézve azoknak, kiket megsértettek, jobbágyi alárendeltséggel örökös szolgaságába kerüljenek [...]” (1723. évi XLVI. tc. 3. §) A 19. században a szolgasággal büntetés megszűnt.

A jogfosztás speciális formája volt a *levelesítés* (*proscriptio*). A középkori magyar igazságszolgáltatás meghatározó fórumán, a nádori congregatió kialakult gyakorlat szerint a bűnösnek talált, de az idézésre meg nem jelent elkövetőket levelesítették (proskribálták). Utóbb ezt a jogkört az országgyűlés is gyakorolta. (1526. évi XXVI. tc.) A proskribáltakat következmény nélkül bárki megölhette, javaitól megfoszthatta, a proskribáltakat bűjtatók, segítők maguk is levelesítetteké váltak. (SZLEMENICS 1836, 27.) Ebből, a részben processzuális intézményből nőtt ki a hamis esküt tevőknek szánt, a *Tripartitumban* is megfogalmazott törvényen kívül helyezés büntetése. Werbőczy szerint a hamisan esküvő nemcsak nemességét, birtokjogait veszíti el, hanem becsületét is, „személyére nézve is (miután az emberiség becsét elvesztette) akkora gyalázat éri, hogy mintegy az emberiség köréből száműzött és kitiltott ember, mindenkor tarka ruhába öltözve, kenderből készült övvel ellátva, mezítláb és hajadonfővel kénytelen a többi keresztény hívők közt járni-kelni”. (HK. II. 30. 3. §)

Kitiltás, kiűzés

A feudális rendi társadalom egyik alapvető jelentőségű büntetése volt a *kitiltás*. Mint már fentebb szó esett róla, az emberek valamely közösség tagjaként juthattak jogokhoz, védelemhez, javakhoz, egzisztenciához. A szabadságok kis köreinek tekinthető privilegizált autonómiák királyi döntésből jutottak pozíciójukhoz. Az elnyert kiváltságok eltérő módon szabályozták adott nemesi, városi vagy katonai közösség féltékenyen védett jogait. Az autonómiák egyik legnagyobb vonzereje volt e jogok biztosítása (a jobbágyok ezért is tartottak a városok felé: „a városi levegő szabaddá tesz” – mondták). Az egyén számára a közösséghez tartozás a jogokkal élés lehetőségét, a közösségből való kiűzés pedig a jogfosztást jelentette. A kitiltás hosszú ideig a törvényen kívül kerülést, a védtelenséget jelentette, hiszen a számkivetett (különösen, ha a szégyenítő büntetésekkel élő hatóság meg is bélyegeztette) nem lelhetett újabb közösségre. A kitiltás ilyen értelmű alkalmazása addig volt lehetséges, ameddig az egymástól elszigetelt és kiváltságaikban különböző állású autonómiák rendszere fennállt. A törvény előtti egyenlőség, az egységes szabályozás és közigazgatás, a törvények uralma az intézményt rendőrhatalósági intézkedéssé formálta.

Száműzés

A *száműzés* a középkorban elsősorban a király környezetének, a főpapságnak és a világi arisztokráciának, a nemesség politikai indíttatású büntetése volt. 1478-ban az uralkodót arra kérték a rendek, hogy a száműzésről szóló döntését megelőzően hallgassa meg főpapok,

bárok, előkelők és nemesek tanácsának véleményét is. (1478. évi X. tc.) A száműzés lényege a királyi udvarból, a befolyásos pozíciók közeléből történő eltávolítás volt, ami szólhatott külföldi tartózkodásra éppúgy, mint az ország távoli tartományába küldésre, lehetett határozott időre szóló és örökös. (PAULER 1869, 177.) A Habsburg Birodalomban a 17–18. században a száműzés fő célja az volt, hogy megszabadítsák a tartományokat a bűnözőktől. A száműzés bizonyos nyomokban tovább élt a 19. században is. Újkori meghatározása egyértelműen az államterület elhagyásának kötelezettségét jelentette, (VUCHETICH 1819, 145.) jóllehet a felvilágosodás hatására, az állampolgárság fogalmának kikristályosodása nyomán külföldiekre, esetleg igazolvány nélküli kóborlókra, hontalanokra értelmezték. Ebben az esetben nem főbüntetésként, hanem valamely más büntetés mellékbüntetéseként alkalmazták. (PAULER 1869, 177.)

A *deportációt* (elszállítást) a magyar jog gyarmatok híján nem ismerte. Mégis megemlítendő, mert az 1843. évi büntetőtörvény-javaslatok tárgyalásainak alkalmával fölvetődött a *büntetőpuszta* létesítése. Az angliai deportáció és a francia relagáció, valamint a Nyugat-Európa-szerte elismert, csavargókra és munkakerülőkre, dologtalanokra – „kik már a bűn örvényének szélén állanak” – alkalmazott fenyítőházi gyakorlat keveredéséből született az alválasztmány javaslata (amit egyébként az országos bizottság elutasított) a „dolgozó gyarmatok”, puszták felállítása iránt.

Bellebbezés

Ebből a pozícióból fejlődött ki a *bellebbezés* (*confinatio*), vagyis a lakhely kijelölése. Szabadságkorlátozó büntetésként volt ismert, amely meghatározott ideig vagy életfogytiglan tartó, valamely városnak vagy régióknak az elhagyására vonatkozó tilalmat jelentett. (PAULER 1869, 177.)

Katonai büntetések

A katonai büntetőjog – a speciális hadifegyelemmel szoros összefüggésben – a kezdetektől szigorúbb feltételeket szabott a seregbéliekre, mint a büntetőjog általában a társadalom tagjaira. A büntetési nemek azonosak voltak (halál, testfenyítő, -sanyargató, szabadságvesztő, megszégyenítő), a végrehajtásukban és módozataikban azonban különböztek.

A harcban megfutamodók, zászlóelhagyók büntetése általában halál, 1645-ben I. Rákóczi György a fosztogatókat, az erőszakkal paráználkodókat, a gyújtogatókat egyaránt, halállal büntette. Az 1808. évi XI. törvénycikk alapján a nemesi felkelés alkalmával, lázítás szervezőire és az engedetlenkedőkre halálbüntetés várt. Egy 1812-es, katonai büntető igazságszolgáltatásra vonatkozó törvénycikk szerint a katonai bíróságok által kiszabott halálos büntetéseket kötéllel, karddal vagy golyóval hajtották végre.

Testi s egyben megszégyenítő büntetés volt a lovasságnál a nyereghordás. A katonai szabályzatok veréssel fenyegették a rablókat, fosztogatókat. A 17–18. század legelterjedtebb katonai szankcióneme volt a vesszőfutás és a lándzsafutás. A verés végrehajtása korbácsolás vagy pálcázás volt. A pálcacsapást a legénységre, őrmestertől lefelé alkalmazták,

ha a büntetést nyilvánosan hajtották végre, akkor azt az altisztek esetében megelőzte a lefokozás. Mértéke a 100-at nem haladhatta meg.

A megszegyenítő (becsület-) büntetések ereje a katonai zárt egységek miatt nagy hatásúak voltak, így a lovassági rendtartás szerinti „kutyacipelés” is a gyávák ellenében (1570), de a megbélyegzés itt sem hiányzott.

A seregből való eltávolítás csak viszonylagos hatású lehetett, különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy sok esetben alkalmaztak kényszersorozást. Mindenesetre a szabályzatok (így Bocskai 1606. évi regulametuma is) éltek a fosztogatókkal szemben e lehetőséggel, s többnyire testi fenytéssel, kiséprűzéssel kötötték össze.

A hadseregben viszonylag korán megjelentek a szabadságvesztés-büntetések, már csak a kínálkozó lehetőségek okán is (váarak, erődítmények). Ez olykor pusztá szabadságmegvonás volt, (fogda, házifogság, fogház, várfogság) máskor fizikai munkával terhelten jelent meg (sáncmunka, fenytőház, a katonai határőrvidéken végzett közmunka). Sáncmunkára (fogságra) a legénység tagjait ítelték őrmestertől lefelé. Altiszteknél e büntetés lefokozással járt. A sáncmunkára ítélt személy büntetésének ideje alatt katonailag bectelennek volt tekintendő, azt követően katonai jogait visszakapta. A második alkalommal ilyen büntetésre ítéltet javíthatatlannak, katonának alkalmatlannak tartották. A sáncmunka egytől tíz évig volt kiszabható, a tíz évet csak kivételes esetben haladhatta meg. Fenytőház-büntetés olyan nőkre volt kiszabható, akik ellen katonai bíróság járt el, például akik katona hozzátartozójukkal együtt követtek el büntettet. Fogház a csekélyebb vétségek esetében a legénységre – őrmestertől lefelé – volt alkalmazható, böjttel vagy kurtavassal súlyosbítva. Házifogság csak főtisztekre volt alkalmazható csekély vétségek miatt, az ezredparancsnok döntése alapján. Várfogságot tisztekre, katonai hivatalnokokra, ezredhadapródokra, katonai bírókra, illetve fenytőház-büntetés alá nem került nőkre szabták ki. Tartama nem lehetett egy évnél rövidebb és tíz évnél hosszabb, s rang és hivatalvesztéssel járt. (ESTÓK 2018)

Tanulást segítő kérdések az I. fejezethez

I. kérdéskör

1. Mi a bűncselekmény lényege?

II. kérdéskör

1. Mi a jelentősége a nullum crimen sine lege elvének?
2. Hogyan definiálható a büntetőjogi büntetés?
3. Melyek a középkori büntetések jellemző vonásai?
4. Mi volt a feltétele a szabadságvesztés-büntetés térfoglalásának?
5. Hogyan jellemezhető a feudális-rendi büntetőjog?
6. Mi volt a szerepe a középkori büntetéseknek a bűncselekmények tipizálásában?
7. Mit jelent a feudális-rendi társadalomban a büntetőjog többszöröződése?
8. Milyen szerepe volt a büntető praxisban a büntetés-végrehajtás nyilvánosságának?
9. Mit jelent a büntetések komplexitása a feudális-rendi büntető gyakorlatban?

10. A halálbüntetés fogantatásának milyen végrehajtási módozatai voltak?
Hogyan alakultak ki a testi büntetések?
11. Mi a megbecstelenítő (becsület-) büntetések hatékonyságának feltétele?
12. Melyek a szabadságbüntetések fajtái?
13. Hogyan alakult a szabadságvesztés-büntetések tartama a feudális rendi társadalomban?
14. Mi volt a munka és a szabadságvesztés-büntetés viszonya a 17–19. században?

Vákát oldal

II. A tömlöcök kora a magyar történelemben (10–17. század)

A börtön a magyar középkorban

A börtön mint a rendészet és az igazságszolgáltatás céljait szolgáló fogvatartó intézmény, a magyar középkornak kezdetektől jelen lévő megoldása. A szabadság elvonása (akár a rendvédelmi feladatok ellátása, akár a büntetőperes eljárás érdekeinek biztosítása, akár a büntetés-végrehajtás realizálása okán) természetes technikai lehetőségként szerepelt a hatóságok, a hatalommal rendelkezők gyakorlatában. A börtön helye a hatalmi struktúrákban nem egyértelmű, de maguk a hatalmi struktúrák sem voltak világosak és tagoltak. Hosszú évszázadoknak kellett eltelniük ahhoz, hogy kialakuljanak a látható szerkezetek, stabilizálódjanak a királyi hatalom, a rendi szervek és a magánföldesúri kormányzat közötti viszonyok és befejeződjék a jogszolgáltató funkciók telepítése.

A börtön előzményeit a keresztény államalapítás előtti magyar múltban lehetetlen megtalálni. A megelőző idők forráshiánya, a jogra vonatkozó információk szórványossága, a jogszolgáltatásnak a vérségi szerveződéshez kötődő jellegzetessége nem teszi lehetővé konklúzió levonását. A magyar keresztény államépítéshez modellként szolgáló nyugat-európai államrendszerekben a 11. századra már meglehetősen általánossággal konstatálható a börtön igénybevétele, úgy közigazgatási, mint igazságszolgáltatási teendők szolgáltatásában. A barbár népjogok némelyikében, a Frank Birodalom büntető joggyakorlatában, a német-római császárok praxisában, ha nem is hétköznapi, mindenestre alkalmazott megoldás a bebörtönzés. (PETERS 1998, 23.; SCHRÖDER–KÜNSSBERG 1932, 385.; HIPPEL 1928, 9.; HIS 1928, 91.) István és tanácsosai számára tehát semmiképpen sem volt ismeretlen jelenség a börtön. Erről törvényei is tudósítanak, amelyekről ismert, hogy nagy hányadukban szó szerinti vagy tartalmi átvételei a nyugati törvénykönyveknek, zsinati határozatoknak. A király jogalkotói külhomból érkezett klerikusok, jogismerő tanácsadók voltak, az ottani praxis ismerői, gyakorlói, sok esetben meghatározói.

Első királyaink törvényei a börtön létezéséről tanúskodnak. A királyi dekrétumok a kezdeteknél a szabadságfosztás (s így a börtön) különféle funkcióiról is beszámolnak. Rendelnek szabadságfosztást büntetésként, (ISTVÁN II. 9–10.; LÁSZLÓ II. 9.) alternatív büntetésként, (1298. évi LVII. tc.) bírósági tömlöcöztetésként. (LÁSZLÓ II. 8.) Ezek a részletek korántsem arról tanúskodnak, hogy a börtön (akár büntetésként, akár biztonsági fogságként) egy szisztematikus rendszer részét alkotta volna, csupán felvillantják és igazolják az intézmény létezésének tényét. Hasonlóképpen szólhatunk a börtön kifejezésének megjelenéséről a magyar jogi és köznyelvben.

A börtön elnevezése

A magyar középkor és kora újkor államformáló folyamataiban a börtön is kereste helyét. Útját elnevezéseinek változásai is kísérték. A jogszabályokban és a fennmaradt okleveles forrásanyagban a börtönre használatos volt a tömlöc (*temlec*), karcer (*carcer*), börtön (*berten*), az áristom (*arestum, árestom*), a fogság (*detentio, captivatio, ergastulum*) egyaránt. Ezek a megjelölések mind a bezárás, a szabadságelvonás valaminő verzióját jelentették. Az eltérő megnevezések azonban a 17–18. századig nem takartak érdemleges különbségeket. A törvények s az alacsonyabb rendű normák szövegéből az elkülönülő funkcióknak csak nagyon halvány körvonalait lehet kibontani.

A latin nyelvű dekrétumanyagban a *carcer, detentio, captivatio, ergastulum* kifejezéseket a maguk változatosságában találjuk első Árpád-házi királyaink törvénytöredékeiben.

A tömlöc

A magyar nyelv is korai bizonyítékát adja a feltehetően elterjedt gyakorlat nyomán kialakult köznyelvi terminológiának. Az 1192 és 1195 között keletkezett egyik legrégebb kéziratos nyelvemlékünk, a *Halotti Beszéd és Könyörgés* eredeti formájában (timnuc, tömlöc) és értelmében használja a börtön leggyakoribban alkalmazott és legelterjedtebb kifejezését. (MOLNÁR–SIMON 1980, 27.) A tömlöc szó az ósszláv *sötét* melléknévből származtatható. A különféle szláv nyelvekben szereplő *temnica, tamnica, tyemnyica* (sötétség) ősi jövevényszóként igazodott bele már a korai magyar jogi szaknyelvbe is. (ZAIK 2006, 860.) A középkorban a tömlöc kifejezés megerősödött, és állandó elemévé vált a büntető praxisnak, a jogi szakterminológiának. A tömlöc egyértelműen a *carcer* szinonimája. (SZAMOTA 1894, 47.; VERESS–MELICH 1898, 3890–3892.) A büntetés-végrehajtási praxis megerősítette az olyan fordulatokat, mint a „themlechbe vettet” (1550), „az tömlöcbe tartotta” (1555), „tömlöcbe wetnek” (1556), „az thömlöciben zakad az nyakam” (1556) és „themlechbe zakazthom nyakokath” (1557) kifejezések esetében. (KOVÁCS 1964, 154.) A 19. századra a tömlöc általánosan használt kifejezéssé vált, a szabadságfosztás helyének és végrehajtásának különféle elemeit is tükrözve. Így az őrszemélyzetre bevett szó lett a tömlöctartó (*carceris custos*), a letartóztatásra, fogvatartásra a tömlöcözés, tömlöcöztetés (*incarceratio*). Még 1868-ban is gyakorlatban voltak a tömlöc, tömlöcöz, tömlöcbe zár, tömlöcre ítélt kifejezések a börtön, fogház (bebörtönöz, börtönbe zár stb.) szinonimájaként. (BALLAGI 1868, 657.)

A reformkorban általánosan használt kifejezés volt, de sokkal kevésbé az egész épület, mint inkább a fogva tartó hely, a rekeszték, a zárka vonatkozásában. A tömlöcgyakorlat kialakult terminológiája megelőlegezte a 19. században kibontakozó fogházjavító mozgalom eredményeképpen létrejött börtönügyi szaknyelv árnyaltságát, miközben vele párhuzamosan erősödött meg a börtön kifejezés. 1869-ben a bírói függetlenségről szóló törvény végrehajtásával, az ügyészségek felállításával és az első magyar büntető törvénykönyvvel került csak lomtárba (MEZEY 1995, 190.) a magyar büntetés-végrehajtás 800 esztendő kulcsszava, amelynek szívósságát jelzi, hogy végeleges elavulása csak napjainkban konstataható. (ZAIK 2006, 860.) A tömlöc, a *carcer* szó jelenléte a büntető praxis nyelvzetében bizonyosság mellett, hogy a börtön intézménye nem a 18. század terméke. A fogvatartás gyakorlata a kriminális mindennapok része volt már a középkorban is.

Börtön

A 15. századig a magyar nyelvben a *börtön* szó még a „berten azaz preco, pareco, poroszlo” értelemben volt használatos. (KOVÁCS 1964, 154.) A *börtön* szó eredetéként a nyelvtudomány a „kikiáltó, kihirdető (bordó, bördő)” gyököt fogadta el, miután sok helyen a hirdetményeket általában felolvasó, kikiáltó hirdette ki az ítéleteket is. A bördő gyakran egyben tömlöctartó is volt. (CZUCZOR–FOGARASI 1862–1867, 805.) Ebből a funkcionális kapcsolatból eredt, hogy a *börtön* és a hóhér (berten) fogalmak is lefedték egymást, a hóhért is e néven szólították, (SZARVAS–SIMONYI 1890–1906, 313.) ami nyilván a hóhér egyik funkciója (a foglyok őrzése, tortúra végzése) nyomán alakulhatott ki. (VAJNA 1907, II. 225.) A *börtön*, a kivizsgálandó ügy gyanúsítottjának őrzőhelye adott otthont a kínzókamráknak is, a *börtön* gyakran a tortúra színhelye is lett. Így a tömlőc sokhelyütt a hóhér kezelésébe került. Miután a tömlőc többnyire a hóhér házában volt, nem véletlen, hogy a magyar *börtön* elnevezés is e gyakorlatból származik: a hóhér, a *berten* kölcsönözte nevét az általa őrzött helyiségnek. (VAJNA 1907, II. 225.) A *börtön* elnevezése a 17. századra vált általánossá, igaz, ekkor még csak a bakó szinonimájaként. A tömlőcöt felügyelő *berten* elnevezése az idők folyamán azonossá vált magával a helyiséggel. (SZÖLLŐSY 1935, 7.) Így a *börtön* kifejezés megfelelője (akárcsak a tömlőcé, a carceré) az a hely, zárt tér, ahová a rabot bezárják, s ahol a bakó vagy a berten őt őrzi. Kassán 1646-ban már „az bertenházban levő felház” megépíttetéséről döntött a magisztrátus. (KOLOSVÁRY–ÓVÁRY 1885–1902, II/2. 222.)

Fogház

A *fog* (megragad) ősi, ugor kori szóból képzett fogság (első, rögzített megjelenése 1416-ból származik), fogoly (rab, fogva tartott személy, 1300 körül) kifejezések a 14–15. században már a mai tartalommal jelentek meg, jóllehet a legszélesebb értelemben, nem feltétlenül az igazságügyi praxisra szűkített módon. Az 1519-ben felbukkanó *fogház* jelentése azonban félreérthetetlen, (ZAIČZ 2006, 221.) a 16. században elterjedt és használatos formája (fogh Hasban, fogh Hazbol) (KOVÁCS 1964, 154.) pedig egyértelműen utalnak a fogság, fogoly szavakra, és összefűzik azokat. A 19. században jelentése „épület, hol az elítélt v. ítélendő foglyokat bezárva tartják”, (BALLAGI 1868, 414.) illetve azon „törvényhatósági középület, melyben vád alá fogott vagy elítélt bűnözők zárva tartatnak”. (CZUCZOR–FOGARASI 1862–1867, II. 876.)

A börtön jellege

A börtönbüntetés gazdaságilag fejletlenebb társadalmakban egyfelől költségessége, másfelől az elvonandó szabadság általános értékének elismerése híján nem lehetett meghatározó szankció. Évszázadokon keresztül Magyarországon is az egyszerű, olcsó, gyors halálbüntetések, a testi és a vagyoni büntetések uralmának lehetünk tanúi. Mellettük kicsiny, de állandó szereplője a büntető processzusnak és a büntetés-végrehajtásnak a *börtön*. Definitíve a *börtön* az a hely, ahol a tényleges vagy potenciális bűnelkövetőket (ideértve a politikai ellenfeleket is) fogva tartják, legyen bármi célja is a fogságnak. A *börtön* fogalmához

hozzátartozik annak rögzítése is, hogy a középkorban elvétve fordul elő teljes funkciójú börtön, vagyis kifejezetten fogvatartási céllal emelt, s ezért működtetett épület. Mindazon várakat, házakat, helységeket, ahová biztonsági vagy büntetési megfontolásból embereket bezárnak, tekintet nélkül azok építési körülményeire, az építmény eredeti funkciójára vagy akár esetleges végrehajtási szabályaira, foganatosítási körülményeire, börtönnek tekintjük.

A börtön mint totális intézmény, amely a bezártaktól megvonja az öngondoskodás lehetőségét, elvileg megakadályozza a külvilág és a benntartott közötti kapcsolatot, igen bonyolult rendszer. Még ha a bebörtönzésnek nincsenek is olyan deklarált célkitűzései, mint a nevelés, oktatás, visszavezetés, valamilyen szinten akkor is gondoskodni kell a fogvatartottakról, figyelemmel kell lenni a biztonsági szempontokra, felügyelni és őrizni kell, ki kell szolgálni a büntetőeljárás igényeit, teljesíteni a büntető ítéletben meghatározott súlyosbításokkal kapcsolatos előírásokat. A börtön komplikáltsága mellett (és következtében is) drága instrumentum. A börtön céljait szolgáló hely biztosítása, az őrszemélyzet javadalmazása, a rabok élelmezése és minimális gondozása sok pénzt igényelt. Amiért mégis létezett, túlélve a barbárság korát, az speciális sokfunkciósságának és jó néhány esetben processzuális szükségességének köszönhető.

A középkori börtön jellegét alapvetően határozta meg az a hasonulási kényszer, amely részben a társadalom, részben pedig a kriminális környezet elvárásai nyomán keletkezett. A már említett büntetés-végrehajtási evidencia, hogy csak olyan szankciókat lehet büntetésként foganatosítani, amelyek a célzott személyek számára valóban „rosszként” jelennek meg. A kemény hétköznapokat élő, éhező, sanyargó, kifosztott, a halállal rendszeresen találkozó, látástól vakulásig robotoló jobbágy vagy szolganép számára a szabadságnak önmagában kevés volt az értéke, így elvonása sem jelentett valódi fenyegetést, nem hogy elrettentő hatást gyakorolna (a munkaerő kivonása a termelésből nagymértékben ellenjavallt a földesurak szempontjából, ami a hosszabb távú szabadságvesztés-büntetést indokolatlanná tette).

A büntetés-végrehajtás idővel fokozódó véres valósága és brutalitása aligha túrt volna meg a szankciórendszerben szelíd büntetési nemet. Ennek megfelelően a tömlöc hasonult a többi büntetési formához. Ha már nem tudott nyilvános lenni, legalább sanyargatóvá vált. Eredendően a biztonság érdekében földalatti helységeket, vermeket, kazamatákat használtak tömlöcként, amelyben a sötétség, a levegőtlenység, a mocskok, a hideg volt jellemző. Az ember egészségét, testi épségét romboló környezet kínzó hatását tetézték a biztonsági okokból alkalmazott kalodák, bilincsek, láncok. A bíró ítéletében (kevésnek találva önmagát a tömlöcöt mint büntetést) további sanyarításokat rendelhetett: meghatározott időközökben egymást követő veréseket, kenyéren és vízen tartást.

A börtön típusai

A tömlöc tipizálásánál kézenfekvő az igazságszolgáltatás fórumai szerinti különbségtétel. Ami ugyanis nem vitatható, hogy a bírák tevékenységének szükségszerű eleme a tömlöc. A befogott gyanúsítottak őrzése, a megvádoltak zár alatt tartása, az elítéltek biztosítása a végrehajtásig, a szabadságvesztés-büntetésre ítéletek ideje letöltésének foganatosítása megfelelő intézményt követelt, amelyet a bíróság környékén létesítettek.

A *bíró* szavunk eredeti jelentése: hatalommal rendelkező személy. Olyan valakit jelentett, akinek ereje, hatalma, felhatalmazása van arra, hogy az alávetettek, az uralma alá tartozók ügyeiben eljárjon, azokban ítéletet mondjon, s azokat végrehajtsa. Ez megalapozza azt a következtetést is, hogy a törvénykezési joggal rendelkező birtokai, várai környékén tartottak fenn börtönöket.

Az első évszázadokban a hatalom és a társadalomirányítás fő központja a vár volt. Itt összpontosult az ispáni adminisztráció, hadseregszervezés, adóztatás, igazságszolgáltatás, gazdaságirányítás. Amellett, hogy a vár mint igazgató központ kézenfekvőnek tűnt a börtön fenntartására, építészeti szempontból is a várban volt található olyan hely, amely tömlöcként funkcionált volna. Hasonlóképpen alakult a városi önkormányzatok igazságszolgáltatásával kapcsolatban is. Ebből a szempontból megkülönböztethető a *királyi* (várban fenntartott) börtön, a *nemesi önkormányzatok* (vármegyék, kiváltságos kerületek, székek) központjaiban, váraiban tartott tömlöc, a *városi börtönök*, a főurak *magánbörtönei* és a földesúri igazságszolgáltatási jogosultsághoz, az úriszéktartáshoz járulékosan kapcsolódó *földesúri tömlöcök*.

Vuchetich Mátyás a fogvatartottak szempontjából a közrendűek tömlöce mellett (az elítéltek rendi hovatarozása szerint) megkülönböztette a *polgári*, a *nemesi* és az *egyházi börtönt*. (VUCHETICH 1819, 145.) Ez a kategorizálás egyértelművé teszi, hogy annak alapja a rendek szerinti elkülönülés és a végrehajtásban fellelhető eltérések. Ezek közül az általa nemesinek nevezett börtön annyiban érdemel kiemelt figyelmet, hogy a *Hármaskönyv* – a rendi előjogokra való hivatkozással – alapelveként tagadta a nemesek bebörtönzésének lehetőségét: „Ámbár pedig a nemeseknek a fejedelmi kiváltságlevelékből és rendeletekből kitetszőleg igen sok joguk van, mindazáltal közülük négy a legfőbb, a melyeket ide iktattam. 1. § Az első tehát az: hogy őket előzetes idézés vagy perbe hívás és törvényes elmarasztalás nélkül, senkinek unszolására, panaszára vagy kérésére személyükben senki sehol le nem tartóztathatja.” (HK. I. 9.) Ez a sarkalatosnak tekintett nemesi privilégium bizonyos értelemben teljesen kizárja a bebörtönzést akár vizsgálati fogság, akár pedig büntetésként kiszabott szabadságvesztés-büntetés végrehajtása tekintetében. A jogkönyvben megfogalmaztak azonban egy kiegészítő formulát, amely néhány súlyos bűncselekmény esetén – szándékos gyilkosság, faluk felgyújtása, tolvajság, rablás, haramiaság, erőszakos parázsnaság – mégiscsak megengedi a nemes tömlöcöltetését. E jelentős közbűntettek esetén ugyanis a magyar szokásjog szerint a nemesség tiszttségét, címét és szabadságát elveszti, tehát akár „parasztkézzel” is megfogható és tömlöcbe zárható, cselekményéhez képest elmarasztalható és megbüntethető. (HK. I. 9.) A Hármaskönyv ilyen helyzetekben nem tagadta a tömlöcöltetés lehetőségét. A letartóztatás alóli mentesség csak addig illette a nemeset, míg eleget tudott tenni a rendi elvárásoknak. Ez a fordulat más egyéb rendelkezések mellett azt látszik igazolni, hogy a *Tripartitum* ismerte, elfogadta s – még nemesek részére is – alkalmazhatónak tartotta a tömlöcölt. A *Tripartitum* pedig nem frissen alkotott kodifikáció volt, hanem a múlt gyakorlatának és szokásjogának az összefoglalása. Vagyis a 15–16. század büntető- és börtönpraxisáról szólt. Vuchetich nemesi börtöne azonban nem ezekre a gonosztevőként nemességüket vesztőkre vonatkozott, hiszen ők a rendi előjog védelmének megszűntével a közrendűek közé süllyedtek, bebörtönzésük is köztömlöcökben történt. A nemesi tömlöc részben politikai foglyokra vonatkozott, akiket még ha köztörvényesekkel együtt is őriztek, ugyanabban a várban, elkülönítésére és bizonyos kedvezményekre tarthattak igényt. Részben pedig a 17–18. században kiterjeszkedő szabadságvesztés-büntetés

elérte a nemesi rendet is; a 18. század végén, 19. század elején a nemesi származású elkövetők éppúgy számíthattak a börtönbüntetésre, mint a közrendűek.

A tömlőc

A börtön eredeti formája a tömlőc. A terminológiát érintő részben esett róla szó, hogy jelentésében a tömlőc volt maga a technikai megoldás, a hely, ahol a gyanúsítottat, vádlottat vagy elítéltet fogva tartották. Erre utal latin megfelelőjének tartalma is. A 11–15. századokban a *carcer* egyértelműen a tömlőc szinonimája, a *temlech* kifejezés *carcer* értelemben használatos. (KOVÁCS 1964, 154.) A *carcer* még 1847-ben is egyértelműen tömlőcz, fogház, börtön, rabház, berten. (Törv. tud. Műszótár 1847, 52.) A tömlőc tehát nem büntetési, hanem büntetés-végrehajtási (és biztonsági, előzetes, vizsgálati) hely, minden, a fogvatartás célját szolgáló szoba, zárka, pince, kazamata közös elnevezése, tulajdonképpen függetlenül a végrehajtás minőségétől. Ugyanennek a pozíciónak köszönheti későbbi sorsát is: a bűnelkövetőkkel szemben alkalmazott egyre durvább fellépés, a tortúra megjelenése a büntető processzusban és a kínzásnak a börtönbe telepítése, a büntetés-végrehajtás brutalizálódása a tömlőcöt a sanyargató jelleg irányába mozdította el. Így a 16–17. századra a tömlőc lett a földalatti rettenet színtere, a kínzások és a halálos szenvedés otthona. S így lett előzménye a börtönfokozatok legsúlyosabbikának.

Az árestum

A rendi gyakorlat az arisztokraták, nemesek vélt vagy valós politikai bűncselekményeinek megtorlásaképpen alkalmazott rabságra (a legsúlyosabb eseteket leszámítva) kialakította az enyhébb körülmények között foganatosított fogság mintáját. A 15. századi városi jogban is az tapasztalható, hogy a magisztrátusok nem kívánják a kisebb bűnökben vétkes polgártársaikat a tömlőcbe sínylőddő zsványok közé záratni. A városok gyakorlatává lett, hogy a jelentéktelenebb vétségek, kihágások elkövetéséért letartóztatott vagy fogságbüntetéssel sújtott polgárokat nem az őrszobára vitték, vagy a tömlőcbe csukták, hanem a városházán – a törvényszolga ellenőrzése mellett – zárták el. (WINKLER 1824, 15.) Ez az új változat nem csupán a tömlőc szennyétől mentette meg a polgárt, hanem tisztességét és becsületét is megóvta. Ezt a két végrehajtási formát élesen elkülönítette egymástól. Míg a tömlőcbe kerülő, érintkezve a többi bűnösrel és gonosztevővel, becsületét veszítette, a városi, „becsületes karakterrel bíró” fogság ettől megóvta, és zavartalanul térhetett vissza korábbi környezetébe, folytathatta polgári életét. Az árestum a „polgári ügyek”, a vagyoni viták, kártételek és adóssági kérdések, kisebb bűncselekmények, becsületcsorbító sértések során letartóztatottak, illetőleg a tekintélyes polgárok, a város vezetői, a magisztrátus tagjai, céhmesterek elzárására szolgált. Az erre a végrehajtási eljárásra használt korabeli (16–17. századi) kifejezés (Úriszék 1958, 1033.) *árestom*, vagyis fogság, lefoglalás) jelentése korántsem olyan egyértelmű, mint a tömlőcé vagy a *carceré*. A franciából (*arret*) a német kapcsolatokon át (*Arrest*) beszivárgott szó (CZUCZOR–FOGARASI 1862–1867, I. 336.) kezdetben a tevékenységre, a fogságban tartásra és a fogoly állapotra utalt. Ezért gyakori, hogy jelentése a bebörtönzéssel, tömlőcözéssel keveredett. (Törv. tud. Műszótár 1847)

Utóbb azonban jelentése megállapodott a fogház, fogvatartó hely jelentésben. (BALLAGI 1868, 44.) Profilját az enyhe végrehajtási szabályok, a polgári lakóházhoz hasonló környezet, a becsületes karakter határozta meg. Később ebből a fogvatartási formából alakult ki az enyhébb, fogházi fokozat. Az árestum a fogvatartottak differenciálásának is előzménye volt. Az igény, hogy a közönséges gonosztevőket elkülönítsék a kisebb bűncselekményeket elkövető, veszélytelenebb polgároktól, a 18. századra architekturális következményekkel is járt. A városi börtönépületeket már elkülönített tömlöc- és fogházegységekkel tervezték.

A magánbörtön

A szakirodalomban meglehetősen elterjedt álláspont, hogy a börtön (jobb esetben a szabadságvesztés-büntetés) Magyarországon csak a 18. században jelent meg, s a börtönnek csupán előzetes, illetve biztosító funkciója lett volna. A börtön hiányára gyakori hivatkozás a *Hármaskönyv* (HK) büntetési rendszerének megidézése, hogy tudniillik „Werbőczy Hármaskönyvében nincs szó szabadságvesztésről”. (BALOGH–HORVÁTH 1983, I. 152.) Ezzel szemben Werbőczy szól a börtönről: egyfelől, mint arról fentebb már szó esett, a nemesek letartóztatása kapcsán, (HK. I. 9. 2. §) másfelől a magánbörtönről, a privát carcerről, amely ugyan nem az állami (királyi) szabadságvesztés-büntetés részeként, de mégiscsak büntetés-szerű, a szabadság elvonásával operáló technikai megoldás. (HK III. 28.) A 16–17. században a börtön nem „állami” (királyi) intézmény, hanem a földbirtokhoz és földesúri hatósághoz vagy a vármegyei, városi törvényhatósághoz tartozó vár, megyeháza, kúria része, s a bírói hatalom gyakorlásának jogosultságához kötődik. A törvénykező hatalom, az (esetleg pallosjogú) úriszéktartás joga együtt jár a nemesi birtokkal, a nemesi jószág egyik természetes velejárója, a tömlöctartás pedig az úriszéktartási jog kiegészítő eleme.

A Hármaskönyv szerint valamely díjban, kártérítésben vagy adósságok fizetésében elmarasztalt parasztot „ellenfelének” vagy a felperesnek hatalmában áll, „letartóztatni és bebörtönözni és mindaddig, a míg arra a díjra, kárra vagy adósságra nézve tényleg eleget nem tesz, szolgásra vetheti és ennek akarata ellenére kell azt kipótolni, a mit önként és szabad lábón megtenni nem akart”. (HK. III. 28.) A Hármaskönyv szerint ugyanezt az eljárást kell alkalmazni a nemeseken történő végrehajtásra is, „adósságok és károk iránt” indított perek nyomán. (HK. II. 68.) A Tripartitum szerint tehát természetes jelenség az elmarasztalt nemes börtönben látni. „Akit az ellenfél, mint foglyot mindaddig börtönében tarthat, a míg vele ki nem egyezik és a teherre nézve őt a bíróval együtt ki nem elégíti és az okozott károkat ellenfelének meg nem téríti.” (HK. II. 68. 7. §)

A kolostorbörtön

Az európai börtöntörténelem fontos része volt a kolostorfogság intézményének kifejlődése. Azért is, mert a kolostorok tömlőcei átmenetileg megnyíltak a világi hatalom által börtönbüntetésre ítélték előtt, s azért is, mert az egyházi börtönök egyfajta modellt kínáltak a világi tömlöc számára a bünbánathoz segítség feltételeinek megteremtésében. A szerzetesrendek regulái a 6. századra már nagyrészt tartalmazták a kolostori rend ellen vétőkre az *elzárást*. (JOHNSTON 2000, 21.) A szabályzatok a latin *carcer* szót kezdték használni a büntető célú

helyiségek megnevezésére, és a legtöbb regula megegyezett abban, hogy egyedül az apát mérlegelésétől függött a büntetés alkalmazása, aki a legsúlyosabb esetekben életfogytig tartó elzárásra is ítélhette a bűnöst. (PETERS 1998, 26.) A kánonjog rendszerezése egységesítette a kolostori gyakorlatot is, és a 12. század végére minden kolostortól elvárták, hogy valamilyen típusú *börtönnel* rendelkezzen. A 12–13. századra már a kánoni büntetőjog elismert része a kolostorfogság, immáron kifejezett büntetésként. (KRAUSS 1895, 198–200.) A 13. századra általánosan kötelező a *carcer* a kolostorokban. (JOHNSTON 2000, 21.)

A Magyarországon is jelentős szerepet játszó bencés rend regulájában a *murus* szó jelölte azt a helyiséget, ahol az elzárásbüntetést letöltötték. A szakirodalomban él az a feltetelezés, hogy a *murus* – vagyis *fal* – kifejezés használata az ide zártak befalazására utalt. Többségi vélemény azonban, hogy a *murus* egyszerűen egy általánosan használt kifejezés lehetett a kirótt elzárásokra. Az ehhez kapcsolódó *murus strictus* és *murus largus* (szigorú és szabadabb elzárás) arra enged következtetni, hogy az elkövetett jogsértések jellege szerint kétféle börtönbüntetést alkalmaztak. (PETERS 1998, 26.)

A 13. századra a bünbánati célzatú kolostori elzárás büntetési nemmé vált, és egyes kánonjogászok azt is megállapították, hogy a kolostorban végrehajtott életfogytig tartó szabadságvesztés párhuzamba állítható a világi ítélőszékek halálbüntetésével. (KRAUSS 1895, 200.) A magyar jogban, mint arról fentebb esett már szó, Zsigmond és Ulászló az esküszegő és hamisító egyháziakra örökös fogságot szabott ki, amelynek végrehajtásáról értelemszerűen az érintett előljárója gondoskodott. Kolostorbörtönök Magyarországon is működtek a rendtagok számára. (RENDI 2018)

Tömlöcrezim

A tömlöcztetés mint szabadságfosztás jellegzetességéből ered, hogy az őrzés és ellátás viszonyrendszerében szabályozott foganatosításnak kell lennie. Még ha ebben sem országos, sem szisztematikus rendet igazolni nem lehet, a gyakorlatok összességéből kialakul valamiféle kép a korabeli büntetés-végrehajtásról.

Helyek

A börtönökről szóló beszámolók kézenfekvően a várakat jelölték meg mint a végrehajtás helyét. A világi építészet első produktumai a védelem, a biztonság, a külvilág kizárásának céljával születtek, így architektúráisan is megfeleltek a fogvatartási elvárásoknak, őrszemélyzetként pedig rendelkezésre állt a vár őrzésre rendelt katonaság is. Miután a várak a politikai-gazdasági igazgatás központjaivá is váltak, egyben igazságszolgáltatási centrumok is lettek. Ez a funkció megkövetelte a tömlöcök működtetését is. Szinte valamennyi várunkról bizonyosan tudjuk, hogy tömlöcökkel rendelkeztek. Ezeket az erősség legkülönbözőbb pontjain helyezték el; leggyakrabban pincében, őrtoronyban, várfalban, de előfordult, hogy a várárookban vagy egyéb különleges helyen (Beckó várának „tömlöce” például egy sziklafennsík volt). (PANDULA 1989, 89.) Boldogkő várának börtöne egy téglafallal bélelt, 5–6 méter mélységű verem volt a déli torony előtt, amelybe nem lépcső vezetett le, hanem kötélben engedték le a foglyokat. (K. VÉGH 1975, 119.; KISS 1984, 78.)

A törvényhatóságok – a szabadságvesztés-büntetés sűrűsödésével jelentkező – tömlöc-férőhely iránti nagyobb szükséglet is a várak fokozott igénybevételével próbálták enyhíteni. Erdélyben az országgyűlés határozott arról, hogy: „Latrok, gonosz tévők, a tiszteknek tömlöcök nem lévén, az fiscus közelbe való váraiban vitessenek [...]” (SZILÁGYI 1884, X. 367.) A kincstár várai rendelkeztek tehát a rabok befogadására alkalmas tömlöccel. A helyi hatóságok egy részének is volt már saját börtöne, a törvényhatóságok kijelölték a területükön fekvő várakat állandó tömlöc gyanánt. Heves-Külső-Szolnok például Gács várát, (KOLOSVÁRI–ÓVÁRI 1890, II/1. 292.) Torna megye Szádvárt és Torna várát határozta meg ilyképp. (KOLOSVÁRI–ÓVÁRI 1890, II/1. 218.) Nemcsak a vármegyei hatóságok, hanem „magánosok” is küldhettek rabot a kincstár váraiba, azok befogadták a foglyokat (a költségeket természetesen állni kellett). Az erősségeket később is alkalmasnak találták börtönfeladatok ellátására: az abszolutizmus is gyakran vártömlöcökbe helyezte el rabjait, politikai foglyait. Ez lett az előképe a 19. század országos fegyintézet-alapítási hullámában az egykori várakban berendezett büntetés-végrehajtási intézeteknek.

A 18. századra már a legnagyobb uradalmak saját börtönnel rendelkeztek. A földesúri kastély földalatti traktusa vagy az uradalmi épületek valamelyike szolgálhatott ilyen célt. Ha ez nem volt elegendő vagy az uradalomnak nem volt tömlöce, a megyei tömlöcbe küldték elítélteiket. Előfordult, hogy költségkímélés céljából az uradalom és a vármegye közös börtönt tartottak fenn. (KÁLLAY 1985, 299.) A falvakban jobb híján a bíró házában tartották fogva a letartóztatottakat. Erre okot adott az is, hogy a kaloda a bíró háza előtt, a bíró házában állt, s mivel a falusi apparátus nem rendelkezett tömlöccel, tömlöctartóval, kézenfekvő volt a kaloda igénybevétele a carcer helyettesítésére. (VARGA 1958, 491.)

Építészeti körülményeik okán a városok összehasonlíthatatlanul előnyösebb helyzetben voltak a vidéknél. Az architektúrális adottságok megoldások sorozatát kínálták: a várost körülölelő városfalban, a bástyákban és tornyokban, a kazamatákban, netán a városháza pincéjében, a hóhér házában. Esetleg külön épületet jelöltek ki börtön céljaira, vagy épületek alagsori helyiségeit, a bíróság körül szolgálatot teljesítők szolgálati helyiségeit, őrszobákat. (BÓNIS 1962, 185.)

A 15. századi városi büntetés-végrehajtásban határozottan elkülönülő két végrehajtási modell, az árestum és tömlöc építészeti is különvált. A súlyos büntettek elkövetői sokkal rosszabb fogvatartási körülmények közé, a tömlöcbe kerültek, bezárási körülményeik tükrözték gonosztevéik nagyságát. A tömlöc föld alatt, pincében, kazamatában vagy ezt idéző zárt térben, várostoronyban, városfalban volt található. A városi áristomot többnyire a városházán, a törvényszolga szállásán vagy a városi őrség parancsnokának szálláshelyén rendezték be. Amikor megjelentek az önálló börtönépületek, ezek a funkciók egy architektúrális egységbe olvadtak össze. Kassán például 1698-ban a börtön már három részre oszlott: nemcsak a közönséges gonosztevőket választották el a „kisebb vétkek” elkövetőitől, hanem ez utóbbit is kettébontották, s külön helyezték el a városi polgárokat, s külön a városban élő vagy cselekményüket ott elkövető, de még polgárjogot nem nyert személyeket. (KOLOSVÁRI–ÓVÁRI 1890, II/2. 318.)

Állapotok

A börtönviszonyok erősen különböztek aszerint, hogy a büntetés árestumra vagy börtönre szólt-e, hogy előkelőt vagy közrendűt tartóztattak-e le, vagy hogy gonosztettért vagy enyhe vétekért, netán politikai bűncselekményért került fogságba az illető. A vizsgálódási körből célszerű eleve kizárni a királyoknak, főembereknek az arisztokrácia tagjainak bebörtönzését, ami tulajdonképpen valamiféle házifogságnak fogható föl. Ahol az árestum és a carcer megkülönböztetése egyáltalán fennállt, az árestum elsősorban a fogva tartás tényével büntetett. A carcer egyben súlyos testi büntetés is volt. Következett ez a tömlöcök elhelyezési viszonyaiból, a pincékből, vártornyokból, földalatti lukakból, ahol a rabokat elhelyezték. A tömlőcállapotok igazodtak az évszázados biztonsági tradíciókhoz, a testi büntetés jellegének elfogadásához (a sanyargatáshoz), a fogvatartott jogfosztottságról vallott téziséhez és a fenntartó költségtakarékossági elvárásaihoz.

A biztonsági szempontok a föld alá utalták a tömlöcöt, oda ahonnan szökni alighanem lehetetlen volt. A tömlőcajtó zárt és őrzött pincefolyosóra nyílt, vagy a helyiség tetején vágott lyukon keresztül lehetett létrával vagy kötélén közlekedni. A pincék és vermek sajátja az ablaktalanság és a levegőtlenység, a sötétség és a bűz, az egészségtelen, rothasztó nyirok. Nem véletlen, hogy sokfelé csak „lyuknak” nevezték ezeket a tereket. A tömlőc hagyományosan közös elzárást jelentett. Évszázadokon keresztül együvé zártak mindenkit, akit őrizni kellett. Nem volt jelentősége a kornak, nemnek, megrögzöttségnek, elmeállapotnak: mindenki „a” tömlőcbe került. Ha leszámítjuk az arisztokraták, nemesek, patríciusok különválasztását a közrendűektől, Magyarországon csak a 18–19. század fordulójára jut el a börtönügy fejlődése arra a szintre, hogy a földalatti pince, az alsótömlőc fölött, „az élők levegőjében”, a földszinten is kialakítsanak fogvatartó helyiségeket. Ebben a börtönben sem tettek különbséget rang, kor, megrögzöttség, kezdő gonoszság, vigyázatlan tetteket elkövetők, fiatalok és az öregek között, de legalább olykor a férfiakat és a nőket már külön helyezték el. (BÖLÖNI FARKAS 1934, 118.)

A tömlöcöt a korabeli igazságszolgáltatás testi büntetésnek fogta fel, s ezzel összefüggésben intézkedett a végrehajtásról. A pusztai tömlőcbe zárást különféle módokon lehetett súlyosabbá, sanyargatóbbá tenni, így éheztetéssel, testi fenyegetéssel, rendszeres botozással, a kaloda és a vasa veretés legkülönbözőbb változataival. Ugyancsak súlyosbításnak érezték e korban a munkáltatást (ami egyet jelentett a közmunkával). A büntetés kiszabás során határozták meg, ha valakit „vasban letöltendő” szabadságvesztésre marasztaltak. Ez lehetett egyszerű bilincs, mozgást korlátozó súlyos lábvas, vasgolyóhoz rögzítés. Legrosszabb esetben a mozgást teljesen meggátoló bilincselés, leláncolás, azaz falhoz vagy padlóhoz erősítés – mindez állva, ülve vagy fekvő helyzetben. A súlyosítás mindennapos eszköze volt a böjt. Vagy bizonyos időközönként ismétlődő előírásaként kapták a végrehajtó közegek („hetenként három nap böjt”), gyakrabban az egész tartamra vonatkozóan („egy esztendő börtön kenyéren és vízen”). A kor embere a szeszital-fogyasztás korlátozását vagy eltiltását szintén büntetésnek tekintette. A leggyakoribb súlyosbítás azonban a testi fenyegetésben jelentkezett. Leggyakrabban összevonva szabták ki (például „két hó tömlőc és száz botütés”), meghatározva a kimérés „rátáját” is, vagyis hogy hány alkalommal, milyen számban kell kiadni a verést. Máskor időperiódushoz kötötték: „hetente húsz ostorcsapás”.

A börtön súlyos hiányosságát jelentette a nyilvánosságra épülő rendi jogpropaganda szerkezetében a logikájából következő zártsága. Ezen úgy próbáltak a tömlöcök felelősei

javítani, hogy a rabokat időről időre közmunkára vitték vagy a testi büntetéseiket nyilvánosan hajtották végre. Ilyenkor találkozhatott a békés társadalom a tömlöcvilággal, úgy, hogy felfegyverkezett örök „csordákat hajtanak, nem barmokból, de emberekből. Vásznon ingük s gatyájuk szennytől és zsírtól koromfekete, képük sárga és kiaszott, két forgó szemmel, lábaikon vasláncok, melyek lármás csattogása a negyedik utcára is elhangzik.” (SZEMERE 1840) A tömlöcök kapui nagyobb sereglések, országos piacok alkalmával is gyakran megnyiták a nagyközönség szeme előtt, azért is, hogy a rabok megveretését (amely ritkának nem volt mondható, lévén, hogy fenyítésként is ezt alkalmazták) széles nyilvánosság előtt hajtsák végre. (KOSSUTH 1841)

A költségtakarékosság az egyik leglényegesebb szempont volt a büntetés-végrehajtás szervezésében. A hatóságok semmi olyan megfontolással nem bírtak, ami – a környörületeségen túl – a tömlöcellátás javítása irányába vitte volna őket. A rossz tömlöckörülményeket pedig a rabtartás relatíve magas költségei konzerválták. A rabellátás problémája komoly gondot okozott a hatóságoknak. Hiszen nemcsak az élelmezés kiadásait kellett fedezniük, de fizették a tömlöctartót, az öröket és kísézőket, sőt „börtön körüli szolgálataiért” a papot is, ha szükség volt rá, a borbélyt és az orvost is.

A börtönbüntetés súlyára jellemző, hogy a vármegyei hatóságok és az úriszéki praxis a kilenc hónapot meghaladó tömlöcöt „halálhoz hasonló büntetésnek” tekintették. (KÁLLAY 1985, 298.) Ennél a törvényhozó engedékenyebbnek mutatkozott. Az országgyűlés a feljebbvitel közrendűekre is kiterjedő engedélyezésével kapcsolatban állapította meg, hogy aki főbenjáró ítéletben marasztaltatnék el, annak úgy a vármegyei törvényszékekről, mint a szabad királyi városokról és a pallosjoggal bíró úriszékekről és más bíróságokról megnyílik a fellebbezés útja a fellebbezésre egyenesen a királyi ítélőtáblához. S mivel a három év börtön (miként az egyszerre kiadandó száz bot- vagy korbácsütés) egyenértékű a halálbüntetéssel, azt is e rendelkezés hatálya alá vonta. (1790/91. évi XLIII. tc.)

Élelmezés és rabköltségek

Az egyik legnagyobb hányad a rabok költségei között az élelmezés volt. Az élelmezés általában a várnagy, konkrétabban a prófosz vagy a kulcsár feladata volt. A hatóságok értelemszerűen nem a finanszírozási keretet emelték, ha a rendelkezésre álló összeg kevésnek bizonyult, hanem a rabok ellátásán rontottak. A kenyeret, vizet és bort meghaladó élelem soványka volt: híg leves vagy kevés hús. Természetesen lehetséges volt a fogoly magánúton történő élelmezése is, ilyenkor felesége, családja biztosította az ellátást. A hivatalos költségeket azonban (például a letartóztatásért járó úgynevezett tömlöcpénzt vagy a rabtartó fizetésének rabra eső hányadát) ilyenkor is fedezni kellett. A megoldást a városok munkálták ki. A rabok élelmezésére, őrizetére ugyan nem sokat költöttek, azonban ezt is behajtották a rabon. A tömlöcben ülő fogoly büntetését mintegy megtettezte a rabköltségek fedezése. Ha megfelelő vagyona volt az elítéltnak, sokszor már a büntetés (vagy előzetes őrizet) folyamán behajtották rajta tartozását. Még ha az esetek nagy többségében nem is siettek ennyire, a kiszabadulásnak mindenképpen feltétele volt az, hogy legyen biztosíték a „tartozás” megtérítésére. A behajtásra a család is bizton számíthatott, s még az is előfordult, hogy a magisztrátus a már kivégzett személy özvegyén próbálta behajtani a fogva tartással s a kivégzéssel kapcsolatban fölmerült költségeket. (BÓNIS 1962, 138.; PANDULA 1989, 47.)

A 18. században pedig már az úriszéki gyakorlatban is megjelentek a „saját költségére” kitételrel hozott szabadságvesztés-büntetésre szóló ítéletek. (KÁLLAY 1985, 301.) Ha nem volt kin behajtani a fogvatartottra fordított kiadásokat, a rabot hasznot hajtó munkára próbálták fogni, de gyakorlat volt az is, hogy koldulásra szorították.

Őrzés

A reformkorra a börtön személyzetére vonatkozó terminológia a börtönök körüli felügyeleti teendők ellátóját, a *carceris custost*, tömlöctartóként, tömlöcőrként, tömlöcőrzőként, börtönörként, börtönösként egyaránt ismerte. (Törv. tud. Műszótár 1847, 52.) A börtönőrzés eleinte nem volt hivatás, foglalkozás. Miután rendszerint a várakban létesültek tömlöcök, a börtön őrzésére – a vár működéséért felelős várnagy irányítása mellett – a várbeli katonákat rendelték. S miután már első váraink szerves része és tartozéka volt a tömlöc, (GYÓRFFY 1977, 299.) a katonaságnak mindenütt faladata volt az őrködés. A városokban a városi őrség teljesített hasonló szolgálatot. A börtön őrzésére rendelt katonákról korai megemlékezés a ránk maradt istenítéleti jegyzőkönyv, a *Várad Regestrum* 1208 és 1235 között keletkezett bejegyzése, amely bizonyos várnépek tiltakozásáról ír, hogy ők hadakozó fegyverviselők, és nem börtönőrök, s ennek bizonyítására hajlandók tüzes vasat hordozni. (REGISTRUM 1898, 115.) A tiltakozás jelzi, hogy a fegyverviselői és a rabtartói tekintély messze esett egymástól.

Az évszázadok folyamán vajmi kevés változott e téren. A vármegyékben még a 19. században is a főispán és alispán rendelkezése alatt álló vármegyei katonák, a rendészeti feladatokat ellátó pandúrok, a rendfenntartó „úti hajdúk” és „botos emberek” mellett a porkoláb, illetve a várnagy vezénylete alatt álló hajdúk álltak rendelkezésre a vármegye karhatalmi, rendfenntartó és őrző-védelmező feladatainak ellátására. A Zala vármegyei tömlöc őrzői hajdúk voltak, a 18. század végén összesen tizennyolcan. A megyei közgyűlés kiküldöttsége azt szerette volna, ha a hajdúkat (egyben tömlöcőröket) nemesek közül választották volna. Az, hogy a tömlöcőri feladatokat nemesekre testálta volna a bizottság, nyilván a tekintéllyel és a megbízhatósággal összefüggésben fogalmazódott meg. Ezzel ellentétben a gyakorlat az egész országban azt mutatta, hogy a rabőrzés- és kísérés kis presztízsű foglalkozásként jelent meg. A tömlöcigazgatásért a várnagy felelt (tisztsége porkolábként is előfordult). Az őrzésre és a rabkísérésre hajdúkat alkalmaztak. A börtönök működésére az egyik vármegyei tiszti alügyész figyelt, miután a rabokkal való bánásmód ellenőrzése, a tömlöc-állapotok figyelemmel kísérése az ügyészi hivatal feladata volt.

Munkáltatás

Bár a középkorban is előfordult alkalmanként a rabok (főként mezőgazdasági jellegű) munkáltatása, általában inkább az volt jellemző, hogy a rabok dologtalanul ültek a börtönben. Amikor – a kora újkorhoz közelítve – a tömlöc jellege lassan változni kezdett, megjelent egy szempont, amely a munka és a börtön közötti kontaktust erősítette. A szabadságvesztés-büntetés kiszélesedése magával hozta a finanszírozási problémák megjelenését, ami a fenntartó hatóság számára a fedezetteremtés feladatát tűzte ki. Ha nem is lehetett

a rabmunkából fedezni a tömlöcfenntartásból fakadó költséghiányt, némileg azért enyhíthetett rajta. Szerinte Európában a vérpadot felváltó vagy legalábbis kiegészítő börtön építése, bővítése elképzelhetetlen volt a munkalehetőségek számbavétele nélkül.

Arról, hogy a rabokat (legyenek azok akár csak őrizetes foglyok is) dolgoztatták, korai bizonyítékok állnak rendelkezésre. Egy 1614-ből származó periratban szerepel, hogy a várnagy, akinek a börtönőrizet feladatkörébe tartozott, „az tisztartó kérésére ki adia az rabot munkara”. (Úriszék 1958, 296.) A Dél-Dunántúlon a rabokat szabad ég alatt tartották, és mezőgazdasági munkát végeztek velük – heti egy font hús és fél kenyér ellátmány fejében. (KÁLLAY 1985, 299.) A rabok munkára kiadása rendszeres gyakorlat volt.

Fegyelmezés

Az ítéletben előírt sanyarítások és súlyosbítások mellett a tömlöc saját fenyítő rendszert is működtetett. Ennek jellegzetes eleme a börtönbe való felvételkor a fogadó aktusként kiadandó „Isten hozott”, elbocsátáskor – búcsúzás gyanánt – az „Isten áldjon”, amely a szokások által meghatározott csapásszámot jelentett. A tömlöcért felelős parancsnok saját hatáskörében is alkalmazhatott fenyítő büntetéseket. Ezek nagyjából azonosak voltak az ítéletben megszokott súlyosbító intézkedésekkel: kedvezménymegvonás, böjt, megszegyenítés, verés, bilincsek és vasak, leláncolás.

A rab státusa

A feudális-rendi társadalomban a bíró által elmarasztalt bűnelkövető mint „az emberiség köréből száműzött és kitiltott ember” nem csupán a test fizikai sanyargatását viselő és vagyonát veszített személy, hanem becsületétől és a közösségben élés jogától, annak védelmétől megfosztott pária. A jogellenes cselekmény elkövetőjét a közösség (állam, király, felsőbbség) megsértőjének tekintették, aki a közösség számára fontos értékeket támadó, pusztító tette következtében, mint a köz javával szembeforduló, annak szabályait semmibe vevő gonosztevő, a közösségen kívülre helyezte magát. Elveszítette a közösség védelmi funkciójából folyó jogait, s elítéltként törvényen kívüli jogvesztett lett. Ez a megközelítés lényegében a fizikai (testi) és polgári egzisztenciális feltételeket vonta meg a bűnöstől. Vagyonától – a sértett vagy családja és a közösség javára – megfosztották, munkaerejét a sértett és a közösség érdekében igénybe vették. A „büntetőpraxis a bűnelkövetőben a közösség ellenségét látta, akivel szemben minden eszközzel fel kell venni a harcot. Az elítéltek így jogfosztottá váltak, s személyükkel, vagyonukkal feleltek a bosszúálló hatalomnak.” (EISENHARDT 1984, 12.) Deklarált célja volt a tömlöcnek a bezártak fizikai gyötrése azért is, mert a büntetés korabeli fogalma szerint „annak egyetlen céljául tekintetett a gonosztevők ártalmatlanná tétele, minél szigorúbb lakoltatása, s ellenükben az általuk megsértett társadalom részéről végrehajtott bosszúállás és az ez által másoknak hasonló büntettektől való elrettentése”. (TÓTH 1888, 4.)

Igazgatás

A tömlöc felelős kezelője és felügyelője volt a – már a 11. században is emlegetett – porkoláb. A forrásokban a bűnösök, elítéltek őrzőjeként hivatkoznak rá, s fontos feladatkörnek tekintették. A legrégebb forrásokban az előkelő pozícióra utaló *castellanus* értelemben használták. (KOVÁCS 1964, 155.) Lényegében várnagyot jelentett, aki a vár első embere, az úr felesküdtött hű embere, igazgatója és felügyelője a várnak. Ebben az értelemben az ő hatáskörébe tartoztak a börtönök is. (VARGA 1958, 1033.)

A 16. században a tisztség viselőjének feladatváltozásával a porkoláb szó jelentése is megváltozott, s lassan *foglár*, *börtönőr* értelemben fordult. (KOVÁCS 1964, 155.) Egyre többször fordult elő, hogy a castellanus és a porkoláb két külön személyként jelent meg. A porkoláb feladata ekkor már leszűkült a börtönök kezelésére, felügyeletére. A porkoláb feladata lett az úriszékek körüli eljárási teendők, így az idézések, előállítások szervezése is. Az őrzési feladatokat a darabontok, hajdúk segítségével látta el. (Úriszék 1958, 1033.) A várnagy megtartotta legfőbb igazgató pozícióját, s végső soron a börtön feletti legfelsőbb rendelkezést is, legyen az királyi, vármegyei vagy magánföldesúri vár, vármegyeháza vagy uradalomközpont.

A porkoláb (ha nem volt, a várnagy) jelölte ki a hajdúk közül az ügyeletes kulcsárt, aki nevéhez méltóan a kulcsokra, lakatokra, kalodákra és láncokra ügyelt, motozta meg a befogott és tömlöcbe felveendő személyt, ő felelt az élelmiszerosztás rendjéért és magának az élelemnek a minőségéért.

A börtönök rendjének szabályozásáról értelemszerűen a felettes hatóság gondoskodott. A felvilágosult abszolutizmus korában a börtönök központi hatósága a Helytartótanács lett. A Helytartótanács igyekezett az elhanyagolt tömlöcállapotok jobbítására bírni a vármegyéket, városokat, pallosjogú uradalmakat. A *Departamentum Politico-Publicum* 1762-től a vármegyei hatóságoktól és a pallosjogú úriszékektől félévenként táblázatos kimutatásokat kért a börtöneikben raboskodókról, azok személyi adataival és elítélésükre vonatkozó információkkal. Az ellenőrzés kiterjedt az élelmezés minőségére és a rabokkal való bánásmódra is. A 19. század első évtizedeiben sorra jelentek meg a Helytartótanácsi rendeletek a megyei rabok élelmezéséről, ruházattal való ellátásáról, a testi büntetések végrehajtásáról, az államfogylok tartási költségeiről, a rabszállításról. (FELHŐ–VÖRÖS 1971, 175.)

Tanulást segítő kérdések a II. fejezethez

1. Hogyan és mikor alakult ki a börtön (tömlöc) a középkori Magyarországon?
2. Mi volt a börtön (tömlöc) funkciója, és melyek voltak megjelenési formái?
3. Mik a tömlöc (carcer) és az arestum jellemzői?
4. Mi a szerepe a magánbörtönnek és a kolostori börtönnek?
5. Melyek voltak a tömlöcbüntetés végrehajtásának jellemzői?
6. Mi fedezte a rabköltségeket? Kik és hogyan őrizték a rabokat?
7. Hogyan alakult a rabmunkáltatás története?

III. Az európai felvilágosodás hatása (a 18. század)

A börtönügy állapota Európában

Az európai börtönügy fejlődése nagy fordulatot vett a 17–18. században. Még mielőtt a felvilágosodás gondolkodóinak hatása érzékelhetővé vált volna, a reformáció befolyásolta régiókban megkezdődött a szabadságvesztésről vallott nézetek átalakulása. (FINKEY 1930)

Fenyítőházak

A városi rendészeti gyakorlatban kibontakozó szegény- és dologházi, majd fenyítőházi gyakorlat megvalósítói igyekeztek leválasztani az elsősorban szociális helyzetükből fakadóan bűnközzelbe került úgynevezett kiskriminálisokat a tradicionális börtönügyről. Ennek a törekvésnek háttérében a nevelhetőségbe, javíthatóságba vetett hit és a társadalom hasznos tagjává tétel szándéka állott. (KAISER–KERNER–SCHÖCH 1972, 44–45.) Amszterdamban 1596. február 3-án utalták be az első foglyokat a benne szervezett legjellegzetesebb munkafajta után Reszelőháznak (Rasphuys) nevezett intézetbe. (JAGEMANN 1854, 57.) Annak ellenére, hogy az alapítást követő években az amszterdami intézet hivatalos megnevezése „dolog- és javítóház volt”, s abban nem szerepelt a „fenyítő” jelző, a szakirodalomban már ebben az évben használták az intézetre a tuchthuis, tugthuis (fenyítőház) kifejezést is, amely utóbb a német Zuchthaus elnevezés alapjává vált. (FUMASOLI 1981, 39.; SELLIN 1944, 27.) Latin formájában Domus disciplinarisként emlegették. (SZEPSI CSOMBOR 1968, 192.)

A fegyelemre, munkáltatásra, tanításra, lelki gondozásra és nevelésre épülő új rezsim sikerességének feltétele volt a fogvatartás becsületes karakterének biztosítása, amely a társadalomba visszatérés esélyét alapozta meg. Ez a németalföldi és észak-német városokban gyökeret vert úgynevezett fenyítőházi modell merőben idegen volt a feudális-rendi büntető praxistól, benne már a modern büntetés-végrehajtás jellemző körvonalai rajzolódtak ki. (MEZEY 2012) Eközben a börtönügy gerincét képező tömlöc megtartotta középkorból örökölt vonásait. A fizikai fájdalom okozására, a testi sanyargatásra és fenyítésre támaszkodó, a bűnt megbosszuló felfogást, amelynek fókuszában a törvényen kívül került, jogait veszített, becstelen bűnelkövető állott. Ehhez igazodott a tömlöcrendszer is: csak a biztonságot szem előtt tartó, általában földalatti vermek, lyukak, máshol toronyhelységek levegőtlen, sötét, mocskos körülményei között kísérelhették meg a rabok a túlélést. (MEZEY 2010)

A fenyítőházak kriminalizálódása

A fenyítőház és a tömlöc versengéséből az utóbbi került ki győztesen. A 17. század második felében a büntetőbírószági gyakorlat – a büntetés-végrehajtás véres praxisát korlátozandó – a halálbüntetés helyett lassan a szabadságbüntetések, köztük a szabadságvesztés-büntetés felé fordult. A fennálló tömlöchálózat azonban elégtelennek bizonyult a megnövekedett rablétszám befogadására. A büntetőbírák hamarosan szemet vetettek a jól működő és intézményesen szervezett, megfelelően berendezett fenyítőházi hálózatra, s megkezdődött a súlyos bűnelkövetők beutalása a 17. századra kiépített hálózat intézeteibe. Kezdetét vette a fenyítőházak kriminalizálódási folyamata, amelynek során a tömlöcrendszer magába szippantotta a fenyítőházakat. Azok azonban intézményes rendszerük révén „megfertőzték” a büntetés-végrehajtás mindennapjait. A megtorlás eszméje még munkált ugyan a tömlöcgyakorlatban, de már egy sor új szempont jelent meg a büntetés-végrehajtásban. A fenyítőházi csatornán keresztül érkező impulzusok természetessé tették a börtönügyben a munkáltatást, a nevelést, az egészségügyi ellátást; a többnyire kolostorokból, szerzetesházakból kialakított intézetek építészeti körülményei pedig megalapozták a börtönarchitektúra új irányát. Ezek a hatások rövid időn belül változásokat hoztak a jogalkotás terepében is. A fenyítőházi eszme eredményeképpen a szabadságvesztés-büntetés önálló szankciófajtaként erősödött meg a büntetőjogon belül. Bár lassan zajlott a folyamat, de csökkenni kezdett a szabadságvesztés végrehajtása során a testi büntetések szerepe is. A tömlöcöztetés mellett kifejlődni (s lassan elszakadni) látzott a büntetés-végrehajtástól a vizsgálati fogság.

Az európai börtönügyet ebben az állapotában érte a felvilágosodás forradalmasító mozgalma. A büntetési rendszer – és ezen belül a börtönügy – átalakulásánál aligha találunk a jog területéről jobb példát a társadalomjobbító filozófusok és gondolkodók gyakorlati befolyásának kimutatására. A praxisban lezajló változásokat bölcséleti oldalról megerősítette az új szabadságesszmény elterjedése, és a felvilágosodás büntetőfilozófiája, miközben a felvilágosítók számos új megoldás kimunkálásával járultak hozzá a börtönügy reformjához.

A büntetőjog felvilágosodott kritikája

Elméleti téren a felvilágosodás gondolkodói vették először célba a brutális középkori büntetési gyakorlatot. A büntetőjog kritikája kedvelt eszköze lett az aufkléristáknak: a büntető praxis kítűnő célpontot nyújtott, s egyben a régi, rossz rendszer ikonikus szimbólumait is kiszolgáltatta a bírálóknak. Mint ismeretes, a felvilágosodás magát a középkorral szemben definiálta. „A fény évszázada” érkezett el a „középkori sötétség” után, a humanitás a barbárság korszaka után. A polgárság új rendszere szembefordult az ancien régimmal, így a bírálat a kézzelfogható hatalom ellenében fogalmazódott meg. Az uralmi önkény leglátványosabb tobzódása a brutális büntető joggyakorlat, az igazságtalan igazságszolgáltatás terén volt tapasztalható. A régi rend szimbóluma lett a vérpad és a tömlöc egyaránt. Cesare Beccariától Gaetano Filangieriig, Voltaire-től Joseph von Sonnenfelsig, a felvilágosodás szinte mindegyik radikális gondolkodója érintette, érinteni volt kénytelen a büntetőjog (főként a büntetőprocesszusok és a büntetések) kérdéskörét. Ezek az intézmények jelképezték a lehető legfelfoghatóbb módon az abszolút hatalom és az elnyomott társadalom

viszonyát, az egyenlőtlenséget, az erőszak és kegyetlenség világát, az abszolút monarchia önkényuralmi eszközeinek öncélúságát.

Jogi értelemben a bírálók többsége laikus volt: a programok kidolgozói nem kriminál-isták vagy „hivatalos” büntetőjogászok voltak, hanem filozófusok. Nem száraz szakmai kérdésekről nyitottak vitát, hanem indulatos lázadással, szenvedélyes agitációval törtek az igazságtalan és kegyetlen hatályos gyakorlat önkénye ellen. (HAJDÚ 1971, 145.) „Ennek eredményeképpen vált el a büntetési elmélet a spekulatív filozófiától és vált önálló tudománnyá.” (VÓKÓ 1999, 31.)

A „felvilágosító” gondolkodók törekvéseinek eredményeképpen egy humanizált büntetőjog és azon belül is egy emberies büntetés-végrehajtás képe rajzolódott ki, filantróp intézkedések követelésével támasztva alá az elméleti álláspontokat. Fő eredményük végül is magának a büntetés céljával kapcsolatos vitának a kibontakoztatása, majd a kritikai álláspontok konklúzióvá formálása, s ezzel új elméleti alapok kialakítása volt. Azzal, hogy az emberiséget, szabadságot, egyenlőséget, haladást, művelődést az Európát átalakító szellemi áradat részévé téve, a jogba is átplántálták, elősegítették a büntetőjog teljes újjászületését. (FINKEY 1909, 63.) Működésüknek köszönhető az önálló büntető (és büntetés-végrehajtási) tudományosság kibontakozásának megalapozása. Érvrendszerükben a büntető teóriák kimunkálásához felhasználták (és ezzel megerősítették) a fenyítőházi eszme néhány elemét, így a társadalom hasznos polgárává formálható bűnöző képét, a börtönnevelés és a reszocializáció téziséit.

Charles-Louis de Secondat, azaz Montesquieu a bűn eredetét kutatva, a bűnre adott válaszokat mérlegelve jutott el a megelőzés eszméjéig. „Egy jó törvényhozó elsősorban nem arra törekszik, hogy a bűnöket megbüntesse, hanem hogy megelőzze; mindent elkövet, hogy inkább jobba tegye az erkölcsöket, mint büntetéseket szabjon ki.” (MONTESQUIEU 2000, 152.) Teret enged tehát a javításnak, a becsület és erény útjára térésnek, szemben az önkényuralmi kormányzattal, amelynek vezérelve az elrémítés, a visszaretentés. Hiszen a megtapasztalt kegyetlenség, a hatalom erőszakossága általában leszállítja a társadalom félelemszintjét, a bűnözés oka nem a súlyos büntetéssel fenyegetettség hiánya, hanem a bűnök büntetlensége. (MONTESQUIEU 2000, 154.) Ez a megközelítés, miközben a büntetés végrehajtásáról a bűnüldözés hatékonyságára irányította a figyelmet, a büntetések enyhítése irányába mutatott.

Cesare Beccaria büntetőjogi alapvetése, *A bűnökről és a büntetésekről (Dei delitti e delle pene, 1764)* komoly hozzájárulás volt a feudális-rendi jogrendszer lebontásához, a tisztultabb és humánusabb büntetőjogi eszmerendszer kialakításához. Beccaria a felvilágosodás filozófiai gondolkodásába ágyazott büntetőjogi tudományosság egyik legnagyobb s a klasszikus büntetőjogi iskola első alakja volt. (FÖLDVÁRI 2003, 43.) Miközben összefoglalta büntetőjogi és kriminálpolitikai nézeteit, a kor állásfoglalásainak szintézisét alkotta meg. (NAGY 2008, 30.) A munka „a szekularizált, humanizált, racionalizált és jogállami büntetőjog megalapozója”. Ezzel a művével a prevencióra alkalmazott büntetőjogi reform zárt rendszerét alkotta meg. (NAGY 2013, 96.)

A prevenció büntetőjogi rendszerének kimunkálásához megkerülhetetlen volt a büntetés lényegét, célját és hatékonyságát vizsgáló elemzés megejtése. A retorzió és a prevenció felcserélése a teljes büntetési rendszer áttekintésére kényszerítette a büntetőjogi gondolkodókat. Ez adott alkalmat Beccariának a halálbüntetés elleni támadásra. (KABÓDI-LŐRINCZ-MEZEY 2005, 59.) A felvilágosodás Beccaria művének megjelenéséig fennkölt filozófiai magasságokból támadta a régit, vagy a túlságosan egyedi esetek propagandisztikus

kommentárjait használták ki. Beccaria áthidalta a kettő közötti távolságot, miközben egyszerre adott diagnózist és ajánlott terápiát. (MADARÁSZ 1989, 6.) Ez a megközelítés lehetővé tette a legsúlyosabb problémák lajstromozását, a teoretikus háttér megteremtését, az alapvető filozófiai tézisek lefektetését, s egyúttal a technikai megoldások javaslatba hozását is.

A szabadságvesztés-büntetés szerepének megerősödése

A felvilágosító gondolkodókról általában elmondható, hogy a halálbüntetés és a csonkítás büntetések bírálata mellett korántsem voltak elutasítók a testfenyítő, illetve a megsegényítő büntetésekkel szemben. Megközelítésük befogadó volt az olyan tömlöccel szemben, amelyben megbilincselve, leláncolva, botfenyítéssel fenyegetetten, „iga alatt” vasketrecben sínylődik a halálbüntetéstől „megmentett” elítélt. Egyébként is, „egy jó törvényhozó számára minden alkalmas arra, hogy büntetéssé váljék”. (MONTESQUIEU 2000, 152.) Bátran lehetett keresgélni a malumok arzenáljában újabb, a korszellemhez jobban igazodó „rossz” után, amit azután büntetésként igénybe lehetett venni. Ez a megengedés sokat segített a szabadságvesztés-büntetés különféle válfajaival kísérletező reformereken. Így Beccaria kortársán, a nagy börtönjavító filantrópon, John Howardon és a börtönügy megreformálásáért úgyszintén síkra szálló Jeremy Benthamen is.

John Howard, „a börtönügy apostola”, a *Börtönök helyzetéről Angliában és Walesben* (*The State of the Prisons in England and Wales, 1777*) legendás szerzője ahhoz a reformer csoporthoz tartozott, amelynek tagjai a megöröklött középkori tömlöcmodell lebontásáért a praxis irányából indítottak harcot. Börtönigazgatók, lelkészek, intézeti tanítók és orvosok emelték fel szavukat az áldatlan állapotok ellen, s kísérelték meg a mindennapi gyakorlatban jobbat tenni a börtönrezsimit. Az emberséges elhelyezés, a mindennapi egészséges környezet és élelmezés, a fizikai és lelki egészség és az elkülönítés mellett fölbukkantak a fő fenyítőházi célkitűzések is. Sok esetben már magától értetődő gyakorlatként, miként az orvos és lelkész természetes közreműködése a börtönben, vagy a rend és a fegyelem szempontjainak rögzítése. Howard életét a feudális tömlöc felszámolásának és a börtönügy megjavításának szentelte. (FINKEY 1904, 9.) Seriffként és jelentős öröklött vagyona révén bejárta előbb Angliát, Skóciát, Írországot, majd a kontinens fontosabb országait és a svájci esküközösséget.

Howard munkássága nyomán teoretikus egységben jelent meg a börtönügy korszerűsítésének terve. A fogvatartottak nemek szerinti izolálása, illetve az elítéltek elkülönítése a vizsgálati foglyoktól, a kötelező munkavégzés, a rabok észszerű anyagi ellátása, az erkölcsi jobbítás és az egészségügyi gondozás kiterjesztése már a teljes börtönügyre nézve nagy fordulatot sejtetett. A börtönügy szakembereihez intézett híres – Radbruch szerint eredetileg Voltaire-től származó – (RADBRUCH 1952, 166., 172.) felszólítása („Tegyetek őket szorgalmasokká, és akkor becsületesek lesznek!” [„Make them diligent and they will be honest.”]) a büntetés-végrehajtás vezető eszméjévé vált. (VÓKÓ 1999, 30.) Emellett talán legjelentősebb eredménye volt annak elfogadtatása, hogy a büntetés-végrehajtás állami feladat, s hogy annak minél jobb megoldása (az elítéltek elhelyezése, egészségük megóvása, a nevelés irányába ható bánásmód kialakítása) a státus közvetlen érdeke. (HORVÁTH 1983, I. 44.) Munkássága fontos építőköve a rabok helyzetének megváltoztatását célzó törekvéseknek, s így a rabjogok megalapozásának is.

Jeremy Bentham, az utilitarizmus irányzatának megalapítója, angol filozófus és jogász 1791-ben tette közzé a börtönépítészeti forradalmasító művét, a *Panopticon*. (BENTHAM 1791) A *Panopticon* egy komplex irányítási és ellenőrzési rendszer, amely kihasználva a tervezés lehetőségeit, megvalósította a megfigyelés totális rendszerét. Ennek lényege, hogy a fogvatartottak állandó megfigyelésével (illetve ennek feltételezésével) maximálisan fokozta a személy feletti kontroll és önkontroll hatékonyságát. A megfigyelt fogvatartott nem tudhatja, hogy éppen figyelik-e, éppen ezért feltételezi az állandó ellenőrzést, valójában kialakítja az önkontrollt, amely jelentős mértékben korlátozza tevékenységét, de még gondolkodását is. Ez a hatékonyság mind ez ideig ismeretlen volt. Rendkívüli csatlódás volt Bentham számára, hogy egyik álma sem teljesült. Sem programjára nem tartottak igényt, sem börtön nem épült tervei szerint. Viszont koncepciója nagy hatással volt a későbbi gondolkodók, börtönügyi szakemberek és építészek munkásságára. Számos büntetés-végrehajtási intézmény épült az ő elképzelései alapulvételével. Miként Foucault fogalmazott, itt „megfordítják a tömléc elvét; illetve három funkciójából – bezárás, sötétség, elrejtés – csak az elsőt tartják meg és megszüntetik a másik kettőt”. (FOUCAULT 1990, 273.) A központi megfigyelőtoronyból a körkörös elhelyezett és kettős ablakkal, így természetes világítással ellátott zárkákban ellenőrzött fogvatartott szükségszerűen került világos (megfigyelhető) térbe. Az elhanyagolt, romos, emberektől nyüzsgő, sötét és kínzó tömlöccel szemben egy magányos elzárásra tervezett, tiszta és világos börtön képe jelent meg, még ha „a panopticon a kegyetlen és tudós ketrec megjelenítése” is. (FOUCAULT 1990, 280.)

Fenyítőházak Magyarországon

A klasszikus értelemben vett fenyítőházak Magyarországon nem jöttek, nem jöhettek létre. Az „amszterdami modell” tiszta formájában a 18. századra elenyészett. Elkriminalizálódott változata, amely a német fejedelmi abszolutizmusok torzító szűrőjén keresztül érkezett meg az Osztrák Birodalomba, lényegében a büntetés-végrehajtásban szervesült. Megtartotta ugyanakkor pozitív üzenetét, jobbító karakterét s tömlöcjavitó hatásait.

Osztrák előzmények

A büntetés-végrehajtásnak a fenyítőháztól a börtönig tartó fejlődése az igazságügyi politika, a kriminalizálódott társadalom és a büntető igazságszolgáltatás hármasszorításában alakult. Az Osztrák Birodalomban az átalakulást meghatározta az osztrák felvilágosult abszolutizmus elgondolása a büntetés-végrehajtásról és a büntetés-végrehajtást szolgáló épületekről. A felvilágosult abszolutizmus Európa-szerte egyik fő feladatának tartotta a „hullámzó lakosság” megrendszabályozását. Az Osztrák Birodalom tartományi központjaiban is sorra alapították a fenyítőházakat. (HOEGEL 1916, 3–4.; STEKL 1978, 63.; ARNDT 1981, 15.) A Mária Terézia (1717–1780) által felállított magyarországi Domus Correctoria megnyitásokor az osztrák tartományokban már tucatnyi fenyítőház üzemelt, vagyis évszázados tapasztalatokkal rendelkeztek az osztrák kormányzati szervek. Az új házak létesítésénél, azok szervezeti, működési elvei, koncepciója és a rezsimre vonatkozó előírások

már készen álltak az osztrák praxisban. Nem véletlen, hogy a magyar kísérletben jelentős osztrák hatás volt érzékelhető.

Az Osztrák Birodalomban nem az eredeti németalföldi vagy észak-német modell szerepelt mintaként, hanem az újabb, lényeges különbségeket hordozó német fenyítőházak. Ezeket az intézeteket nem a tengeri kereskedelem, a kezdeti tőkefelhalmozás teremtette elvárások, nem a vállalkozások formálta gazdasági kihívások hívták életre, hanem fejedelmi akarattól születtek, nem kevéssé a 18. század a kriminális problémáinak megoldására. Hiányzott az eredeti protestáns gondolat, amely leválaszthatta a tömlőcről a fenyítőházi gyakorlatot és megalapozta a reszocializációs eszmét. Felerősödtek a gazdaságossági szempontok, ami a munkaszervezést alárendelte a merkantilista megfontolásoknak. Földrajzilag és időben távolodva az epicentrumtól, a fenyítőházi teória gyengülni kezdett. Még megmaradtak egyes, elsősorban a neveléssel kapcsolatos elemei, de felerősödtek a diszfunkcionális jeleket eredményező kriminális elvárások is. Az osztrák hatóságok tehát már ezt a mintát vették át, s alkalmazták tartományaikban. Az alapító rendeletek még többnyire koldusok, egyéb munkakerülők és rendetlen cselédek befogadásáról és neveléséről szóltak, de rövid időn belül megteltek a Landgerichte (tartományi törvényszék) által elítélt bűnözőkkel. Nem véletlen, hogy elindult egy újabb leválasztó folyamat: megkísérelték a fogvatartottak közül kiemelni a koldusokat és csavargókat, akik számára külön dologházakat nyitottak (*Arbeitshaus*). Az alapításoknál tehát az eredeti fenyítőházak alap gondolata munkált: a munkanélküli, csavargó, haszontalan elemek ellenőrzött keretek közé terelése és reszocializációjuk megszervezése. A dologtalan társadalmi csoportok kezelését a szociális gondoskodás és a büntető igazságszolgáltatás határáról a büntető politika a kriminalizálás irányába, a szegénypolitika pedig a szegénygondozás és segélyezés terebélyesítésébe igyekezett vonni. Mire Magyarországon létrehozták a Domus Correctoriát, az osztrák javítóházügyben eldőlt a küzdelem, még hozzá a büntető igazságszolgáltatás javára. Az osztrák fenyítőházakban rövid idő alatt lezajlott a Ház bűnözőkkel történő feltöltése. A kriminalizálódás Ausztria-szerte oly intenzív volt, hogy 1762-ben jogszabályban volt szükséges rögzíteni: a fenyítő- és fonóházak (*Zucht-und Spinnhäuser*) nem becstelennítő hatásúak, hanem tiszta profilú, nyilvános dologházaknak (*Arbeitshäuser*) kell tekinteni őket.

A kormányzati kísérlet

A büntetés-végrehajtás korszerűsítését Magyarországon első ízben a szabadságvesztés-büntetés kiterjesztésére törekvő, a felvilágosodás eszmerendszeréből merítő felvilágosult abszolútizmus adminisztrációja tűzte zászlajára. A felvilágosodás eszméi a felvilágosult abszolútizmusban jellegzetesen módosult tartalommal jelentek meg, sok vonatkozásban alárendelten az állami működés hatékonyságának. Így másként hatottak a börtön fejlődésére is. A felvilágosodás gondolati arzenáljából kevésbé a filantróp, inkább az utilitarista szempontokat hasznosították. A szabadságvesztés-büntetés elterjedése jellemzően nem azt jelentette, hogy korszerű, egészséges, humánus ellátást kínáló intézeteket hoztak volna létre, hanem inkább a korábbi, a feudális rendi tömlőcvilágból megszokott börtönök számát szaporították. Ehhez kapcsolódtak az immáron kriminalizált formájukban megjelenő fenyítőházak is. Magyarországon a felsőbbíróságok praxisa, a kegyelmezési gyakorlat, a Helytartótanács

törekvései a büntetés-végrehajtás normalizálására és egységesítésére a határozott tartamú szabadságvesztés-büntetések elterjedésének irányába mutattak.

Magyarországon a 18. századot megelőzően a szabadságvesztés-büntetés végrehajtása a megyei, városi, esetleg úriszéki tömlöcök hálózatra támaszkodhatott. (PULSZKY–TAUFFER 1867, 63.) Logikusan következett ez abból, hogy a helyi önkormányzati igazságszolgáltatás a végrehajtással szerves egységben fejlődött, s hogy a pallosjog az alsóbb- és középszintű bíraskodásnál tartotta a büntetőügyek nagy többségét. A kormányzat szükség esetén – a Haditanács közreműködésével – néhány nagyobb erődítményt jelölt ki végrehajtóhelyül. Munkács, Arad, Komárom vára azért vált a kormányzat szemében alkalmassá a büntetések foganatosítására, mert alapterületük, építészeti sajátosságaik és a bennük állomásozó katonaság garantálhatta az őrzésbiztonságot. Ezek az intézkedések is bizonyítékai annak az osztrák büntető politikának, amely a totális intézmények csereszabatos felfogása alapján gondolkodás nélkül cserélgette a börtönök végrehajtási helyszíneit várakkal, kaszárnyákkal, árvaházakkal, erődítményekkel, kolostorokkal, tébolydákkal. (HOEGEL 1906, 4.) A Helytartótanács országos fogvatartó helyek kijelölésre irányuló erőltetett kísérletei nem büntetés-végrehajtási intézetek létesítését, valamiféle program megvalósítását jelentette, hanem a felvilágosult uralkodói jogalkotás és a büntető igazságszolgáltatás által teremtett szükségletek időleges kielégítését. A csereszabatos igénybevétel gyakorlata (számolva a katonaság ellenállásával is a rangon aluli tevékenységgel és a funkcióidegen feladatok betelepítésével szemben) értelem szerint korlátozott mértékű végrehajtásra adott lehetőséget.

A büntetési gyakorlat és a büntetés-végrehajtás céljainak akceptálását mellőző igazságügyi politika az éppen alkalmas megoldások kiválasztása során sokszor kizárólag finansiális, illetőleg aktuális kormányzati törekvések függvényében alakult, miként ez az 1763. évi kísérlet alkalmával is történt, amelyet a Helytartótanács a Haditanács egyre erősödő tiltakozása okán rendelt el. A kancellária ugyanis kénytelen volt számolni azzal, hogy hovatovább képtelen megszervezni a szabadságvesztésre ítélt büntetésének végrehajtását, mert a katonai erősségek parancsnokai feltételek hiányában rendre visszautasították azok fogadását. A tarthatatlan helyzet kierőszakolta a központi lépéseket egy esetleges országos büntetés-végrehajtási intézet felállítása ügyében. Valamennyi vármegye és a városok jó része is elvi támogatásáról biztosította a kormányzatot, de saját területén s főképpen helyi (rendi) forrásokból kivitelezhetetlennek nyilvánították a tervet. (VAJNA 1907, II. 12., 22.) A központi kormányzat ezt követően megelégedett azzal az 1762-ben bevezetett gyakorlattal, hogy a vármegyei és uradalmi tömlöcökben uralkodó végrehajtási rezsim felett a Helytartótanács egyik osztálya, a Departamentum Publico-Politicum – a kötelezően felterjesztendő táblázatos kimutatások segítségével – némi ellenőrzési lehetőséget birtokoljon. (FELHŐ–VÖRÖS 1961, 175.)

Az országos helyzet tehát fölöttébb ellentmondásos volt. A felvilágosult abszolutizmus új büntetésfelfogása, a szabadságvesztés-büntetés némi megerősödése a praxisban erős igényt fogalmazott meg a szabadságvesztés-büntetések végrehajtására alkalmas intézmények létesítése iránt. A bécsi kormányzat hajlandónak mutatkozott új büntetés-végrehajtási intézményt létrehozni, de Magyarország területén nem kívánta sem a létesítést, sem a fenntartást központi költségvetésből finanszírozni. A vármegyék ellenállása gátat vetett annak, hogy a Helytartótanács helyi (vármegyei, városi) pénzügyi forrásokra támaszkodó országos intézeteket alapítson. A hadsereg egyre határozottabban állt ellen a katonai erődítmények további igénybevételének. Végül, 1786-ban, az egyetlen országos (pontosabban

regionális) hatókörű büntetés-végrehajtási intézetet Szamosújvárott rendezte be a felvilágosult abszolutizmus adminisztrációja Erdély számára az egykori Rákóczi-várban. (NEMES 1987, 8.) A szamosújvári tartományi börtön 1867-et követően országos fegyintézetként működött, s 1913-ban alakították át javítóintézeté. (SZÖLLŐSY 1935, 39–40.)

A Domus Correctoria alapítása

Az igazságügyi kormányzat, a hadi igazgatás és a rendi erők közötti konfliktushelyzetben végül gróf Esterházy Ferenc főkancellár – Mária Terézia magyar tanácsosa – 1770-ben tett felajánlása látszott enyhülést hozni. A kancellár telket és épületeket ajánlott föl országos fenyítőház alapításához. Az uralkodó támogatta a kezdeményezést, és elrendelte a létesítést. (VAJNA 1907, II. 27–28.) Az építészeti munkák elvégzése után, 1772. szeptember 4-én nyitották meg az első magyar fenyítőházat.

A fenyítőház sorsa

A Domus Correctoria, mint minden fejedelmi akaratból született intézmény, az aktuális hatalmi és főleg finanszírozási megfontolásoknak kiszolgáltatott helyzetben volt kénytelen működni. Ez a fenyítőházak történetéből is kiderül. Esterházy kancellár nem csupán a szempci intézet alapításával írta be magát a jótékony támogatók körébe, hanem a tallósi kastélyába és a hozzá tartozó épületeibe és kertjeibe 1763-ban telepített árvaház létrehozásával, valamint az ugyanezen esztendőben felavatott nemes ifjak oktató és nevelő intézetének megteremtésével, amelyet a szempci „kis Stiftnak” nevezett épületben a piaristák felügyelete alá rendelt. (VAJNA 1907, II. 27–28.) A tallósi árvaház alapítása azért kíván említést, mert a szempci fenyítőház és a tallósi árvaház 1780. évi áttelepítését az árvák számára tarthatatlan állapotok miatt hajtotta végre a kormányzat. A tallósi árvaházban az életkörülmények a gyermekek számára tűrhetetlenné váltak, ezért cserélt helyet a két intézmény. (VAJNA 1907, II. 33.) A Pozsony vármegyén belüli költöztetés során a szempci gazdasági épületekből kialakított fenyítőházat a hozzávetőlegesen nyolcvan helyiségből álló Esterházy-kastélyba költöztették, amelynek átépítési terveit Tallherr József készítette. (NEMES 1987, 7.) Az erről szóló uralkodói döntés egyben az elítéltekről vallott abszolutista elgondolás és korszak tükré is. A rabok életkörülménye a legkevésbé sem számít egy ilyen lépésnél, hiszen a büntetés maga a testi sanyargatás.

1785-ben az uralkodó úgy döntött, hogy az összeomlófélben lévő tallósi kastélyból (nyilván a tetemes felújítási költségek megspórolása okán is) a komáromi várba küldi a fenyítőházi rabokat. Az elhatározást az építészeti előnyök mérlegelése támasztotta alá, az a meggyőződés, hogy az egyébként üres vár adottságai kiválóan megfelelnek egy fenyítőházenak. A rabok biztonságos őrzése is jobban szervezhető, mint az egykori kastélyban. Végül is a tallósi intézetet Szegedre költöztették tovább. A harcászati funkciótalanná vált, többször átépített szegedi vár kevéssé volt ugyan alkalmas fenyítőházi célok megvalósítására, annál inkább súlyos büntetésre ítélt gonosztevők elszállásolására. Itt működött 1832-ig, amikor is felszámolták. A megszüntetés oka a rabhiány volt. Miután a törvényhatóságoknak finanszírozniuk kellett a rabtartást, s úgy látták, hogy ez olcsóbban megoldható

a saját tömlöcökben, egyre kevesebb elítéltet küldtek a fenyítőházba. 1829-ben négy, 1831-ben két rab volt az intézetben. Közben a megyei tömlöcökben nem volt ritka, hogy egy ágyra két rab jutott. Az uralkodó a roskatag tallósi kastély helyett a szegedi vár kazamatáit éppen olyan alkalmasnak vélte büntető céljai ellátására, mint az eredeti szempci épületet. (OLÁH 2000, 26–28.) A felvilágosult abszolútizmusban rövid és egyszerű volt a fenyítőház útja a tömlöchöz.

A fogvatartottak

A szempci fenyítőház alapítása alkalmából kibocsátott helytartótanácsi körrendelet meglehetősen zavarosan határozta meg a beutalhatók és beutalandók körét. Ezek szerint a fenyítőházba felvehetők a szülői vagy hasonló hatalommal rendelkezők által kérelmezett kihágók és fegyelmezetlenek, a törvényhatóságok által küldött elítéltek, magánosok által javaslatba hozottak, „házi fegyelem nélkül szűkölködők”. Külön rendelkezett a körrendelet az előkelő szülők javíthatatlan gyermekeinek felvételéről és kezeléséről, valamint a későbbi élet szempontjából fontos diszkrécióról. Mellettük (és ez az osztrák modell nagy belső ellentmondása) a javíthatatlanok, valamint a halálos büntetésre kevésbé érdemesek, s ezért az uralkodó által bitóra ítélt, de kegyelmet nyert bűnözők. (VAJNA 1906, I. 38.)

A fenyítőházba ténylegesen felvettek összetétele a körrendelet lehetőségeihez képest meglehetősen vegyes volt. A nyilvántartások szerint voltak ott javulásukig bezárt feslett életű ifjak, templomot felverő diákok, első büntényesek és visszaesők egyaránt. 1791-ig rendre utaltak be életfogytiglani szabadságvesztésre ítélteteket is. A rabok között egyaránt találunk közrendűeket, honoráciorokat és nemeseket is. (VAJNA 1906, I. 278–280.) 1804-ben a rabok közül legalább negyvenen nemesek voltak, igaz, sokuk „marhák között fölnőtt, teljesen neveletlen és rossz erkölcsük miatt elítélt paraszt és a legalsóbb rendűekhez számolható emberek is, akik azonban történetesen születésüknél fogva nemesek is”. (VAJNA 1906, I. 276.) A nemesek viszonylag nagy számú jelenléte arra utal, hogy a fogva tartásuk tilalmára vonatkozó előjog lassú sorvadásnak indult. Testi fenyítésüket azonban a leghatározottabban elutasította a Helytartótanács, (VAJNA 1906, I. 276.) és helyette a nehezebb vas, illetve az élelemkorlátozást indítványozta. A nemesi státusz ilyen védelmezésével tartósította a fenyítőház igazgatóságának egyik legnagyobb problémáját: a fenyíthetetlen, így fegyelmezhetetlen nemesek és a többi fogvatartottak közötti egyenlőtlenséget. A nemesek saját ruhájukat viselve, elkülönülő réteget képeztek a fenyítőházban.

A szokásos büntetés fél évtől 12 évig terjedt, vasban vagy vas nélkül, esetleg fenyítéssel és böjttel terhelt. A fenyítőház egyik jelentése szerint jobbára „kegyelem által ide ítélt, durva, minden emberi érzés és erkölcs nélkül szűkölködő gonosztevőket” kellett itt őrizni. (VAJNA 1906, I. 280.) A tallósi fenyítőház 1788. évi rabtabellája szerint a szokásos beutalás 2–3 év volt. A 49 nyilvántartott rab közül mindössze négy elítélt rögzített időtartama haladta meg a tíz évet, és tizenkettő évre ítélt is csak egy volt közöttük.

Szempcen a rablétszám 50 és 100 fő között mozgott, néha túllépte azt (1777–1780-ban 109 volt), de előfordult a tíz fő is. A jelentések szerint 1775-ben már 50, Bécsből transzportált elítélt található az intézetben, amely az összlétszámnak hozzávetőlegesen felét tette ki. A bécsi kormányzat tehát a szempci Domus Correctoriát saját bűnelkövetőinek

Magyarországi elhelyezésére használta. 1780-ig a bécsi rabok száma folyamatosan 50 volt. Tallóson az osztrák elítéltek száma 20 körül mozgott.

1785-ben Szegedre már csak 34 férfirabot szállítottak át, majd öt esztendő múltán 20 nőt. Szegeden azután folyamatosan csökkent a létszám, s abban az esztendőben, mikor a legmagasabb volt, sem haladta meg a százat. 1818-tól 1831-ig a jellemzően néhány tucat rab száma a bezárás évére kettőre csökkent. (VAJNA 1907, II. 69., 117., 315.)

A vármegyei törvényszékek a „tallósi rabságra” szóló ítéletekben a kétéves időtartamban szabott szabadságvesztés-büntetést a halállal egyenértékűként tekintették. Tallóson a százas nagyságrend körüli létszám egyharmada eredetileg halálraítélt volt, s kegyelemből került a házba. Szegeden jelentősen megváltozott a fogvatartottak összetétele. Az uralkodói szándék szerint ugyanis a fenyítőház az addigi funkciói mellett a hajóvontatásra ítélt rabok őrzése is megjelent. Ezek akkor kerültek a házba, ha éppen nem volt szükség rájuk a vontatási munkánál. Őket az utasítás szerint ottlétük alatt a legkeményebb munkákkal kellett foglalkoztatni.

A rabok beutalása a Helytartótanács kizárólagos joga volt. A törvényhatóság, úriszék által megküldött elmarasztaló ítélet alapján (amely tartalmazta a bűncselekmény részletes leírását, a büntetés időtartamának pontos meghatározását), a rabtartási költségek előzetes megküldését követően született meg az engedélyező határozat. Magánosoknak, szülőknak, egyéb kérelmezőknek is a Helytartótanácsnál kellett kérvényüket benyújtani. (VAJNA 1906, I. 255.) A rabszállítás a vármegyék közegeinek segítségével történt. A rabokat a vármegyehatáron átadták a másik megye hajdúinak, akik azután a megjelölt úton fenyítőházig vagy a következő megyehatárra kísérték azokat. Így zajlott, míg meg nem érkeztek. A befogadás a rabok jegyzőkönyvébe való bejegyzéssel történt meg. (VAJNA 1906, I. 254–255.)

A fenyítőház jellege

A Helytartótanácsnak a szempci fenyítőház felállítása alkalmából kibocsátott körrendeletében foglaltak szerint a Ház feladata egyfelől a kihágók, engedetlenek és fegyelmezhetetlenek kezelése és javítása volt, másfelől a javíthatatlanok és a halálraítélt, de királyi kegyelemből szabadságvesztésre ítélték őrzése és közmunkáltatása. Rajtuk kívül viszonylag nagyszámú „tébolyodott és elméjében megzavarodott” személyt is küldtek a házba. (VAJNA 1907, II. 39–40.) A legsúlyosabb ítéleteket nyert bűnözők őrzésének feladata nagymértékben felülírta a fenyítőházi eszmét. Az eredeti, becsületes jellegű intézet képe a 18. és 19. század fordulójára elenyészett. A Domus Correctoria, a javítóház kriminális elvárásokkal terhelten fogadta első elítélteit. Az örökös tartományokban végbement kriminalizálódás, az osztrák büntető gyakorlatban megszokott magyarországi osztrák bűnözőexport és a hagyományosan büntető eszközökkel kezelt csavargó- és koldusügy eleve elzárta a fenyítőháza(ka)t az eredeti célkitűzések megvalósításától. Ezt megerősítette a modern munkáltatásra épülő ipari-kereskedelmi feltételek teljes hiánya, amely Nyugaton még ösztönözte a munkaerő-képzést az intézetekben. A társadalomnak és a piacnak Magyarországon nem voltak civil elvárásai a fenyítőházakkal, a büntetés-végrehajtással szemben, így elmaradt a meg sem fogalmazott igényeket kielégítő rezsím kiépítése is.

A fenyítőházak javító-nevelő funkciója nem hiányzott teljesen a házak rezsímjéből (leginkább még a házszabályokban, a szolgálati utasításokban olvashatók), bár a környezeti

feltételek egyre romlottak. Az ítéletekben, hivatalos iratokban fel-felbukkanó elvárás, amely a gonosztevő megjobbítását várta volna el, nem hagy kétséget afelől, hogy ez a kitűzött cél ekkor már nem a reszocializációs értelemben megjavító, visszavezető jobbulást jelentette, hanem a gerinctörő, sanyargató testi büntetések elszenvedése útján elérendő, törvényt félő magatartás kialakítását. A Helytartótanács 1803. november 2-án 21.442 számú utasítása meglehetősen nyíltsággal foglalta össze a fogvatartottokról alkotott hivatalos véleményt. Fenyítőházra többnyire olyan embereket ítélnék, „akik a vallás és a Mindenható Isten és embertársaik iránt tartozó szeretetet félretették, mindenféle büntettekben váltak bűnösökké”. Határozottan súlyos bűnelkövetőkről szólt a szabályzat, nem említette már a kezdetben oly hangsúlyosan megfogalmazott kiskriminálisokat. Ezért kellőképpen tartózkodó az elvárás megfogalmazása, hogy tudniillik „kiváltképpen szükséges, hogy ezek az emberek buzgó, és fáradhatatlan lelkipásztor által nem csak jobb útra téríttessenek és a vallás alapelveiben vasár- és ünnepnapon prédikációk által jól oktassanak, hanem a keresztény erények gyakorlásában is erősíttessenek”. (VAJNA 1906, I. 217.) A Helytartótanács 1805. augusztus 12-én 15.875 számú utasítása szerint a fenyítésre rendelt ház célja, hogy: „Az oda elítéltek a rájuk vagy bírói ítélettel vagy a megérdemelt halál helyett Legfelsőbb Uralkodói Kegyelemből kiszabott büntetést maguknak javulására, másoknak pedig üdvös példájára szenvedjék el és töltsék ki: tehát javulás és példaadás állapítják meg ezen intézet helyes szervezésének és igazgatásának minden szabályát.” (VAJNA 1906, I. 225.) Ennek érdekében rendelkezett a rabokkal való bánásmódról, amelynek során szigorú, de mégsem kegyetlen módon fogatatosított, gondos őrizet alatt szervezett folytonos és hasznos foglalkoztatást írt elő. „A rabokkal akképpen kell bánni, hogy érezzék, hogy bűneikért és megérdemelt büntetésükért vannak bezárva.” Ugyanakkor a nevelés, lelki gondozás, a rendszeres vallásgyakorlat, a jó példák állítása, „ártatlan kedvezmények” által az őszinte megbánás, „engedelmes és példás életmód” útjára kell vezetni őket. (VAJNA 1906, I. 228.)

A halálbüntetéssel egyenértékűnek elismert 2–3 éves fenyítőházi szabadságvesztés-büntetés általánossá válásával, vagyis a kriminális szankciók sorában elnyert „tisztos” helyével a Domus Correctoria elveszítette esélyét a németalföldi modell reszocializációs gondolatának meghonosítására. A fenyítőház a hivatalos köztudatban tehát nem más, mint carcer. Nem a rendi tömlöccel ellentétben álló, új mintát jelentő intézményként jelent meg, hanem éppenséggel a hagyományos bebörtönzési gyakorlathoz illeszkedő, a legnagyobb súlyú, legsanyarúbb tömlöcként tartották számon. Erre utalnak azok az ítéletek is, amelyek említést sem tesznek jobbulásról, nevelésről, hanem világosan kemény büntetesként aposztrofálják a beutalást. Bár a Ház vezetése folyamatosan tiltakozott a súlyos bűnelkövetők, különösen az életfogytiglanra ítélt beutalása ellen, csak 1791-től konstatálható a súlyos gonosztevők elutasítása. 1804-ben visszautasították Pozsony vármegye által örökös rabságra ítélt Barsan Katalin befogadását, 1817-ben pedig általában zárták ki a súlyos gonosztevőket a házból. (VAJNA 1906, I. 279.)

A Szempcen alapított intézet sajátos vegyülete volt a korai fenyítőházaknak, a modern értelemben vett börtönnel, a tömlöccel és a javítóintézetnek. Ezért nem kérhető még számon rajta semmiféle végrehajtási rendszerre vonatkozó elvárás sem. A fenyítőház nem valamiféle elvi szempontok szerint berendezett büntetés-végrehajtási modell alapján működött, hanem a Nyugat-Európából érkező, változó erősségű impulzusok és az osztrák büntetés-végrehajtási praxis kínálta megoldások által befolyásolt helyi lehetőségek alakították a rezsimet.

Munka, fegyelem, ellátás

A szigorú és utasításban rögzített napirend legfőbb eleme a munkáltatás volt. A fenyítőház szepczi és tallósi korszakában még jellemzően intézeti munkáltatást próbáltak szervezni, Szegeden azonban már a közmunkára vezényelés dominált. Az intézeti munkanemek közt főleg szövés-fonás, szabó- és asztalosmesterség fordult elő. A fogvatartottak a napot a dolgozószobákban, illetve a műhelyekben töltötték. Külső munkára (favágás, utcaseprés, útjavítás, híd- és útépités, épületmunka) a rabokat kettesével összebilincselve küldték ki. A ház vezetése ugyan szakmai szempontokból ellenezte ezt a gyakorlatot, határozottan állást foglalva a gonosztevők egymástól és a társadalomtól történő elkülönítése mellett, a Helytartótanács utasítása azonban az volt, hogy ne henyéljenek a rabok. A felvilágosult abszolutizmus kameralista szellemének megfelelően elvárták a hatóságok azt is, hogy fogvatartottak a rabköltségeknek legalább egy részét fedezzék a munkabevételekből. (VAJNA 1906, I. 280.)

A Helytartótanácsi iránymutatás a belső rend vonatkozásában szigorú fegyelmet követelt meg, mint a megjobbítás egyik alapfeltételét. A fegyelmezés korabeli legkézenfekvőbb eszköze a verés lett volna, ezt azonban a ház igazgatója számára adott szolgálati utasításokban általában tilalmazta a Helytartótanács, így kívánván eleget tenni a humánus elvárásoknak. Természetesen a tilalom nem vonatkozott azokra, akiket bírói ítéletben rendszeres testi fenyítésre kárhoztattak. A szentencia végrehajtása nem esett, nem eshetett tilalom alá. A bíróságok gyakran rendeltek el mellékbüntetésként 400–500 pálcaütést „fertyálonként” vagy „angaricánként” (negyedévenként) elosztva. Az sem ment ritkaságszámba, hogy az ítélet eleve tartalmazta a minden héten megtartandó, kenyéren és vízen tartást jelentő kétnapi böjtöt. Hasonlóképpen rendelték el a vason tartást is. A testi büntetésekkel súlyosított szabadságvesztés-büntetést szenvedők mellett a fegyelmeztleneket, munkamegtagadókat „másoknak példájokra igenis kiszabott testi büntetéssel kell fenyíteni”. Az először csak kenyéren és vízen tartással fenyítettek, ha magtartásuk nem változna, akár 24 korbácsütésig növelt testi fenyítéssel vagy keresztvasra veréssel és tömlöcbe vetéssel kényszeríthették az elvárt magatartásra. (VAJNA 1907, II. 55.) A fegyelem és rend fenntartása szempontjából komoly gondot jelentettek a hagyományos módszerekkel (pálca, bot vagy korbács által) nem fenyíthető nemesek, akikkel szemben legfeljebb a súlyosabb bilincs, a szigorúbb böjt vagy a sötétzárka („lyukbörtön”) volt alkalmazható. (VAJNA 1906, I. 277.) A jó magaviseletű rabokat „ártatlan” kedvezményekkel lehetett jutalmazni. A Helytartótanács utasításának összefoglalója szerint ilyen lehetőségek voltak a séta, kiegészítő kellékek (kalap, fejkötő, fésű) engedélyezése a ruházzkodáshoz, meszely bor, munkadíj a szabaduláskor. (VAJNA 1906, I. 231.) Az a gyakorlat, amely arra szánta a rabokat, hogy béklyóvasban „magok kenyereken és közönséges munkákba szenvedjenek” egyértelműsítette a tendenciát: a fenyítőház funkciója és végrehajtási rezsimje a sanyargató tömlöc felé közelített. Vasba vert rabok, kemény munkában, böjtölésre és rendszeres testi büntetésre ítélve várták szabadulásukat.

A kormány a rabok erkölcsi állapotáról negyedévenként jelentést kért be, s Vajna szerint a rabokkal kapcsolatos Helytartótanácsi intézkedésekből kidomborodik, milyen nagy súlyt fektetett az adminisztráció a rabok javítására.

Az ellátás és felszerelés az intézetben jellemzően a körülményekhez igazodott. A házban mindenki saját ruháját viselte. A nemes csakúgy, mint a paraszt. Ezt többször

szóvá tette a ház vezetése, mert véleménye szerint ez szimbolikus kifejeződése lett a társadalmi különbségek hangsúlyozásának, jele a nemes rabok elkülönülésének. A raboknak biztosított táplálék szegényes volt, de meleg levest a tallói étlap szerint minden nap kaptak. Az életfogytiglanra ítélték számára kenyér és víz volt az ellátmány. (VAJNA 1906, I. 133., 339.)

A ház vezetése rendre panaszkodott amiatt, hogy az alkalmatlan helyiségek (a több tucat elítéltet befogadó nagyobb szobák, utóbb kazamaták) a bűn iskolájává teszik a fenytőházat. „A teljesen elvetemedett elbeszéléseivel gyakran magához hasonlóvá képezi a fiataltsága, tapasztalatlansága vagy véletlen folytán eltévelyedettet.” Az építési adottságok miatt lehetetlen volt az elkülönítés, a differenciálás, a biztonságos őrzés. (VAJNA 1906, I. 281.) Ennek egyik kritikus pontja volt az életfogytiglani szabadságvesztés-büntetésre ítélték büntetésének foganatosítása. A ház vezetése határozottan tiltakozott az életfogytiglani nehéz vasra, leláncolásra ítélt rabok beutalása ellen, mert a megfelelő helyiségek és a körülmények hiánya nem tette lehetővé a biztonságos kezelést, a ház céljaival pedig összeegyeztethetetlennek vélte az ilyen nehezen kezelhető, különleges rabok őrzését. Jellemző módon a Helytartótanács a petíció akceptálása helyett megfelelő helyiség kialakítására szólította fel az igazgatót. (VAJNA 1906, I. 279.)

A rabok az éjszakát priccseken, elmozdíthatatlan, földre rögzített lábakra fektetett deszkákkal kialakított, több (olykor több tucat), sokszor a helyiség egész hosszában a fal mellé épített alkalmatosságokon töltötték. Szempcen a fenytőházi utasítás értelmében tíz-ágyas kamrákban helyezték el éjszakára a fogvatartottakat, férfiakat a földszinten, nőket az emeleten. Tallóson hat férfi és négy női hálókamra volt, ami szintén a tízágyas elhelyezésnek felelt meg. Szegeden akadt olyan kazamata, amelyben egyszerre 50-en háltak. Akkor még valamennyi ágyhoz szalmazsák, szecskapárna és jó pokróc járt. 1786-tól II. József személyes rendeletére hivatkozva a rabok sem szalmazsákot, sem takarót vagy pokrócot nem kaptak. (VAJNA 1906, I. 285.)

Őrzés, biztonság

Az őrzésbiztonság szempontjából egyfelől az architektúrális feltételek hiányát, másfelől az őrszemélyzet alkalmasságát kell számba venni. Szempcen az egykori gazdasági épületek alkalmassága erős megengedéssel, de értékelhető volt. A fallal körülvett – és csak az őrszobával kiegészített kapun keresztül megközelíthető, illetve elhagyható – fenytőház meglehetősen biztonságot nyújtott. Ebből eredően a szökések nem is voltak általánosak; azokat a korabeli iratok főként a fenytőház-igazgató által magáncélra igénybe vett és szabad kijárást kapott rabjairól jegyezték fel. A tallói kastély szemlézése kapcsán jegyzi meg az építészeti jelentés, hogy a földszinten elhelyezett rabok szobáin még rács sincsen. Az igazi problémát azonban Szegeden kellett megoldania a fenytőház igazgatóságának, itt ugyanis nem volt kizárólagos az elhelyezés. Az intézet csak a vár felét birtokolta, a másik felében kaszárnya, tisztii lakások, bérraktárak voltak. A kút a katonák számára csak a női rabok udvarán keresztül volt megközelíthető, a dohányszállítmányok ki- és beraktározása idején pedig idegenek árasztották el az udvarokat. Ezek a nehézségek talán kezelhetők lettek volna megfelelő színvonalú és létszámú őrszeméllyel. Ez azonban hiányzott, ugyanis a Helytartótanács a rokkant katonák házából küldött agg vagy mozgássérült katonákkal

töltötte fel az őrszemélyzetet. Az igazgatóság jelentése szerint az elvénült, elgyengült, rokkant, magukat szakadatlan ivásnak adott invalidusoknak nem engedelmeskedtek a fogvatartottak, így a szökést vagy kitörést is képtelenek voltak megakadályozni. (VAJNA 1906, I. 280.) A részeges, fegyelmezetlen, parancsoknak ellenszegülő örök nem ritkán együtt szöktek a rabokkal. (VAJNA 1906, I. 240.) A már említett gyakorlat, hogy – tudniillik – a házban mindenki saját ruháját viselte, nagyban megkönnyítette a szökéseket. A saját parasztgúnyját viselő rab ugyanis el tudott vegyülni a tömegben. (VAJNA 1906, I. 280.) A ház vezetése szerint egyébként „főként a nemesek fejei és vezetői minden rossznak”. A nemesek kitörése, szökése sem volt ritka. (VAJNA 1906, I. 277.)

Nem különleges tehát, hogy a ház vezetése előszeretettel vette igénybe a bilincset, ami nem került le a rabok lábáról még éjszaka sem. Gyakori volt a kéz- és lábvas együttes alkalmazása vagy a derékvas (az elítélt derekára kovácsolt vaspánt), amellyel – éjjelre és nappalra – hozzáerősítették a számára kijelölt helyhez, legtöbbször priccséhez. (SZÖLLŐSY 1935, 39.) Az intézet igazgatójának 1786. szeptember 29-én kelt, Helytartótanácsához intézett jelentése szerint az uralkodó, látogatása alkalmával, személyesen, szóban adta utasításba, hogy valamennyi rabot a priccs lábához erősített erős vaslánccal kell éjszakára megbilincselni, megelőzendő az éjszakai szökéseket. A priccseken fekvő fogvatartottak lábbilincsein átfűzött hosszú láncot az egymással szemközti falakhoz erősítették. (VAJNA 1906, I. 185.) Történetileg említésre méltó az uralkodó személyes érdeklődése a fenyítőház felszereltsége, működése iránt: személyes látogatása során adott intencióiban foglalkozott például a falak magasságával (amelynek megemelésére utasítást adott), a tolózárok alkalmazatlanságával, amelyeket lecserélésre javasolt és a zárkaajtók biztonságának kérdésével. (VAJNA 1906, I. 185.) A fenyítőház rossz biztonsági viszonyai, a gyakori szökések és a hivatali kapcsolattartás nehézségei okán a törvényhatóságok egyre gyakrabban döntöttek úgy, hogy saját tömlőceikbe utalják a rabjaikat.

Igazgatás és személyzet

A fenyítőház felső hatósága a Helytartótanács volt. 1783-ig előadói rendszer működött, azt követően a Helytartótanács közigazgatási ügyosztálya, a Departamentum Publico-Politicumhoz kerültek a fenyítőház ügyei. A Helytartótanács kebelén belül egy tanácsos foglalkozott a Ház ügyeivel mint annak főhatósága (director). A Helytartótanács bocsátotta ki a Ház működésére vonatkozó rendelkezéseket, adta ki tisztségre és személyre szabottan a feladatokra vonatkozó utasításokat, döntött általános és egyedi kérdésekben, jelentéseket kért be és értékeléseket készített. Az intézetigazgatónak minden rendkívüli esetben a főhatósághoz kellett fordulnia, pénzügyi döntéseket csak előzetes engedély birtokában hozhatott. Havonta rendszeres jelentéseket és kimutatásokat kellett felküldenie a Helytartótanácshoz.

Az intézet vezetője az igazgató (inspector, curator, Verwalter) volt, aki teljes felelősséggel irányította a Ház munkáját, igazgatta a tisztségviselőket és az őrszemélyzetet, ellenőrizte a működést, fegyelmi eljárásokat folytatott le és határozatokat hozott. Feladata volt a számadásnaplót, pénztári könyvet, anyakönyvet, megrendelés- és javítás-nyilvántartást, ruházati könyvet, munkakönyvet és általános leltárt, állomány-nyilvántartást vezetni. Helyettese és mellérendeltje volt az ellenőr (materialium curator, Material-Verwalter), aki egyben a házi gazdaság vezetőjeként is működött. A javításban fontos szerepet kaptak

a lelkészek és a seborvos. A rabok feletti közvetlen felügyelet a főfelügyelő feladata volt, aki gondoskodott a legszigorúbb rend fenntartásáról, a szabályok és parancsok betartásáról, a rabok erkölcsének javításáról, a fogvatartottak kellő munkaszorgalmáról. Ellenőrizte a rabok ítéleteiben foglaltak pontos foganatosítását, a betegek gondozását. A női rabok feletti direkciót a nőfelügyelő végezte, aki egyben – külön juttatás fejében – gondoskodott a fehérmű-tisztásról és az ellátásról is. A rabokkal való közvetlen foglalkozás a felügyelő alá rendelt kulcsár vagy börtönzolga feladata volt.

A házi őrség a szempci utasítás szerint egy őrmesterből, egy káplárból és 24 közlegényből állt. (1777-ben már csak tizenkettő őrt rögzített az adminisztráció.) A munkavégzés felelősei a munkavezetők voltak, a közvetlen kitanítást a tanító mesterek és tanító mesternők végezték.

A Domus Correctoria megnevezései

Aligha véletlen, hogy a magyarországi fenyítőház folyamatos átalakulása során számtalan megnevezést kapott. Még a hivatalos szóhasználatban sem volt megállapodott terminológia. Az ítéletekben emlegetett jobbító ház, megjobbító ház, jobbulásra rendelt ház, javító ház kifejezések még inkább az eredeti célkitűzéseket tükrözték, szemben a szintén gyakran használt büntető ház, fenyítékház megnevezéssel. A korabeli szóhasználat a fenyíték alatt büntetést értett, „melyet valakinek elkövetett bűneiért szenvednie kell” (fenyítő: „rossz tettekért büntető, gonosztevőket törvényesen megbosszuló, büntettekről ítélő, avagy azokról értekező”). Ennek megfelelően a fenyítékház vagy fenyítőház olyan nyilvános épület vagy intézet volt, ahová az elítélt gonosztevőket részint büntetésül, részint javításul zárták el, s néha testi büntetésekkel is illették, koplaltatták. (CZUCZOR–FOGARASI 1864, II. 311.) A magyar nyelvben a javítás, javítani kifejezés 1803-ig még csak a gyógyítani, gyógyulni jelentésben volt használatos. Mai értelmében akkor bukkant fel első ízben, s csak igen nehezen terjedt el a reformkori szóhasználatban. (SZILY 1902, 151.) A javítóház elnevezés a szempci minta után meglehetősen egységesen erősödött meg a börtönügyi szakirodalomban. A fogház, (KOVÁCS 1964, 154.) fegyház, (CZUCZOR–FOGARASI 1864, II. 634.) börtön és tömlöc (KOVÁCS 1964, 154.) fogalmak a hagyományos büntetés-végrehajtás által többnyire foglaltak voltak, így a fenyítőház, javítóház, alkalmanként – a nyugati minta után – dologház (és ezek keverékeként meghatározott) elnevezésekkel igyekeztek kifejezni a börtönügyi szakírók és fogházreformerek azt a modellt, amely a modern börtönügyi tudományosság eszméit és alapelveit volt hivatva megvalósítani az országban. A javítóintézet, fenyítőintézet megnevezések mögött tehát az újat, a korszerűt, a nyugati modellt kell értenünk, még ha a magyar kísérlet szomorú véget ért is.

A büntetőjogi kodifikáció kezdetei

A büntetőjogi szabályozás állapota a 18. században

A magyar büntetőjogot hazánkban még a 19. század elején is tradicionális keretek jellemezték. A döntően szokásjog szabályozta büntető joggyakorlat, amelynek fejlődését

olykor elszórtan törvényi rendelkezések színezték, igen távol állott az európai mintáktól. A 19. századi tudományra várt, hogy rendszerbe foglalja „mindazt, ami a bűncselekmények büntetéséről és azoknak érvényre juttatásáról magában a Corpus Juris Hungariciban különböző helyeken szétszórvva található”. (VUCHETICH 2009, II. 15.) A központi hatalom törekvései is világosak voltak: a rendi befolyás gyengítése érdekében az európai fejlődés tendenciáinak beépítéséért s persze az abszolutisztikus hatalom megerősítéséért dolgozott a kormányzat.

Magyarországon a büntetőjognak a 18. századig sem büntetőjogi kódexe, de még büntető kodifikációs kísérletei sem akadtak, sőt, rendszeres összefoglalása sem volt. Ennek egyik fontos oka az volt, hogy a nemesség a társadalom nagy többsége felett büntető törvénykező hatalommal rendelkezett, s ennek korlátozását az utolsó pillanatig akadályozta. A 15–16. század fordulóján a rendek körében még népszerű jogösszefoglalási törekvések (1507. évi XX. tc.; 1514. évi LXIII. tc.) hamar elhamvadtak. A történelmi-politikai körülmények ahelyett, hogy serkentették volna a jogalkotást, kifejezetten ellene hatottak. A három részre szakadó magyar állam számára a történelem más irányokat jelölt ki az ország egyes részei fejlődésében. Ez az alkotmányos struktúra fejlődés, mindenképpen az állami egység ellenében. A törvényhozás tekintélye a vármegyék és a bécsi központ szembefordulásával láthatóan csökkent. Hiányzott az állam egysége, a jog egysége, s hiányzott a nyugati kodifikációk alapjait képező római jogi recepció, sőt egyáltalán a jog tudományos művelése. (BRÓSZ–PÓLAY 1972, 93.) A magyar társadalom gazdasági fejletlensége nem is igényelte igazán a kifinomult római jogi szabályozást. Hosszú évszázadoknak kellett eltelnie, hogy a római jog – a jogtudomány zónájából kilépve – a praxis részévé válhasson. (BÓNIS 1971, 13.)

A büntetőjog alakulásában döntő jelentőségű az a jogtörténelmi tendencia, aminek eredményeképpen „a Szent Istváni birodalom visszavonhatatlanul a Habsburg Birodalom részévé vált. Ennek a folyamatnak jellegzetes következménye a magyar jogéletre, hogy a magyar királyi udvar szervei megszűntek”. (BÉLI 2015, 355.) Az államélet praxisának, a nemesség hatalomgyakorlásának súlypontja a vármegyékbe került, meghatározóan itt zajlott a közigazgatás és az igazságszolgáltatás java. Ez pedig különös erővel ruházta fel a helyi jogképződést és jogalkotást: a szokásjog és a helyi rendtartások, státutumok domináltak a jog alakításában. A magyar joggyakorlatra jelentős hatást gyakorló egyetlen jogösszefoglaló munka a *Hármaskönyv* volt. Processzuális felfogásának fókuszában persze főként vagyoni (magánjogi) érdekeltségek álltak, s a büntető anyagi szabályok elszórtan, leginkább ezek függvényeként jelentek meg. (MEZEY 2014b, 291.) A büntetőjogi jellegű intézkedések vagy halvány kontúrral megrajzolt alapelvek csak a magánjogi szempontoknak alárendelten, főként a magánjog logikáját követve bukkantak fel, rendszertelen és következtelen képletekben. Ez nem véletlen, hiszen a 16. században a büntetőjog számára még nem jött el az idő a különválásra, az önállósodásra, mivel a kodifikáció legelemibb feltételei sem alakultak még ki. A *Hármaskönyvben* nem hogy büntetőjogias gondolkodásra nem utal semmi jel, de a büntetőjog önálló rendszere is hiányzik belőle. (DEGRÉ 1936) Igaz, hogy mivel a *Hármaskönyv* a teljes magyar szokásjog összefoglalása, egyben a korabeli büntetőjog összegzése is. „Sajnos azonban se nem kimerítően, se nem rendszeresen.” (FINKEY 1909, 62.) Se nem elsődlegesen. A büntetőjogi rendelkezések mint a magánjogi követelést kikényszerítő speciális szankciónem (HK. II. 24.) jelentek meg, vagy mint az ítélet végrehajtását biztosító fenyegetettség. (HK. III. 28.) De fordítva is igaz: ahogyan a középkori jog

tagolatlanságából következett a magánjog kriminális szankcióval történő kikényszerítése, hasonlóképpen hangsúlyossá lett a büntetőjogi szabály magánjogi következménye. A bírói praxis – különösképpen a módos, birtokos rétegek esetében – előszeretettel alkalmazta a vagyoni szankciót; az ítéleteknek mélyreható magánjogi következményei lettek. A büntetőjog szélesebb vonatkozásaiban sem ütötte meg az írásba foglalás fontosságának szintjét. Miután a praxis a kriminális ügyek gyors elintézésével operált, a 16–17. századot megelőzőn források büntető ügyekről akkor maradtak, ha azoknak magánjogi hatásai voltak.

A 18. század elején a magyar büntetőjog „szomorú, sötét képet” mutatott. A büntetőjog „az elrettentés, a vérrel való megtorlás (vérfenyítő törvények) nyers elméletére van fektetve. A rendi egyenlőtlenségek, a külön nemesi és jobbágyi büntetőjog az alapelve és forrása” a gyakorlatnak. (FINKEY 1909, 63.) Hasonlóképpen siralmas állapotban volt a tudományosság, a korabeli szakirodalom szegényes, s a 18. századig nem született sem jogkönyv, sem törvénykönyv, még kevésbé tankönyv vagy tudományos opus, amely „a büntetőjog komplex igényeit megközelítően is kielégítette volna”. (BALOGH 2011, 45.) Mint látható, a magyar féltől kodifikációs kezdeményezést a büntetőjog terepén várni nem lehetett. Az sem véletlen, hogy a másik oldal, a bécsi udvar, összhangban a kiépülő abszolút kormányzattal, utóbb a felvilágosult abszolutizmus jogpolitikai megfontolásaival nem hagyhatta a rendi büntetőjogi gyakorlat változatlanságát. A központi hatalom egyre határozottabban jelentkezett a büntetőjog kodifikálásának igényével. Az 1689-es, Kollonich Lipót-féle próbálkozás, az 1712. évi javaslat, az 1719-es *Novum Tripartitum*, a *Praxis Criminalis* lefordítása és csatolása a törvénytárhoz, az 1728–1729. évi tárgyalások mind az udvar támogató szorgalmazásának keretein belül maradtak. Az 1790–1791. évi országgyűlés egyik deputációs munkálatának eredménye, az 1795. évi tervezet már teljes javaslatként került a törvényhozás elé.

A magyarországinál határozottabb osztrák büntetőjogi kodifikáció jelentős hatással volt a magyar büntető igazságszolgáltatásra. Volt osztrák kódex, amelyet teljes egészében, másikat részlegesen hatályba léptettek, de akadt, amelyik a bírák felhasználói igényét kielégítve, a gyakorlaton keresztül nyújtottak táplálékot a szakmának.

Az osztrák kodifikáció

Kollonich Lipót érsek latinra fordította III. Ferdinánd császár Alsó-Ausztria számára 1656-ban közzétett büntető rendtartását, a *Landesgerichtssordnungot*. (VUCHETICH 2009, 67.) A nagyszombati jezsuiták 1697-ben a lefordított *Praxis Criminalis Ferdinandea* címmel kiadóként csatolták a magyar törvénytár, a *Corpus Juris Hungarici* újabb kiadásaihoz. (HONESH 1997, 249.) Határozott célja volt ennek a hatályos osztrák büntetőjog magyarországi meghonosítása. Ugyan ez a *Praxis Criminalis* nem tekinthető a magyar büntetőjog forrásának, hiszen „ez ellentétes volna az ország jogrendszerével, az igazságszolgáltatási szokásjoggal”, mégis tudomásul kell venni, hogy a bírák „segítségül igénybe szokták venni, mind a bűncselekményeket súlyosító vagy enyhítő körülményeket, mind pedig a vizsgálati kérdések formáját illetően”. (VUCHETICH 2009, 67.) Ezzel az osztrák jog magyarországi befolyása egyértelműen növekedett.

Az enyhítő és súlyosító körülmények kodifikált összefoglalása nagy előrelépést jelentettek a bírói mérlegelés megalapozásában. (HOEGEL 1904, 45.)

A *Praxis Criminalis Ferdinandeae* szankciórendszere középkori nyomokon járt: legitim büntetési módok és technikák voltak a megégetés, a felnégyelés, a kerékre vetés és a fővétel. A poena ordinariaként kínált halálbüntetések arzenálja, illetve a büntetések korlátozásának mellőzése széles mozgásteret biztosított a bírácoknak. Alkalmilag előfordult a halállal fenyegetett bűncselekmények fogházbüntetéssel szankcionálása is. (GRIESEBNER 2000, 69.) „Középkori jogunk autonóm módon fejlődött: csak azt, annyit és oly módon vett át külföldről, amit és amennyit az élet szükségessé vagy kívánatossá tett”, (BALOGH 2016, 32.) de még az 1820-as, 1830-as éveinek büntető ítéleteiben is fordult elő hivatkozás a *Praxis Criminalisra*. (BÉLI–KAJTÁR 1994, 325–334)

A *Constitutio Criminalis Theresiana* (1769) (a továbbiakban: Theresiana) Mária Teréziának a Habsburg Birodalom igazságszolgáltatására és büntető törvénykezésére vonatkozó reformját megvalósító folyamat egyik lépcsőjét jelentette, vagyis az egységes jog létrehozását és a kodifikációs folyamatok részleges realizálását. (KAJTÁR 2013, 289.) Maga a kódex a rendszerszerűsége túl még a hagyományos büntetőjogi nyomvonalon járt, alig tompította a kegyetlen büntetőgyakorlatot. (BÓNIS–SARLÓS 1957, 186.) A kódex nem volt más, mint a korábbi osztrák törvénykönyvek, a *Ferdinandeae*, és az I. József-féle, 1707. évi *Halsgerichtsordnung* összefésültetése. (LEISS 1997, 37–44.) Az új kódex „jobbára az elavult jogrend konzerválását szolgálta”. (HORVÁTH 1984, 79.) Kajtár szerint már „keletkezésekor egy idejétmúlt szabályozási filozófiát képviselt, együtt szabályozta az anyagi és eljárásjogot. Ismerte a tortúrát, a büntetései kegyetlenek voltak”. (KAJTÁR 2013, 296.)

A *Theresiana* büntetési rendszerének súlyponti zónája volt a halálbüntetések köre, amely lényegében az egyértelmű és világos gyakorlat összefoglalását jelentette. Az életet kioltó szankciók egyik csoportjához az úgynevezett szokásos halálbüntetések tartoztak, amelyek „országainkban” gyakorlatban vannak; míg a nem szokásosokhoz a ritkán alkalmazott, egzotikus végrehajtású esetek (vízbefojtás, élve eltemetés, karóba húzás, nyársalás) tartoztak. Ezeket nem tartotta kiterjesztendőnek, ám lázadás és hazaárulás esetében nem zárta ki alkalmazásukat. (Theresiana Art. 5. § 5.) A „szokásos” halálbüntetések két kategóriáját ismerte a törvénykönyv: a „súlyosabb” és az „enyhébb” végrehajtás alá eső változatokat. Súlyosabbnak (és tradicionálisan alkalmazottnak) ismerte az élve elégetést, a felnégyelést, a kerékbetörést, enyhébbnek a lefejezést és az akasztást, megjegyezve, hogy nők esetében a kötél helyett a pallos alkalmazandó. A halálbüntetések végrehajtása súlyosbítható volt további fájdalomkeltő eljárásokkal, mint a tüzes fogókkal tépdésés, nyelvkivonás vagy a szíjhasítás. (Theresiana Art. 5. § 2–3.) Jellegzetes, a kor büntetés-végrehajtásához tartozó kiegészítő aktusok voltak a holttest közszemlére tétele, kerékre fűzése, a bűnös kezének és/vagy fejének levágása és kerékre tűzése, a fej karóra húzása. Ez már nem a kivégzéshez mint a halálbüntetés végrehajtásához tartozó elem volt, hanem a kivégzési rituálénak a társadalom irányába továbbított üzeneteként értelmezhető. (Theresiana Art. 5. § 4.) A halálbüntetésre szóló ítélet királyi kegyelemmel életfogytiglani szabadságvesztésre volt átváltoztatható.

Maria Terézia büntető törvénykönyve nyitott első ízben rendszerszerű utat a szabadságvesztés-büntetés előtt. A kódex szisztematikus rendbe kívánta rendezni a büntetéseket, feltérképezte az uralkodó gyakorlatot, s lényegében ehhez igazítva próbálta behatárolni a szabadságvesztések különféle típusait. A szabadságot korlátozó büntetéseket részben mint elűzést, részben mint bezárást értelmezte. A száműzés és kilitás mellett a kiszabott szabadságvesztés-büntetésnek két típusa között tett különbséget: a fogházban és börtönben letöltendő rabság, de nem hiányzott a szabályozásból a fenytőház sem.

A még erősen tradicionális jogi hatások alatt alakult kódex rendszertanilag nem tudta elhelyezni szabadságvesztés-büntetést, így a börtönt (vagy fogságot) a testi büntetésekhez sorolta, a szabadságvesztés-büntetés más része a kényszerszolgálat-büntetések közé került. A kényszerszolgálat (1–10 év) egyik típusa a fogházban (vagy dologházban) végrehajtandó munkáltatás volt. (MEZEY 2005, 1.)

A vagyonbüntetések jószágvesztés, vagyonelkobzás és pénzbüntetések voltak. (Theresiana Art. 8–9.) A testi büntetések törvényi meghatározása szerint e körbe voltak sorolandók mindazon szankciók, amelyek (először és főként) közvetlenül a testre hatva, az elítéltnak direkt fájdalmat és gyötrelmet okoztak; (másodsorban) amelyek a tartási, elhelyezési körülmények és a végeztetett kemény munka által szenvedtetek és okoztak kint; (harmadszor) a szegényoszlophoz állítás és kikötözés; (negyedszer) a mozgásszabadságot korlátozó, a tartózkodást meghatározott helyre szorító szankciók. (Theresiana Art. 6. § 1.) Fájdalmat okozó büntetések voltak a vesszőzés, botozás, korbácsolás, kiverés, megbélyegzés és a különféle csonkítások (a börtön itt a testfenyítés lehetséges alkalmazása színtereinek összefoglalásánál fordult elő). A testi büntetések részeként, önálló csoportban szerepelt a munkáltatás (*Arbeit, öffentliche Arbeit*). A sáncmunkára ítélteteket magyar végházakba, osztrák katonai erősségekbe, városi erődítményekhez transzportálták, de végrehajtható volt a munkabüntetés fenyítőházakban (*Spinnhaus, Zuchthaus*) és a tartományban szokásos büntető helyen is. A bányamunkára és a gályarabságra vonatkozóan a kódex megjegyezte, hogy az örökös tartományokban nem szokásosak és nem is ajánlja alkalmazását. (Theresiana Art. 6. § 7.) A testi büntetések harmadik formáját, a becsületbüntetéseket vagy megszegényítő büntetéseket pellengérenél, szegényoszlopnál, kalickában, templom mellett vagy nyilvános célt szolgáló emelvényen rendelte foganatosítani. (Theresiana Art. 6. § 8.)

A szabadságvesztés-büntetést szűk értelemben börtönben (*Gefängnis*), erődben (*Schloss- und Festungsarrest*), városi intézetben (*Stadtarrest*), házi fogságban (*Hausarrest*) és tömlöcben vassal, vagy anélkül (*öffentlicher Kerker*) kellett végrehajtani (úgy tűnik, hogy a jogalkotó általános értelemben használta a börtönt, a többi végrehajtási vagy differenciálási fokozatként). (Theresiana Art. 6. § 9.) A börtönbüntetés ugyanis lehetett időleges, de lehet életfogytiglan is.

A büntetési rendszerre a hetedik cikkely tette fel a koronát, amely a rendkívüli büntetésekről szólt. Rendkívülinek nevezte azt a büntetést, amelyet a bíróság tetszése szerint szabhatott ki, lévén, hogy a törvényhozó vagy hallgatott a büntetési nemről, vagy csak általánosságban szólt róla, netán a bírót kifejezetten felhatalmazta arra, hogy szabadon állapítsa meg a büntetést. (Theresiana Art. 7.) Vagyis nem hogy a *nulla poena sine lege* elvének első nyomaival találkozunk, hanem éppen az ellenkezője mellett döntött a törvényhozó. A munka tehát aligha dicsérhető a felvilágosodás megvalósulásaként.

A Mária Terézia által kibocsátott büntető törvénykönyv alapjait rövid időn belül két lényeges döntés ingatta meg: a halálbüntetés eltörlése és a tortúra betiltása. Ezek az intézkedések eleve felborították a kódex belső egyensúlyát. Új törvénykönyv következett tehát, a II. József személyes közreműködésével született *Sanctio Criminalis Josephina* (a továbbiakban: *Sanctio Josephina*). A kódex büntetési rendszere egyszerűbb volt a *Theresianaénál*, hiszen hiányzott belőle a halálbüntetés. (Amennyi megmaradt belőle, a meghirdetett statárium keretében szabott igaz, csak kötéllel végrehajtható halálos ítélet volt.) (*Sanctio Josephina* Theil 2. Kap. 2. § 20.) A hagyományosan felvilágosodottnak és humánusnak tartott lépés mögött azonban nem az abolicionista elkötelezettség állt, hanem a természetjogi

gondolkodás utilitarista megközelítése, amely a lakosság szám növelésében látta a birodalmak boldogulásának kulcsát; a kivégzettek helyébe pedig a közösségre nézve hasznos munkát végző munkaerőt vizionálta. (HAJDÚ 1971, 36.) Nem véletlenül kapott oly nagy szerepet a munkáltatás, a közmunka az uralkodó büntető törvénykönyvében. A halálbüntetés helyébe lépő súlyos munkabüntetés a hajóvontatásra ítélték számára valójában elnyújtott, kínszenvedésekkel teli és szörnyű halálnemet hozott gyakorlatba. (OLECHOWSKI 2010, 143.) Ez is tükrözi a jogalkotó felfogását az elrettentési teóriáról, amely szerint a kemény és borzongató büntetésekre kell alapítani a büntetési rendszert, még akkor is, ha az nélküli a halálbüntetést. (BALTL–KOCHER 1997, 186.) A törvény különösebb kategorizálási igény nélkül sorolta fel a főbüntetéseket. Ezek: a láncolás, a börtön, a testi fenytések különböző fajtái és a szegyenpolc (szegyenpad, szegyenállás).

Ennek nyomán a fő szankciónem a szabadságvesztés-büntetés lett. A szabadságvesztés szisztematikus rendszerét építette fel a jogalkotó. A láncolás (Anschmiedung), amely egyértelműen súlyos körülmények között letöltendő szabadságvesztés-büntetés volt, a börtön legsúlyosabb válfaja, amelynek során az elítéltet – testére rögzített fém pántokkal és láncokkal – mozgásában olyan módon kellett korlátozni, hogy a legszükségesebbeknél kívül semmit se tehessen. A láncolásnak szerves részét képezte a „nyilván való például” szolgáló esztendei megvertetés. (Sanctio Josphina Theil 2. Kap. 2. § 25.) A kódex különböztetett egyszerű börtönbüntetés (Gefängnis allein) és közmunkával együtt kiszabott börtön (Gefängnis mit öffentlicher Arbeit) között.

A német szövegben a kodifikátor egyértelműsítette a rendi jogban gyakorlatba jött formák egységes megnevezését. Ez a börtön (Gefängnis). A magyar fordításban a magyar terminológia korabeli bizonytalankodásai okán a börtön szinonimájaként a fordító hol a tömlőc, hol a fogság szavakat használta, ahol a német következetesen a Gefängnist alkalmazta. A börtönbüntetéseket a végrehajtási rezsim szempontjából három fokozatba sorolta: súlyos, kemény és enyhébb (schwerstes, hartes und gelinderes) kategóriát különböztetve meg. (Sanctio Josphina Theil 2. Kap. 2. § 26.) A súlyos börtön a testet körülölelő vasabroncsnál fogva falhoz láncolt állapotot, nehéz vasakkal terhelést, pusztá deszkaágyat, továbbá kenyéren és vízen tartást, kapcsolati tilalmat jelentett. A kemény fogság ettől csak a vasak súlyában és a hústáplálék engedélyezésében különbözött. Az enyhébb fogságban könnyű lábvasak, bőségesebb táplálkozás, de alkoholtartalmú italok tilalma keretezte a végrehajtást. A kiszabott időtartamot tekintve lehetett hosszas (langwierig), tartós (anhaltend) és rövidebb tartamú (zeitlich), mindháromban első és második fokozatról szólt a jogszabály. Ez, a büntetési tételeket kissé bonyolult módon megoldó változat kinyitotta (és egyben kötelezővé tette) a bíró számára a minimumok és maximumok közötti mozgástér kihasználását. Eszerint a legalacsonyabb tétel egy hónap, a leghosszabb száz év lett. Ennek okán a különös részben a jogalkotónak meg kellett jelölnie, hogy melyik börtönfokozatban, milyen tartamban és azon belül is első vagy második fokozatban állapíthatja-e meg a bíró a büntetést és erre tekintettel kellett kiszabnia a konkrét büntetést. A bírónak így is bő mérlegelési lehetősége volt, hiszen az ügy körülményeitől és a szükségességtől függően tetszés szerint súlyosbíthatta a kiválasztott börtönfokozatot. Ahogyan a végrehajtási fokozatokhoz igazodó nyilvános munka súlyossági fokát is. (Sanctio Josphina Theil 2. Kap. 2. § 31.)

Súlyosbításra a kódex a lényegében fő- és mellékbüntetésként egyaránt kiszabható pálcázást (Stockstreich), ostorozást (Korbatschstreich) és vesszőzést (Ruthenstreich) ajánlja. (Sanctio Josphina Theil 2. Kap. 2. § 32.) A törvénykönyv mellékbüntetésként

említette a megbélyegzést, amelynek célja leginkább a delikvens veszélyességének csökkentésében, egyfajta bűnügyi nyilvántartás működtetésében rejlett. (Sanctio Josphina Theil 2. Kap. 2. § 24.) Hasonlóképpen mellékbüntetés volt a hivatalvesztés vagy a nyilvános munka. (Theil 2. Kap. 2.§ 78.) Sajátos megközelítéssel a főbüntetések „súlyosbításához” sorolja, de nyilvánvalóan mellékbüntetésként értékelendő az ítélet nyilvánosságra hozatala, a vagyoneklobzás és a bűnösség megállapítása esetén a nemesség elvesztése. (Sanctio Josphina Theil 2. Kap. 2. § 34.) Az őrzésbiztonságról is szól a szabály: eszerint olyan bilincseket kell a börtönben használni, még az enyhébb börtön alkalmazásánál is, amelyekről a fogvatartott magát „fortély és erőszak nélkül meg ne szabadíthassa”. (Sanctio Josphina Theil 2. Kap. 2. § 30.)

A szégyenpolc, a Schandbühne (szégyenpad vagy szégyenállás) megmaradt a korábbi megszégyenítő büntetések köréből főbüntetésként, amely súrolta a szabadságbüntetések terrénját is. Egymást követő három napon át egy-egy órányi nyilvános közszemlére tételt jelentett, vasra verve, hajdúk őrizetében, egy, a közönség számára megfelelően tágas téren, mindenki számára látható emelvényen. Jól látható módon kellett a delikvens nyakába akasztani az általa elkövetett bűncselekmény leírását vagy ábrázolását tartalmazó szégyen-táblát. (Sanctio Josphina Theil 2. Kap. 2. § 33.)

A tény, hogy külön törvényt szentelt a büntető anyagi jognak (Strafgesetz 1787, Sanctio Criminalis Josephina) és másikat a büntető perrendtartásnak (Kriminalgerichtsordnung), (OLECHOWSKI 2010, 143.) komoly modernizációs lépésnek tekinthető. (KAJTÁR 2013, 296.) A *Sanctio Josphina* „az analógiát és a bírói önkényt kizárva, elsőnek fogadta el a nullum crimen sine lege elvét”. (BÓNIS–SARLÓS 1957, 186.) A bíró csak olyan büntetéssel élhetett és olyan keretek között, mint amit a törvény megállapított. A kódex egyik legjobban támadott alapelve volt a nemesi előjogok felszámolása a büntető joggyakorlat területén. Éppen úgy sújthatták börtönrel, testi fenyítéssel, állíthatták szégyenpadra a nemest, mint a nem nemest. (HAJDÚ 1971, 38–39.) A rendi ellenérvés érthető volt. Ennek ellenére a Magyarországon is hatályba léptetett, háromezer példányban kinyomtatott, magyar nyelvre lefordított kódex a bírákhoz került, akik néhány évig némi ellenszenvvel, de többé-kevésbé alkalmazták. Elkerülhetetlen volt a törvénykönyv egyes elemeinek „felszívódása” a praxisba, különös tekintettel a kódex világos, áttekinthető, dogmatikailag tökéletesített rendszerére. (HAJDÚ 1971, 40.) Az uralkodó 1790. január 28-án kiadott rendeletével visszavonta igazságügyi reformjait, köztük a büntető törvénykönyvet is.

A magyar büntető kodifikációs kísérletek

Az 1712–15. évi országgyűlésen a rendek Nagyszombat követét, Bencsik Mihály szenátort bízták meg a törvénykezés problémáinak feloldását szolgáló tervezet megfogalmazásával. A tíz pontos plánum alapján elkészített bizottsági elaborátum, az első magyar praxis criminalis. Az ügynevezett 1712. évi javaslat szerzői „alulról”, a praxis irányából kísérelték meg a rendszeres büntetőjogi összefoglalást. A praxisban élő jogintézmények, meghatározások, bűncselekmények és büntetések csokorba gyűjtésével az áttekinthetőség és egységesítés irányába tett lépéseket. A szerzők szerint a rendszerbe illeszthető európai kodifikációs gondolatokkal, büntetőjogi elvekkel és nyugati minták szerinti szabályozással egészítették ki a joganyagot. Mind a két tábla elfogadta, s az uralkodó is támogatta becikkelyezését.

A majdnem kész törvénytervezet szentesítése azonban „a magyar rendek nemtörődömségére rendkívül jellemző módon” elmaradt. (BÓNIS 1934, 11.) A tervezet „jól sikerült ötvözete volt a magyar jognak, és az [...] osztrák eredetű Praxis Criminalis rendelkezéseinek”. (BALOGH 2016, 35.) A törvénytervezet a szankciórendszerben jelentős változást nem hozott.

A jozefinista büntetőjog bukásán 1790-ben valóságos diadalünnepet ült a magyar nemesség. A hangadó rendi csoportok a régi jó jog visszaállításáért sürgölődtek: követelték a tortúra restitúcióját, a halálbüntetések visszaállítását. (HAJDÚ 1971, 64., 67., 71., 126.) A vármegyék a leghatározottabban letették a voksukat az igazságszolgáltatás és közigazgatás egysége mellett. Az érvelésnek része volt egyfelől a börtönök úriszéki, önkormányzati, törvényhatósági kezelése, másfelől a szabadságvesztés-büntetés általánossá tétele elleni tiltakozás. Beadványaik szerint a börtönök őrzése, felügyelete és a rabok tartási költségei jelentős terhet rónak a házipénztarra. A szabadságvesztés-büntetésre ítéleteket kivonják a munkások közül, így csökkentik az adóalapot. A börtön a rab családját is sújtja, kárt okoz nekik, mert az eltartójukat tétlenségre készíti. Gyakran emlegették az ellenérvelő vármegyék, hogy a börtön a bűn iskolájává vált. Ezért összecsendő vélemény lett, hogy a súlyos bűnelkövetőkre inkább alkalmazzák a halálbüntetést, a kiskriminálisokra pedig a testfenyítő büntetéseket. Ezekkel kiváltható lenne a börtön. (HAJDÚ 1971, 130.) De ha mégis valahogy általánosan gyökeret verne a szabadságvesztés-büntetés, akkor a három évnél hosszabb időtartamra ítéleteket bányákban kellene dolgoztatni, ahonnan megszökni is nehéz, a rabok őrzése olcsóbb és könnyebb, a munka pedig kemény. A három évnél rövidebb tartamú szabadságvesztésre ítélték a vármegye közmunkáin dolgozhatnak (mocsárlecsapolás, útépités és javítás), így legalább a lakosságnak hasznot hajtának. (HAJDÚ 1971, 130.)

A rendi ellenállás dacára az igazságszolgáltatási reform és ezzel a büntető kódex kérdése nem került le napirendről, hiszen az új uralkodó, II. Lipót legalább olyan (ha nem mélyebben) elkötelezett híve volt a felvilágosodás tanainak, mint II. József. A királyi proposíciókban az új uralkodó félreérthetlenné tette, hogy a jog és igazságszolgáltatás reformja törekvéseinek fő célja. (MÁLYUSZ 1926, II. 292.) Ennek bizonyossága lett az 1790/91. évi LXVII. törvénycikk kibocsátása. A diéta regnicolaris deputatiókat küldött ki, hogy azok az országgyűlésen lezárni nem tudott kérdésekben javaslatokat készítsenek elő és tervezeteket terjesszenek az országgyűlés elé. Az egyik bizottság a Deputatio Juridica, vagyis a jogügyi bizottság volt, amelynek feladatai között szerepelt többek között a büntető kodifikáció megteremtése is. Munkájuk eredménye a *Codex de delictis eorumque poenis* címet viselő javaslat (a továbbiakban: Codex 1795), vagyis az 1795. évi tervezet lett.

A büntető törvénykönyvi javaslat értelmezésében büntetés az a rossz, amely a büntető törvényt szabad akaratából megsértő, büntettet megvalósító gonosztevőt a törvény rendelkezése nyomán éri. A büntetés célja a bűnös lehetséges megjavítása, vagy ha az már nem látszik lehetségesnek, ártóképességétől történő megfosztása. Egyben a büntetés célja, amelyet végrehajtása biztosít, a példaadás a közösségre nézve, mások visszariasztása a bűncselekmény elkövetésétől. Ezzel egyben a bosszút is kiiktatta a büntetési célok közül. (Codex 1795 Principia VIII.) A tervezet a büntettek és büntetések közötti arány következetes betartására figyelve lényeges szempontként fogalmazta meg azt a követelményt, hogy a büntetés nem teheti az elítéltet haszon nélkül való emberré, mert az újabb büntettek forrásává válhatna.

A kódextervezet nem tudván elszakadni a feudális-rendi praxistól, a nyilvánosság talaján állt, már csak a „példaadás” okán is. A halálbüntetésnél például elvárta, hogy annak

végrehajtása a tett színhelyén vagy legalábbis annak közelében eszközöltessék. (Codex 1795 Principia XV.) A testi büntetés magától értetődő velejárója a nyilvánosság, s csak rendkívül ritkán tekinthet el tőle a végrehajtó hatóság. Itt is követelmény a tetthelyen eszközölt fogatonosítás. (Codex 1795 Principia XVII.)

Sikerült a felvilágosodás abolicionista felfogásával összeegyeztetni a halálbüntetést, mondván, az csak akkor mondható ki, ha a tettes szándékossága olyan fokot ér el, amellyel szemben a társadalom biztonsága nem garantálható, a példamutatás sem érhető el más úton, de ez esetben is csak súlyosbítás nélküli, (Codex 1795 Principia XII.) pallos általi halál lenne kiszabható. (Codex Principia XIII.)

Miután a halálbüntetést viszonylag szűkebb körre korlátozták a tervezet kimunkálói, főbüntetéssé a szabadságvesztés-büntetés lépett elő. Formálisan a büntetési rendszer alapját a szabadságvesztés-büntetés képezte, a gyakorlatban azonban a bíró ítéleteiben élhetett volna az átváltás jogával: a nemes felé tekinthette volna a pénzbüntetés alternatíváját, a közrendűek felé pedig testi büntetést alkalmazhatott volna. (HAJDÚ 1971, 200.)

A javaslat egységesen börtönről (carcer) beszélt, amelynek egy enyhébb (mitiores) és egy keményebb (duriores) fokozatát ismerte. Ugyanakkor magyarázatlanul hagyta a börtön fokozatai közötti különbségtétel szempontjait. Miképpen a carcer és arestum közötti fogalmi különbséget sem tisztázta, a két fogalmat összemosta. (HAJDÚ 1971, 130.) Ennek valódi oka a végrehajtó intézmények hiánya lehetett, illetve a következetesen elgondolt végrehajtás lehetetlensége a tömlőcállapotok ismeretében. A fogság csak a különös részben fordult elő, ami ugyancsak utalhat a bizonytalankodásra. A fogság és a börtön felcserélhetősége inkább szóhasználati praxissá tette a problémát, mint tényleges, szisztematikus terminológiát és e mögött valódi definiált tartalmat sejtetne.

Valamennyi börtönbüntetés mellett munkavégzést is elő kellett írni. Hosszabb tartamú szabadságvesztés-büntetés esetén az elítélteket „olyan helyre kell kihelyezni, ahol munkájukból remélhetőleg jelentős haszon háramlik a köz számára”. A tervezet ilyeneknek tartotta a csatornaásást, folyószabályozást, gátépítést, útépitést, erődítési munkálatokat, bányászatot. (Codex 1795 Principia XVI.) A szövegezők a börtön időtartamát legkevesebb egy napban és legfeljebb tizenkét esztendőben határozták meg.

Halványan tükrözi a tervezet az Európa-szerte nagy támogatást élvező, a németalföldi és észak-német fenyítőházi modell jelenlétét: a javíthatóknak látszó elkövetők és a fiatalok számára a domus correctoriát rendeli. A javítás, valamint a fiatalok számára egy szálra fűzése azt igazolja, hogy a fenyítőház a kor szemében valóban a munka és a munka általi nevelés, javítás helye. (Codex 1795 Principia XVI.) S igazolja, hogy helyetlen dolog lenne ebben az intézményi modellben akár korszerű börtönformát, akár a szegények munkáltatására szolgáló dologházat keresni. A deputatio javaslatai között fontos helyet foglalt el a börtönök és fenyítőházak megkülönböztetésére irányuló indítvány. Eszerint – a kerületi struktúrába szervezett börtönök mellett – minden kerületben domus correctoriát kellene felállítani „elsősorban még meg nem átkodott, nevelhető fiatalok büntetésének végrehajtására”. (HAJDÚ 1971, 113.)

A szabadságbüntetések közül a kódextervezet a pellengért, (Codex 1795 Principia XIX.) a kitiltást, a lakhelykijelölést és a kiutasítást (Codex 1795 Principia XXII.) tartotta fenn. A testi büntetések tárházát csökkentették. Két fajtáját alkalmazták a törvényszövegezők: férfiakra a botozást, nőkre a korbácsolást.

Más deputatiók, így a közigazgatási bizottság is foglalkozott a börtönök kérdésével. A bizottságok közötti egyeztetés egyik fontos eredménye volt a börtönigazgatás modern megközelítésének megjelenése. A közigazgatás reformján dolgozó szakemberek általános követelményként fogalmazták meg, hogy a börtönök országosan egységes szervezetet alkotóknak, az elítéltek és egyéb letartóztatottak kezelésére úgyszintén egységes normarendszert kellene hatályba léptetni. A börtönök fölött következetes ellenőrzést kellene megszervezni, amelynek során kontroll alá kerülne a végrehajtásra vonatkozó szabályok betartása.

A kódextervezet az országgyűlés nem tárgyalta, így végül is a büntető kodifikáció a rendi diéták további, több évtizedes tárgyává lett.

Az 1825. szeptember 11-én megnyitott országgyűlés egyik legfontosabb döntése volt az 1790/91. évi LXVII. törvénycikk alapján kidolgozott rendszeres munkálatok napirendre tűzése. Igaz csupán arról született határozat, hogy mivel a tárgyak fontosságukra tekintettel hosszabb tanácskozást igényelnek, a diéta albizottságokra tagolódo bizottságot küld ki a munkálatok megbíráására és azok szükséges mértékű átdolgozására. A bizottságot arra kötelezték, hogy jelentését a következő országgyűlésre nyújtsa be. (1827. évi VIII. tc.)

Az 1790-ben életre hívott *systematica deputatio* munkamódszeréhez képest az 1827-es albizottság alig eszközölt módosításokat. Hasonlóképpen előbb egy östervezet készült, amelyet a bizottság napirendre tűzött, s hosszan tárgyalt. E munka eredményeképpen elkészült munkálatot (1830) nyomtatásban küldték meg véleményezésre a törvényhatóságoknak. A törvényjavaslatok országos vitára bocsátása „felrázta és véleményalkotásra készítette a vármegyék korábban országos közügyekkel alig (legalábbis nem rendszeresen és átgondoltan) foglalkozó politikai elitjét”. (MOLNÁR 2000, 255.) A polémiának kiemelkedő szerepe volt abban, hogy az 1840-es évek fogházjavító mozgalma országossá szélesedhetett, illetve az 1843. évi büntető törvényjavaslat a társadalom figyelmének keresttüzeiben készüldhetett. Az országos véleményezési eljárás eredményeképpen mégsem született büntető törvénykönyvi javaslat, mint ismeretes, az 1832/36. évi országgyűlés már nem tárgyalta a büntetőtervezetet. (BALOGH 2010, 81.)

A Tractamentum captivorum, az 1830. évi operátum börtönügyi fejezete

De delictis eorumque poenis cím alatt, az elaborátum második részében került sor a bűncselekmények és azok büntetéseinek meghatározására. A kódextervezetnek nem volt általános része, (BALOGH 2004a, 32.) így a büntetési rendszer elvi tagolására sem került sor, csupán az egyes bűncselekményi tényállások rögzítésekor a hozzájuk rendelt büntetések megállapítására. Az operátum az első rész X. címében foglalkozott egyes büntetéstani kérdésekkel. Alapelveként szögezte le az arányosság principiumát, vagyis azt, hogy a kiszabott büntetésnek a bűncselekmény súlyával mindig arányban kell állnia. A büntetés céljaként e tervezet is egyfajta prevencióss szemponatot fogalmaz meg. Annak az elkövető megjavítására kell irányulnia, ha azonban ez lehetetlennek látszik, az újabb bűncselekmények elkövetésének lehetőségét kell megakadályozni. Az általános megelőzés elve tükröződik vissza abban a tételben, hogy a büntetésnek alkalmasnak kell lennie mások elrettentésére, a potenciális bűnelkövetők visszatartására. Ez a szemponot igazolja a kodifikátorok nyilvános büntetés-végrehajtásra irányuló szándékát: „Amennyire a körülmények megengedik, vagy a szükség kikényszeríti, a büntetést a tett elkövetésének helyszínén kell végrehajtani.” (BALOGH 2007, 21–22.)

Az 1830. évi kódextervezet büntetési nemekként a halálbüntetést, a szabadságvesztés-büntetést és a testfenyítő büntetéseket nevesítette. Az elkövető megjavítása mint deklarált büntetési cél a szabadságvesztésnek egyfajta prioritást biztosított. Miután a kivégzés ezt a célt meghiúsítaná, csupán a javító cél lehetetlensége alapozhatja meg a végső szankció alkalmazását. A halálbüntetés minősített végrehajtását az operátum egyáltalán nem engedte, az executio pallossal vagy kötéllel lett volna foganatosítható. A nyilvánosság és az elrettentés okán sor kerülhetett volna a büntetés nyilvános végrehajtására, „kivételes esetekben” a holttest kitételére is. (BALOGH 2007, 22.) A szabadságbüntetések több fajtáját nevesíti a szöveg, így a száműzést, a kitiltást, lakhelyhez kötést, a becstelenség jogkövetkezményeinek alkalmazását, a közösségtől elkülönítést, a bezárást. A szabadságvesztés-büntetés lehetett egyszerű börtön vagy annak (böjtöléssel, vasba veréssel, lábbilincsel, közmunkával) súlyosbított változata. (BALOGH 2018, 23.) Az operátum a szabadságvesztés-büntetésre a *carcer* kifejezést használja, amely a korabeli magyar szóhasználatban a tömlőc (ritkábban börtön) szavaknak felel meg.

Az operátum mellékletei közül a *Tractamentum captivorum* szól a fogvatartottak klaszszifikálásáról és egyes osztályoknak egymástól történő elkülönítéséről, a büntetés-végrehajtásra szolgáló intézmények építéséről, az őrzésbiztonságáról és az épületek berendezéséről, a rabok munkáltatásáról, oktatásáról, elhelyezéséről és napirendjéről. (BALOGH 2008, 21.) Az, hogy a kodifikációs bizottság szükségesnek látta a szabadságvesztésre (börtönre) ítétekre vonatkozóan a végrehajtási szabályok és körülmények részletes összefoglalását, arra a kétségbevonhatatlan tényre utal, hogy a 19. század első felére általános szankciónemmé vált a börtönbüntetés.

A *Tractamentum captivorum* nagy gondot fordít a rabok elkülönítésére. Ennek alapvető szempontként kezeli az ítéltre várók és az elítéltek különválasztását. Az osztályozást azonban a tervezet alkotói ezzel nem zárták le. Úgy a befogottak, de meg nem ítélték, mint az elítéltek kategóriáin belül a fiatalok, a férfiak és nők, az elsőbűntényesek és bűnismétlők csoportjainak szeparációját is előírja, s a büntetésüket töltők között külön kell zárni az egy vagy közeli lakóhelyről származókat is. A rabok elhelyezéséről szóló rendelkezések nemcsak elkülönítést, de ennek megfelelő elhelyezést is előírtak. Míg a meg nem ítélték az operátum szerint katonai fekhelyhez jutottak, az elítéltek priccsen hálhattak volna. A nők szalmazsákot és pokrócot is kaptak volna. (BALOGH 2018, 25.) A *Tractamentum captivorum* a börtönreztímet aprólékos részletességgel szabályozta. A rendtartás filozófiájának középpontjában a munkára kényszerítés, a munka általi nevelés és a rabköltségek megtérítésének igénye állt. (BALOGH 2018, 25.) A 12. § fogalmazása szerint a bűn egyik fő forrása a munkakerülés, ezért a fogvatartottakat munkára kell szoktatni, hiszen a munka megkedveltetése a legjobb út a javuláshoz, jobbuláshoz, amelyet szintén célként tűz ki a tervezet. A delikvenst olyan munkára kell fogni, amely az intézetben szokásos és a többiek is azt végzik. Ha ezt valami okból nem tudná, személyre szabott, megfelelő munkát kell neki keresni, amit könnyen meg tud tanulni. Értelemszerűen ez a még meg nem ítéltékre nem vonatkozhat, őket munkára irányítani nem lehetett volna. A munkának jövedelmezőnek (is) kell lennie, hogy a rabok legalább tartásuk költségeinek egy részét megtermeljék. Ha maradna valami – írja a *Tractamentum captivorum* – azt félre kell tenni szabadulás utáni időkre, s például ebből lehet a szabadulónak tisztos ruhát vásárolni. A jövedelmezőségtől függetlenül a törvényhatóságnak (ahová a szabadulót irányítják) némi segélypénzt kell küldeni, hogy újakezdhesse tisztességes életét. (BALOGH 2008, 23.)

Amennyiben az 1830. évi elaborátum büntető kódexként hatályba lépett volna, úgy létrejött volna az első, országos szinten kötelezően megfogalmazott börtönrendtartás, s egyben jele volt ez annak is, hogy a büntetés-végrehajtás önállósodása megkezdődött. A büntető eljárásjogi fejezetbe igazított néhány anyagi jogi megállapításon túl a deputatio a börtönügy kereteit is ezzel az önálló szabállyal kívánta meghatározni.

Tanulást segítő kérdések a III. fejezethez

I. kérdéskör

1. Melyek voltak a felvilágosodás fontosabb kritikái a feudális büntetőjog (büntetések) ellen?
2. Jellemezze Montesquieu és Beccaria büntetésre vonatkozó álláspontját!

II. kérdéskör

1. Melyek John Howard és Jeremy Bentham érdemei a szabadságvesztés és végrehajtásának humanizálásában?
2. Melyek a magyar fenyítőház (Szempe, 1772) kialakulásának körülményei, melyek voltak a végrehajtás jellemzői, mi volt a sorsa?

III. kérdéskör

1. Jellemezze röviden III. Ferdinánd, Mária Terézia és II. József büntető törvénykönyveinek büntetési rendszerét!
2. Melyek voltak az 1795. évi tervezet és az 1830. évi operátum progresszív elemei?

IV. A polgárosodás korának börtönügye a 19. században

Az 1830-as évek Magyarországon a börtönügy nagy fordulatát hozták. 1830-ban zárult le a Deputatio Juridica – 1827-ben nyert felhatalmazás alapján kimunkált – tervezetének országos vitája. Az 1790-ben indult kodifikációs folyamat végpontja volt ez az aktus. Az országos véleményezési eljárás eredményeképpen ugyanis már nem született büntető törvénykönyvi javaslat, s mint ismeretes, az 1832/36. évi országgyűlés már nem is tárgyalta büntetőtervezetről. (BALOGH 2010, 81.) Viszont a vita felrázta a vármegyék közönségét. Ennek köszönhetően lett aktív részese a Zala vármegyei észrevételek kimunkálásának Deák Ferenc, s egyben a közel egy évtized múlva újra lángra kapó törvénykönyv-alkotási mozgalom vezéralakja, a magyar büntetőjogi kodifikáció nagy egyénisége, az 1843/44. évi országgyűlésen benyújtott büntetőtörvény-javaslatok „atyja”. Az 1832/36. évi országgyűlésen megszerveződött ellenzék vármegyei vezérszemélyiségei számára meghatározó szakmai élmény volt a büntető kodifikációs polémia. 1831-ben felszámolták a Domus Correctoriát. Ahogyan a büntető törvénykönyv megalkotásának ügye, a munkáltató-nevelő-javító fenyítőház modellje is elbukott. Ezen a talajon sarjadt ugyanakkor a fogházjavító mozgalom, amelynek első képviselői az 1830-as években adták közre börtönüggyel kapcsolatos szakmai munkáikat. Ekkor lett politikai téma a vármegyei tömlöcügy megreformálása, ekkor jelentkezett a börtönügyi szakmai tudományosság, s ekkor kapcsolódott be a Magyar Tudós Társaság is a fogházjavító mozgalomba, pályadíjakkal ösztönözve a tudományos munkásságot.

A fogházjavító mozgalom

Az 1830-as években zászlót bontott fogházjavító mozgalom (MEZEY 2000, 16.) résztvevői a kezdeteknél jellemzően nem szakmai, hanem politikai kérdésként kezelték a tömlöcügyet. Magyarországon a börtönüggynek valódi szakemberei alig akadtak. A tömlöcök kezelése törvényhatósági és uradalmi, igazgatási kérdésként jelent meg. Hiányoztak az országos intézmények, és a büntetés-végrehajtás átfogó szabályozása is váratott magára. Egységes minta és rendszerszerűség híján a vármegyék, kiváltságos kerületek, városok egyedi megoldásokkal operáltak. A finanszírozás, a börtön- és rabköltségek a törvényhatóságokat vagy az úriszékeket működtető földesurakat terhelték. A valódi reformok (rabdolgoztató házak, egészséges elhelyezés, elkülönítés, oktatás, nevelés, egészségügyi és lelki gondozás) nagy beruházásokat igényeltek volna. A rabok jogállásával kapcsolatos általános negatív társadalmi megítélés szintén gátolta az alapvető változások megindulását. Ezért volt nagy jelentőségű a börtönügy terén a fogházjavító mozgalom megjelenése, amely eredetileg a magyar szabadelvű ellenzék programjaként kezdődött, majd országos mozgalommá szélesedett. A tömlöc, amely évszázados intézménye volt a városi, vármegyei jogéletnek, önmagában

nem keltett volna érdeklődést, ha nem emelik a politika színterére, amelynek eredményeként a közbeszédben – érdekessége okán – szinte mindennapos témává vált. A magyar liberálisok a tömlöcöt a régi rend egyik szimbólumaként kezelték, s annak eltörlését, illetve megjavítását politikai jelszövegként tüzték zászlajukra. (MEZEY 2006, 219.) A börtönről mint intézményről, illetve a szabadságvesztés-büntetésről való gondolkodás erős politikai színezettel, a politikai zóna termékeként került a társadalom elé. A tömlőc az *ancien régime* jelképe volt, az ellene folytatott harc egyben a régi rend elleni támadást is jelentette.

Külföldi tapasztalatok

A magyar reformkor egyik jellemző vonása volt a külhoni utazásokon szerzett tapasztalatok értékelése és megosztása. Az 1830-as években lehetőséggé és divattá lett a külföldi utazás, amely néhány évtizeddel korábban még ritkaságszámba ment. A nemesség életmódjához inkább a birtokon maradás vagy legfeljebb rövidebb utak megtétele tartozott hozzá. A 30-as, 40-es években azonban robbanásszerű változás következett be, s aki tehetett, utazott. Nyugat-Európa és az Egyesült Államok a korszerűt jelentették, az ott szerzett tapasztalatok hasznosítása a haladás alapjait képezték, a Nyugat országait követendő mintaként értelmezték az utazók. (POPOVA-NOWAK 2008, 199., 211.) Ezek az úti vállalkozások a Nyugathoz tartozás szimbolikus üzenetei voltak. (VENKOVITS 2017, 481.) A modernizáció eszköze a megszerzett ismeretek, teóriák és gyakorlatok átültetése hazai talajba. Ennek első lépcsője a megismertetés, az érdeklődő magyar közönség látókörének szélesítése volt. A magyar sajtó kibontakozása ugyanerre az időre esett. Komoly igény volt a tájékoztatásra, a jelentős olvasóközönség megjelenése biztosította a hírlapok, divatlapok, tudományos folyóiratok kiadásának gazdaságosságát, rentábilissá tette a könyvkiadói vállalkozásokat.

Az utazó köznemesek többsége a vármegyei közélet valamilyen szegmensében tevékenykedett, ami meghatározta érdeklődését is. A parlamenti élet, a helyi önkormányzatiság, az igazgatás és az igazságszolgáltatás működése rendre a nemes utazók figyelmének fókuszába kerültek. S mint a törvényhatósághoz tartozó fontos feladat, a büntető törvénykezés és a börtönügy szervezésének kérdése úgyszintén. A francia konszolidációt követő utazási hullám résztvevőinek célpontjai London és Párizs, valamint a német államok voltak, de néhányan eljutottak az Egyesült Államokba is. Az arisztokrata családok fiai szokásszerűen töltöttek egy-két esztendőt külföldön. Az új szokásból nem maradtak ki a középnemesi családok sarjai sem, Bölöni Farkas Sándor vagy Szemere Bertalan is programjába vette a fejlett nyugat-európai országok beutazását. Sokan terveztek amerikai utat.

A szakirodalom a fogházjavítók úttörőjének Bölöni Farkas Sándort tartja. (TARDI 1986, 196.) Észak-amerikai útról hazatérve közzétette útinaplóját, amelyben összefoglalta az általa megtekintett amerikai fegyintézetekben szerzett élményeit. Bölöni Farkas meg-
rázónak írta le a szembesülést a magyar tömlöcök világa után a korszerű, humánus, jól szervezett börtönrendszerrel és architektúrával. (BÖLÖNI FARKAS 1834, 62.) Hű krónikásként beszámolt a büntetési rendszer humanizálásáról, a testi büntetés és a béklyók megszüntetéséről, a büntetés hatékonysága fölötti polémiákról, a rabjogokról és a rabmunkáltatás általánosságáról. Szólt a filantróp mozgalmakról, a börtönügyi segélyszervezetek működéséről, ismertette a kialakult börtönrendszereket. Lelkesedett a foglyok tisztességes ellátása, a bő étkeztetés, a tisztaság, az egészségügyi gondozás, az osztályozást

és elkülönítést lehetővé tevő építkezések fölött. Látogatásainak eredményeképpen meggyőződésévé vált, hogy a bűnözők megváltoztatásának záloga az elszigetelés, a magányos elmélkedés biztosítása, a munkáltatás és a lelki gondozás. Tárgyalásai során borzongva idézte fel magában a vármegyei büzös, mocskos tömlöc képét. (BÖLÖNI FARKAS 1834, 61.) E szembesülés írásos rögzítése az első tanúságtétele annak a mozgalomnak, amelyet a magyar fogházjavítók indítottak útjára, s amely nem egészen tíz esztendő alatt egy új eszmét gyökereztetett meg a köztudatban.

Szemere Bertalan 1837-ben Nyugat-Európát utazta be, s élt meg Bölöni Farkaséhoz hasonló megrázkódtatásokat. Jóllehet a kontrasztok nem voltak olyan élesek, mint Amerikában, ő mégis elkeseredetten szólt tömlöceinkről. Útja alkalmával volt módja megtekinteni a kontinens legkorszerűbb büntetés-végrehajtási intézeteit, Párizs, London, Edinburgh, Glasgow fegyházait, a modern porosz fegyintézeteket. Aki kézbe veszi a kötetet, pontos, helyenként statisztikai adatokkal is megtűzdelt tényképet, élethű leírást kap Szemerétől. Poroszországban lelkesedett a fiatalkorúak elkülönítő intézetéért, amelynek fő célja volt a javítás és átnevelés, (SZEMERE 1840, I. 73) eszköze a tanulás és a munkáltatás. Elismerte, hogy az ilyen intézet fenntartása „státuszerűség”. (SZEMERE 1840, I. 75.) A francia büntetés-végrehajtás egyik fő vívmányaként értékelte a fogvatartottak osztályozását, az előzetes letartóztatottak külön intézetben őrzését, a rendészeti célú, fiatalkorú fegyelmendezők, a tébolyodottak és az elmarasztaltak külön intézetét. (SZEMERE 1840, I. 259.) A Newgate, a Westminster, a Bridewell, Millbank és Coldbath-fields elismerését váltotta ki. Lelkesedett a modern rezsimmelvéért, a deklarált magányrendszerért, elismerve azt, hogy egyikben sem képesek a bűnözés túltermelése mértékének növekedése miatt a tökéletes elkülönítést alkalmazni, de még így is a legcélravezetőbbként jegyzi le e szisztémát. A végkövetkeztése egyezett Bölöni Farkaséval: „Barátom, megborzadtál-e e szörnyű képtől? Örülök, ha igen. De tévedsz, ha eredetijét Angliában keresed: nézd magad’ körül, s megismered, hogy én itt a magyarországi tömlöcöket rajzolám.” (SZEMERE 1840, II. 69.)

Tóth Lőrinc neve nem a reformkorban vált igazán ismertté. Első tanulmányait publikálta ekkor, a pennsylvaniai rendszer híveként, a felépült „mintabörtönök” kritikusaként. Anglia intézeteit meglátogatva, keserűen számolt be a coldbats-fieldsi fegyház kapcsán az auburni megoldásról. „Fáj ennyi erőt siker nélkül elvesztegetve látni”, majd heves kirohanást intézett a hallgató rezsim ellen. (TÓTH 1839, 1.) A börtönügyi szakirodalom kezdetének ez az iránya a nyugat-európai és észak-amerikai börtönrendszerek és fegyintézetek tanulmányozásából eredő tapasztalatokat szűrte le, sokszor anélkül, hogy a magyar viszonyokra megoldást keresett volna. A hazatérők beszámolóai alapján azonban a fogházjavítás iránt érdeklődő szakmai körök, sőt az érdeklődő közvélemény tájékozódhatott a börtönügyben világszerte lezajlott eseményekről, a fejlődésről, a legfrissebb fejleményekről. Ennek köszönhetően a szakmai és politikai elit kellő alaptájékozottsághoz jutott a kezdődő börtönügyi kodifikáció polémiáihoz.

A politikai áramlat

A büntetőjog művelésének egyik reformkori ága egy új eszmei irányzat hazai követőinek, a magyar liberálisoknak a törekvéseiből nőtt ki. A szabadelvű ideológia a feudalizmus kezei ellen támadó polgárság eszmerendszereként alakult ki a 18. században. A rá következő

évszázad első harmadában vált általánosan elfogadottá, Magyarországra az 1830-as években érkezett meg, s vált aktívvá az úgynevezett első liberális nemzedék tevékenységében. A liberalizmus gondolati tengelyében álló szabadságfogalom a feudális abszolútizmus mindent korlátozó és az alattvalókat ellenőrző rendőrállamával fordult szembe. A mindennapi harcok keserű tapasztalatai, az abszolút hatalom válogatás nélkül alkalmazott büntetőjogi eszköztára, a törvénytelen büntetőprocesszusok és eljárás nélküli letartóztatások, az alattvalók szabadságának semmibe vétele tette hangsúlyossá a szabadságjogok követelését. Mivel a polgári mozgalmak elleni fellépések legkézenfekvőbb módja a rendőri-bírói önkény volt, a büntetőjog kiemelt szerepet játszott ebben a körben. Nem véletlen tehát, hogy a politikusok szótárában a legnagyobb teret a szabadságjogok foglalták el. A polgári átalakulás vezényleésében a liberális nemesség különös hangsúllyal szervezte az alkotmányos szabadság jogi kereteinek kialakítását, a garanciák kimunkálását. Ezek a gondolatok lettek az első liberális nemzedék programjának központi elemévé. (DÉNES 1984, 256.)

Ennek a képletnek része volt az emberi méltósággal és a szabadsággal szorosan összefüggő tömlöckérdés, a fogházjavítás mozgalma. Azok, akik a reformmozgalom politikai áramlataihoz kapcsolódva, a liberalizmus felől szemlélték a börtönügy problémáját, tovább jutottak a Nyugatot megjárt utazóknál. Balla Károly, Eötvös József, Lukács Móric s később Szemere is, már megoldásokat kerestek, kivezető utak után kutattak. Olyan utak után, amelyek kivezethetik Magyarországot az elmaradottságból, leküzdik a börtönjavítás kibontakozását gátló mérhetetlen nehézségeket. Talán ezért is jellemző, hogy a kérdés körül fölerősödő polémiában látványosan kettévált a szakmai és az eszmei vita. A gazdasági feltételek hiányát megtapasztaló újitók gyakran választották a könnyebb utat: szabadon fejtették ki elméleteiket a büntetésről és a börtönről, és igyekeztek nem tudomásul venni a lehetőségek korlátait. Ez egyfelől széles utat nyitott az elméleti alapozás, a tudományos háttér kimunkálása előtt, másfelől komoly gondot okozott a tervek konkrét kivitelezése terén. Mindezzel együtt a polémia nem volt kevésbé szakmai és színvonalas a nyugat-európai vitáknál.

A szakmai alapozás

A büntetőjog-tudomány kiformalódása a börtönügy szempontjából különös jelentőségű volt. A tömlöcbüntetés és végrehajtása ugyanis mindaddig, míg teoretikusan is alá nem rendelték a büntetőjog céljainak, egyszerű közigazgatási teendőként jelentkezett a törvényhatóságok számára. A büntetőjog önállósulásának igénye hazánkban csak a 18–19. században erősödött fel, ezt követte a büntetőjog-tudomány lassú kifejlődése. Az első rendszeres munkák leginkább a gyakorlat követelményeinek próbáltak eleget tenni, miként az egyetemi oktatás is a praxis jogát tanította (a tudományos munkák is a katedrákon születtek). Az oktatás és a gyakorlat igényei nem kedveztek tehát a teoretikus megközelítésnek, a jogász praxis a gyakorlati szempontok érvényesítésére szorította a szerzőket.

A korszakra nemcsak a büntető törvénytervezetek kudarca nyomta rá bélyegét, de a szakmunkák vajúdása is. A jogággá alakulás nagyszabású programja és meglehetősen nehéz feladata magas szintű elméleti megközelítést követelt, amit első ízben Vuchetich Máttyás *Institutiones juris criminalis* című kézikönyve tudott csak kielégíteni. (KIRÁLY 1977, 139.) Vuchetich volt az, aki a gyakorlat ihlette kommentárirodalom határait átlépve

már tudományosan értékelhető, rendszerező és megfelelően elméleti munkával állott a nyilvánosság elé. (RÉVÉSZ 1990, 305.)

A büntetések körüli elmélkedés jelentős hatást fejtett ki a tömlöcbüntetés foganatosításának gyakorlatára is. Ennek forradalmasítása azonban korántsem rendszerkérdés volt: itt gyökeres megújulásra volt szükség, a büntetésről vallott felfogás új, a korábbiakkal élesen szembenálló minőségének elfogadására. Szemere Bertalan európai körútjáról való hazatérte után nem sokkal (még útleírásának közzétételét megelőzően) publikált egy fogházjavító alapművet is. (SZEMERE 1838) Az európai börtönvita két rendszerének elemzése foglalkoztatta, a pennsylvaniai és az auburni rezsím tapasztalatainak értékelése. Szemere egyértelműen a magányrendszer pártján állt. Az auburniról ugyanis úgy gondolta: „Hallgatást parancsol, de a' lelkeket elkülöníteni nem tudja, és így a' társulás 's megismerés veszedelmétől a' lelkeket megvédeni nem tudja.” (SZEMERE 1838, 27.) Úgy vélte, lehetetlen az egyenletes fegyelem biztosítása, szükséges hozzá a testi fenytetés, s hogy összehasonlíthatatlanul nehezebb a hallgatórendszerbe zárt ártatlanok rehabilitációja. (SZEMERE 1838, 56.)

Az ideálisnak vélt építészeti megoldások keresésében a millbanki és a pittsburghi tapasztalatok nyomán elutasította a rotundarendszerű épületet, helyette a „küllő-alakút” pártolta. A személyzet sokkal kisebb létszámmal is kiszolgálhatja a rendszert, mint az auburni megoldásnál. A börtönügyet vármegyei szinten tartotta volna, a megyei közgyűlés által megválasztott tömlöckormányzóval a börtön élén, választott tömlöcbíráló bizottsággal. Indítványozta egy rabsegélyező egylet felállítását is. A börtönépítési költségeket – önkéntes adakozás vagy vármegyei adókiivetés formájában – a nemesség viselné, a fenntartási kiadásokat vállalkozóknak kiadott rabmunka fedezhette volna. A könyv élénk vitát váltott ki. Kossuth elítélőleg szólalt meg a magyar viszonyok védelmében, (KOSSUTH 1942) Eötvös és Lukács a magányrendszert támadta, (EÖTVÖS–LUKÁCS 1842) Balla Károly a gyakorlati megoldások kapcsán szólalt fel. (BALLA 1841)

Balla Károly a szabadságvesztés-büntetések átalakításáról, javításáról szóló munkáját mint pest megyei kapitány tette közzé. (BALLA 1841) Funkciójából következően ő nem a nyugati példákól, hanem a hazai gyakorlatból indult ki, indítványait a praxisban tapasztaltakkal kapcsolatban terjesztette elő. Alapelvként szögezte le, hogy: „A' büntörvények czélszerűségétől függ a' polgári személyek 's vagyonok bátorsága, de a' büntetési eszközök minőségétől a' büntetések sikere.” (BALLA 1841, VI.) Ezzel az egész büntetőjog centrumába magát a büntetés-végrehajtást állította. Az auburni szisztémát a fegyelmezés testi eszközei miatt elutasította, miként a botbüntetés ellen is éles támadást intézett. (BALLA 1841, 11.) A büntetés céljaként az óvást és orvoslást, vagyis a bosszulást, fenyegetést, kárpótlást, kártérítést, megelőzést és javítást határozta meg. (BALLA 1841, 19.) A célszerű büntetés érvényre jutása érdekében el kell különíteni a büntetéseket egymástól, szenvedtetni szükséges őket, s a megjavulás reményében jutalmazni kedvező magatartásukat. Ezeket szerinte a szabadságvesztés-büntetéssel lehet leginkább elérni, amelynek lényege az elzárás/elkülönítés és a munka. A rabok osztályozásának minimuma az előzetesen letartóztatottak („letartóztatásiak”) és az elítéltek („bűnhődésiek”) szétválasztása. Ennek megfelelően kellene letartóztató házakat és bűnhődési házakat létesíttetni. Balla a művelt, gazdagabb osztályból bekerült rabokat jobb körülmények közé, úgynevezett fogházba tenné. A csavargókat „közbéresként” összefogdosatná, s dologházakba záratná. (BALLA 1841, 68.) Balla hangnemét egyaránt befolyásolta a gyakorlati tapasztalat és a szenvedélyes elkötelezettség.

A korszak harmadik meghatározó börtönügyi szerzője báró Eötvös József, aki hírlapi vitacikkjein és országgyűlési beszédein túl két komoly könyvet is publikált a fogházjavítás témakörében. Az elsőt egyedül jegyezte, (EÖTVÖS 1838) a másikat Lukács Móriccallyal. (EÖTVÖS–LUKÁCS 1842) 1838-as műve a szakirodalmat pontosan tükröző, egy nagy gondolkodó meggyőződését híven kifejező mű. Eötvös is a kritikai utat választotta, a fennálló rendszertől közelített a kívánatos felé: „Institúcióink nagyobb része a’ középkor szüleményei, valamint azokat a’ homályos hajdan szükségétől, vagy egyes indulatok-, ‘s szenvedélyektől vezéreltetve alkotá, úgy hagyták azt a’ következő századok, ‘s úgy bírjuk mi.” (EÖTVÖS 1838, 4.) Munkájában támadja azokat, akiket a fogházjavítás eszméjéhez a romantikus felbuzdulás, a hirtelen hevület vezetett el. Szerinte hüvös és emberséges megfontolás kell a fogházjavításhoz. A szisztémát illetően a hallgatórendszert pártolja. Szerinte a pennsylvaniai elgondolás már megbukott. Hivatkozott a magánzárkás börtönök hatalmas építési költségeire. Csak az el nem ítélt őrizetésekre ajánlja a magánrendszert, „különbön egészen az auburnire szavazok, meg lévén győződve, hogy az, nem csak mert építési költségei csekélyebbek, a’ rabok’ szerzeménye pedig, melly nagy részint tartásukra fordíttatik, nagyobb, már olcsósága végett ajánlhatóbb, de hogy az egyszersmind hazánkra nézve sokkal célirányosabb, minthogy henyeléshez szokott pásztoraink, kik nagy részt tömlöczeinket töltik, a kényszerített munkában nagyobb büntetést találának, mint a’ philadelphiai magányban, mellyet ha bár Isten szabad ege alatt, régen megszoktak” (EÖTVÖS 1838, 26.) Döntőnek tartja a büntetés hatékonyságának biztosításánál az építészeti szempontok érvényesítését. Két követelményt támaszt: az épület eleve börtönnek épüljön, s emellett a Bentham-féle panoptikus elképzelés valamilyen változatát pártolta. A rabtartás nézete szerint nem lehet jobb, mint a szegény béres életnévója, de ugyanakkor az élelemkorlátozás nem vezethet testi veszedelemre sem. A börtön jó működésének, a szabadságvesztés-büntetés hatékonyságának feltétele Eötvös rendszerében a tisztességes ellátás és a munkáltatás. A munkáltatásban a javításhoz vezető eszközt látja, s a börtönbüntetés egyik célját is ekként jelöli meg. A Lukács Móriccallyal együtt publikált munka lényegében e könyv bővebben illusztrált és magyarozott változata.

Lukács Móricz, aki Eötvös József oldalán a reformkor egyik legnagyobb hatású börtönügyi munkájának szerzője lehetett, egyéb műveiben kevésbé foglalkozott a szabadságvesztés-büntetéssel. Mint az augsburgi *Allgemeine Zeitung* magyarországi tudósítója, rendszeresen beszámolt olvasóinak a magyar országgyűlés tanácskozásairól, s ezek sorában többször is külön cikket szentelt a börtönügynek, a fogházjavítási polémia ismertetésének. (LUKÁCS 1894, 143., 149.) Az 1840-es években önálló, nagy tanulmányban összegezte véleményét a büntetőjogi elméletekről, s a büntetés mibenlétéről, céljairól. A büntetési teóriákról szólva, támadta az addigi rendi gyakorlat elrettentési és megtorlási felfogását. Művében nem választott a „bosszúállás”, a „kárpótlás”, a „megelőzés”, a „javítás”, a „fenyegetés”, és az „intézés” között, hanem ezek keverékét ajánlotta. „A büntetés tehát a közhaszon követeléseinek csak úgy felelhet meg teljesen, ha [...] annak [tudniillik a bűnösnek – M. B.] polgári vagy erkölcsi javítását is vallási oktatás, főleg pedig munkára szoktatás által eszközli [...]” (LUKÁCS 1894)

Lugossy József – a börtönbüntetés módszereiről értekezve – úgy vélte, a fő cél: „A’ tömlöcznek büntetve javítási irányt adni, ‘s ez által a’ szerencsétlen foglyokat a közsegedelmzés részévé tenni.” (LUGOSSY 1839, II. 97.)

A börtönügy, a szabadságvesztés-büntetés vagy a börtönrendszerek tekintetében nemcsak a börtönüggyel foglalkozók, hanem büntetőjogászok, eljárásjogászok is megnyilatkoztak. Zsoldos Ignác 1838-ban a magányrendszer mellé állt, (ZSOLDOS 1838, 88–97.) elutasítva azt a zsúfoltságot és kiszolgáltatottságot, ami a korabeli tömlöcöket jellemezte. Még közigazgatási jellegű tanulmányaiban is állást foglalt a börtönök javítása mellett. Jogtalanak, törvénytelennek, embertelennek és oktalannak (célszerűtlennek) bélyegezte a gyakorlatot, amely a gyanúsítottakat az elítélt bűnözők közé kényszerítette, (ZSOLDOS 1842, 238.) nézete szerint az előzetes letartóztatásban levőket és a börtönre ítélteteket gyökeresen eltérő módon kellene kezelni. A tömlöcztetettekről leszögezte: „a’ foglyok is ember lévén, illendő helyökről, tiszta ruházatjokról, és takaros, de elegendő élelmökről gondoskodni szükséges”. (ZSOLDOS 1842, 265.) Ahol tehette, szorgalmazta a philadelphiai megoldást: „eléggő bátorságosítva, de illendő helyre, magánosan tétessék be” a fogoly. (ZSOLDOS 1842, 244.)

Kelet népe-vita

Széchenyi elhíresült munkája, *A Kelet népe* – a Kossuthal és elvbarátaival szenvedélyes politikai polémiát provokáló vitairat – egyebek között a börtönügy reformját is a közvélemény elé vitte. Széchenyi munkája nagy vihart kavart: „feleletek” sora látott napvilágot a munka 1841. júniusi megjelentét követően. Már augusztusban kinyomtatták Eötvös József, Záborszky Alajos, Fáy András vitairatait, szeptemberben megjelent Kossuth *Felelete*, decemberben pedig Pongrácz Lajos tett közzé polemizáló tanulmányt. Desewffy Auréltól Vörösmarty Mihályig mindenki szükségét érezte a hozzászólásnak, s ez a társadalom értelemiségi csoportjainak is felkeltette az érdeklődését.

A Kelet népe-vita a fogházjavító mozgalom és a börtönügy egyik legfontosabb közvetítő eseménye volt a nyilvánosság felé. Kossuth – a *Pesti Hírlap* szerkesztőjeként – ki is használta az ébredő érdeklődést. A *Hírlap* a nyilvánosság, a büntető eljárás garanciái, a botbüntetés eltörlésének kérdésein át jutott el a börtönügyig. Beszámolt a börtönbüntetésnél alkalmazott verésről, gúzsbakötésről. Foglalkozott a gyanúsítottak helyzetével, érintette az esetleg ártatlanok őrzésének állapotait. Beszámolt a rabok vásárokon végrehajtott nyilvános botozásairól, s nem mulasztotta el a tömlöcök állapotának ismertetését sem. „[...] a börtönügy minden képzetet túlhaladólag rossznak éreztetvén, a javítóházak kétségtelenül a legsürgősebb országos szükségek közé tartoznak” – szögezte le a szerkesztő. (*Pesti Hírlap* 1841, 7., 8., 20., 26., 45. sz.)

Széchenyi röpirata – Kossuth szerinte káros izgatása, veszélyes konfliktuskereső szelleme ellenében – a nyugodt fejlődés, a polgári reform biztonsága érdekében fogalmazódott meg. Ebben az érvelésben (ahogyan a fogházjavítók is megtalálták a tömlöc elleni liberális argumentáció emocionális vonulatát) a gróf is az olvasók érzelmeihez folyamodott a börtönreformok ellenében. Széchenyi István gúnyos hangulatú elemzésében Kossuth elragadtatott idealizmusát illusztráló tárgyak közé sorolta a tömlöcügy kérdését is. A fogházjavítás eszméjét több oldalról is támadta. Magát az eszmét kifogásolta – „a’ tömlöczők’ okszerinti elintézése és azoknak barlangokból javító-intézetekké átvarázslata” –, úgy gondolta, hogy a javító eszme érvényre juttatása az ábrándozás világába tartozik, időelőtti most foglalkozni vele. Úgy vélte, akkor kell majd a fogházjavítást napirendre tűzni, ha arra

gazdasági feltételek adottak lesznek. Széchenyi érvelésében felbukkan a korabeli közvélekedés is: a börtönben nem élhet jobban az elítélt bűnöző, mint a dolgos paraszt. Mintegy összegzésül a börtönügy híveit „puhaszívű ábrándozóknak”, elképzeléseiket a kor viszonyai között megvalósíthatatlannak bélyegezte. (SZÉCHENYI 1841, 5., 196–196., 198., 199., 357.)

Feleletében Kossuth kihasználta az újabb lehetőséget a fennálló büntetési rendszer kritikájára. Elutasította a „szigorúság ‘s a’ rettentés komor rendszerét”, és leszögezte, hogy a fennálló tömlörendszer tarthatatlan, továbbá az uralkodó büntetési rendszer hasznavehetetlen. (KOSSUTH 1841, 167., 172.) Széchenyivel szemben nem tartotta lehetőnek az ilyen állapotok fenntartását, (KOSSUTH 1841, 24.) és megállapította: nem lehet megkerülni a büntető kodifikáció alkalmával a börtönügy alapelveinek tisztázását, hiszen ha a jogszabály készítésekor nem egyértelmű a princípia, az hosszú távon teszi tönkre a törvény hatékonyságát, s utólag nehezebb lesz foldozgatni, mint most tisztességgel megalapozni az építményt. (KOSSUTH 1841, 164.) *A Kelet népe* fölötti vita (jóllehet általánosabb kérdésekről és publicisztikai térben folyt) a magyar fogházjavító mozgalom nagy lehetőségét teremtette meg a börtönügy jobbításának népszerűsítésére és a közvélemény meggyőzésére. Felkeltette a szellemi körök érdeklődését és aktivizálta a politikai tér szereplőit.

A börtönügyi tudományosság kialakulása

A hazai fogházjavítóknak tényleges tapasztalatok alig állottak rendelkezésre. A munkák jelentős része tehát kritikai-feltáró jellegű volt, amelyben nagyobb részt foglaltak el a rendi állapotok ábrázolásai, mint az új koncepciók kifejtése. Amíg hazai kísérletek nem voltak, a művek pozitív javaslati, a fölvetett kérdésekre adható válaszok a megismert nyugat-európai és amerikai tudományosság eredményeinek adaptációi voltak. A szerzők kisebb-nagyobb tapasztalataikat összekapcsolták a „nyugati” modellek ismertetésével, javaslatokat téve a hazai végrehajtás mikéntjére. A szakmai vitában lényegében – a külhoni munkák ellenérveit ismételve – a hallgató szisztéma és a magánrezsim hazai hívei álltak szemben egymással. Dacára az ismertetett szemléletnek, e mozgalom jó néhány új elv meggyökeresítését eredményezte hazánkban, miként a munkáltatás általános elfogadása és kötelezése.

Az elvi tételek

A börtönügyben a századelőhöz képest jelentős változás érzékelhető, ami a kodifikációs mozgalmakra is hatást gyakorolt. Az Egyesült Államokban a század első évtizedeiben lezajlott az amerikai javító rendszer próbája, lezárták és kiértékeltek az első kísérleteket. A tapasztalatok lajstromozása a magyar fogházjavítók számára a börtönjobbítás egész katalógusát tárta fel. Az amerikai börtönügyi tapasztalatok kiegészítették a Howard által megkezdett átalakítás nagy munkáját. Az amerikai szakemberek számba vették a filantróp börtönrezsim követelményeit, kiegészítették különböző architektúrális tervekkel, kimunkálták a magánrendszer és a hallgatórendszer konstrukcióját, s az európai hozzáértők (köztük a magyar fogházjavítók) kezébe adták már a végrehajtási szisztémák első tudományos értékelését is.

A börtönügy kérdését illetően a fogházjavítók Magyarországon az eszmék és a nyugati minták alapján vázolták fel elképzeléseiket, korlátoktól mentesen gondolhatták ki a tökéletes modellt. A fogházjavítás ügyével foglalkozók nem egyszerűen átalakítani, hanem teremteni akartak. Ebbe a körbe elsősorban politikusok, reformerek, a társadalomról gondolkodó értelmiségiek tartoztak, és nem a gyakorlati szakemberek, a tömlőcfeügyelők, a rendőrök, a kapitányok, a bűnügyi szakemberek – bár alkalmanként ők is tettek közzé szakmai-tudományos közleményeket.

A fogházjavítók az ügynevezett javítórendszerek elfogadásával kivétel nélkül letették a garast a feudális jellegű közös bezárás elutasítása mellett, egyben megkezdték a foglyok tipizálásának elvi megalapozását. A mozgalom eredménye jó néhány új elv meghonosítása lett, mint például a börtönfunkciók szétválasztása, a rezsimek megismertetése, a fogvartartottak bizonyos osztályozása, a rabjogok korlátozott tárgyalása. Mindannyian kísérletet tettek az előzetesen őrizetbe vett gyanúsítottak és az elítéltek őrzési körülményeinek elkülönítésére, ennek elvi és gyakorlati megalapozására. Állást foglaltak a rabsegélyezés mellett, s új, egészséges börtönök építéséért szálltak síkra, a legmodernebb megoldások és a börtönügy legújabb eredményeinek figyelembevételével. Végül jelentős sikerként könyvelhető el, hogy általánossá lett a munkáltatás elfogadása és a munkára kötelezés elve.

A fogházjavító mozgalom prominenseinek küzdelme nem tartott sokáig. Pulszky Ágost és Tauffer Emil állapították meg a börtönügyi irodalom második nagy periódusát megnyitó tanulmányukban: „Eötvös József és Lukács Móricz munkájának megjelenése óta (1842) egy könyv sem adatott ki, mely a börtönüggyel tüzetesen foglalkozott volna.” (PULSZKY–TAUFFER 1866, 268.) A magyar börtönügyi tudományosság első hullámát kioltotta az 1843/44-es kodifikációs polémia, amelyben utoljára csaptak össze a nézetek. Ezt követően azonban más, jóval fontosabb kérdések kötötték le politikusaink, törvényhatóságaink figyelmét.

A terminológia

Köztudott, hogy a magyar nyelv csak nehezen tudta áttörni a latinság falait. (MÁRKI 1879, 27.) 1790-ben vette kezdetét az a folyamat, amelynek eredményeképpen a reformkorban diadalra juthatott a magyar mint hivatalos nyelv. (NOVÁK 2013, 67.) Az 1805. évi IV. törvénycikk hatására lassan a vármegyékben, (CSÁKÁNY 1972, 1469.) majd az alsótáblán is használni kezdték a magyar nyelvet. (CSIZMADIA–KOVÁCS–ASZTALOS 1975, 216–217.) Az üzenetek nyelve 1830-tól, a feliratoké 1840-től, míg a királyi leiratoké 1844-től lett magyar. Ez volt az a közjogi támasz, amelynek segítségével részben megújult, részben megteremtődött a magyar jogi szaknyelv. A nyelvújító és nyelvtisztító törekvések a szó legtágabb értelmében vett politikai és jogi szakszókincsből indultak ki. (NYOMÁRKAY 2007, 186.) Ezzel összefüggésben aligha vitatható a jogászság meghatározó szerepe a polgári átalakulásban. A nemes fiatalok természetes jogi képzettsége, a jogtudományi és politikai alapozás különlegesen érzékennyé tette a reformgenerációt az alkotmányos és jogi változásokra. Mindezeket tekintetbe véve nincs is semmi különös abban, hogy a jog- és államtudományi műnyelv a politikai vitáknak (is) homlokterébe került, s a Magyar Tudományos Akadémia tevékeny támogatásával néhány évtized alatt szinte teljessé vált.

A Magyar Tudós Társaság az 1820-as évektől bábáskodott a *Törvénytudományi műszótár* fejlesztése fölött, ezzel – a jogi szaknyelv, a jogtudományi terminológia kialakításán fáradozva – a büntetőjogi és a börtönügyi szakterminológia kialakítását is segítve. A magyar jogi szaknyelv megteremtésének kereteit a nyelvújítás biztosította. Kazinczy országos polémiákat kiváltó háborúja az új magyar nyelvért nem egyszerűen a szépirodalom újjászületésének mozgalma volt, hanem – a darabos, nehézkes köznyelv korszerűsítésével – a közigazgatás, a jog és a tudomány közvetítésére alkalmas nyelvi közeg megteremtésének folyamata is. (NYOMÁRKAY 2007, 186.) A hivatalos feladatokra alkalmas magyar nyelv – a nyelvi függetlenség mentén – az állami-kormányzati függetlenség záloga is lett. Eötvösök csoportja ennek a nyelvi háborúnak egyik osztagaként is felfogható, különösen, hogy tudjuk, nemcsak szoros kapcsolatban álltak Kazinczyval, de egyenesen baráti volt viszonyuk. (SZERB 1978, 344.)

Szemere Bertalan a párizsi, jelentősen differenciált intézeti hálózat leírásakor komoly terminológiai problémába ütközött. A magyarban már ismert javítóház, fegyencek dolgozóháza, fog- és fegyház, árestum, tömlöc szavak között kevés esetben talált megfelelő elbeszéléséhez. A magyar börtönügyi terminológia kialakulatlansága arra kényszerítette, hogy szinte szinonimaként cserélgesse ezeket, jelzőkkel ellátva tegyen különbséget közöttük vagy új kifejezéseket kreáljon. Így jelent meg „a vádlottak háza” a „fenyítéki fogházak”, „az elmarasztaltak börtönei” a „táplak”, „polgári fogházak”, az „adósok börtöne” az „apai fenyítéket szenvedők háza” és az „örültek háza”. A börtönügyi tudományosság Magyarországon Bölöni Farkas, Szemere, Eötvös és Lukács előtt nem létezett, egységes magyar nyelvű szókincse nem volt. A nyugat-európai és az észak-amerikai szakirodalom magyarra fordítása és ebben az alkotó munkában a magyar szakkifejezések megtalálása, definiálása nagy felelősséget rótt a szerzőkre, különösen Eötvös József-re, aki külön figyelmet fordított erre a kérdésre. Amikor a fogházjavítók a korszerű szabadságvesztés-büntetés mellett érveltek, élni kellett a nyugati szakmai irodalom argumentációs készletével, a börtönügyi intézmények nyelvi formulázásával. Az ezekre vonatkozó magyar kifejezések még nem léteztek, ki kellett azokat alakítani. S tenni ezt egy olyan fogvatartási rendszerben, amelynek szereplői még az intézmény megnevezésében sem állapodtak meg. Becsületére legyen mondva, a fogházjavító mozgalom az 1843. évi börtönügyi törvényterveztek polémiájának kezdetére kialakította a még korántsem végleges, de már kezelhetően részletes magyar börtönügyi terminológia szókincsét.

A 19. század első felének büntetőpraxisában a tömlöc kifejezés még szinte korlátlanul uralkodott, sőt mint láttuk, még 1868-ban is gyakorlatban volt. A reformkorban a hivatalos vármegyei szóhasználatban az épületet, amelyben a rabokat fogva tartották, két, egymással egyenértékű, szinonim kifejezéssel határozták meg: a *fogház* és a *tömlöc* szavakkal. A két terminus semmiféle további tartalmat nem hordozott. Nincs nyoma a hivatalos megyei szóhasználatban a fokozatok megkülönböztetésének, esetleg „becsületes” karakterű helyek megjelenésének. Zala vármegyében a munkavégzés céljára frissen épített épület megnevezése éppúgy *tömlöc*, mint a várban fennálló megyei intézményé. A Vas vármegyei közgyűlési jegyzőkönyvek és iratok tanúsága szerint a börtön szó első hivatalos felbukkanása csak 1840-ben rögzíthető. Addig általában rabokról, a rabok ügyéről, rabok házáról szóltak. Új szint hozott a büntetés-végrehajtásba a dolgozóház építésének terve. Ugyan a leggyakoribb elnevezés erre az intézményre a *dolgozóház* volt, de előfordult a *dolgoztató ház*, *dolgozó intézet*, *fenyítő dolgozóintézet*, a *munka intézet*, a *Megyei Munka Ház*

és *rabok dolgozóháza* is, amely a tömlöchöz kapcsolódó műhelyek, műhelyház neve volt. A változó terminológia egyértelműen jelöli a bizonytalan szóhasználatot és a helyét kereső gyakorlatot. (MEZEY 2013, 393.)

A fogházjavítók a nyelvészet kínálta lehetőségek mindegyikével éltek, így a korábbi szavak új tartalommal való feltöltésével, az adaptált latin szavak átvételével és a tükörfordítással is. (SZÉP 2009, 311.) Munkáikban a tömlöc többnyire a meglévő intézményrendszer megjelölésére szolgált. Ilyen értelemben fordul elő náluk a *tömlöcjavítás* és a *tömlöczeink jobbítása* is. A fogház (jóllehet néha a legáltalánosabb, vagyis a fogvatartó intézet értelemben is használták) inkább a megújuló büntetés-végrehajtás tökéletes intézetével lett szinonim. (EÖTVÖS 1838, 24., 30.) Kifejezéseik között felbukkant a *javító ház* és a *jobbító fogház* is. Feltehetően úgyszintén fordításból fakadt a *büntető ház* fogalma is. A munkáltatás kapcsán rögzítették a *dolgozóház* megjelölést, amely a korszak vármegyei börtönügyi szókincsének állandó elemévé vált. A börtön szakkifejezést parttalanul használták, a néhány napos bezárástól az életfogytig tartó szabadságvesztés-büntetésig, a kihágásért kiszabott, rövid tartamú elzárásra csakúgy, mint a vizsgálati fogságra. (BATÓ 2007, 205.) A belső be rendezés vonatkozásában a zárkára a szoba, helyiség, kamra, cella (cellula) szavak jelentek meg. (EÖTVÖS 1838, 51., 56.)

Felbukkant még az *elzárás* szó is, amely a fogságon belüli, tehát a rezsimre vonatkoztatott kifejezés, amely például a nappali közös munka után alkalmazott éjjeli elzárás (tehát bezárás, elkülönítés) értelemben olvasható Eötvösnél. (EÖTVÖS 1838, 21.) Az 1840-es években a szabadságvesztés-büntetés szinonimájaként leggyakrabban a *fogság* terminus technicust alkalmazták a kor cikkírói és a levelezők egyaránt. A szabadságvesztés-büntetés teljes értékű, egyenértékű, s hasonlóképpen általános megfelelőjéről van szó. (BATÓ 2007, 203., 205.)

A fogvatartott megnevezésére Eötvös többnyire a rab kifejezést használja, de előfordul a tömlöcöztetett kifejezés is. (A korabeli büntetés-végrehajtási szóhasználatban a fogvatartottak egyöntetű megnevezése *rab*, *rabszemély* volt, függetlenül attól, hogy elítélt vagy ítéletre váró, hogy rövidebb időre került börtönbe vagy tizenöt esztendősbüntetését töltötte. Eötvös József az elítélt és a rab pontosabb meghatározására (az előzetes letartóztatásba kerültek megkülönböztetésére) ajánlja a *gyanúsak* megjelölést, illetve „az ítélet előtt elzárt ártatlanok” helyzetére is felhívja a figyelmet. Az eltérő pozícióra ajánlja a „rövidebb elzárásra ítélték”, „rövidebb időre ítélték” megnevezést is azon (ma úgy mondanánk: társadalomra kevésbé veszélyes) személyekre, akikre az auburni rendszer rezsimje „való sikerrel nem alkalmazható”. Az ő esetükben, jóllehet töretlen híve a hallgatórendszernek, megengedi a lealázástól mentes magányrendszer alkalmazását. (EÖTVÖS 1838, 10., 24–26.)

A rezsim taglalása kapcsán támogatóan szóltak a fogházjavítók a „classificioról”, „a’ raboknak különböző osztályokra való elosztásáról” is. A *fogoly* megjelölés a connecticuti fogház szabályzatának lefordított kiadásában arra utalhat, hogy az tartalmilag a fogház – mint pozitív megítélésű (korszerű amerikai) intézmény – fogvatartottjáról van szó. Ezzel a szerző a fogoly szónak új tartalmat kívánt kölcsönözni, de ez a reformkorban nem terjedt el általánosan. A fogoly és a rab felváltva, szinonimaként van jelen a szóhasználatban. (EÖTVÖS 1838, 42–44., 51–54.)

Eötvös alapmunkájában az amerikai rendszerekkel szemben határozta meg a vegyes bezárást mint alkalmatlan, hazánkban bevett megoldást, amely nem más, mint a gonosztevők iskolája. Ezzel állt szemben a hallgatás és a magánosság rendszere. Mindkettő

a jobbító rendszerek kategóriájába tartozik. A hallgatás rendszere (az auburni silent system): „Az éjjeli magános elzárást megtartván, nappal közös munkát rendel, de a legszorosabb hallgatás által feltartván azon morális elkülönözést, mely nélkül a rabot társai rossz befolyásától megőrizni nem lehet.” A magános elzárás rendszere két mintát mutatott fel, az eredetileg Auburnban kipróbált és becsődölt „magános munkátlan elzárást” (solitary system), illetve a javított formájában alkalmazott „munkával öszveköttött tökéletes magánosságot” (separate system). (EÖTVÖS 1838, 13., 20., 21.)

A reformkorban a személyzet megjelölésére nem alakult ki egységes terminológia, de úgy tűnik, a tömlöc felügyeletét általában változatlanul hajdúk látták el. A fogházjavítók a személyzet vonatkozásában többnyire a praxisban használatos elnevezéseket ajánlották, így a kulcsárt, a várnagyot, a tömlöctartókat, de új kifejezéseket is forgalomba hoztak. Ilyen volt például az intézetek vezetésére címzett kormányzó és alkormányzó, valamint a felügyelésre rendelt küldöttség és az amerikai szakterminológiából fordított felügyelő, felvigyázó és őr. (EÖTVÖS 1838, 45–46., 54.)

A fogházjavító vitákban kialakított szókincs az 1843. évi országgyűlési viták idejére tovább gyarapodott, használatában a fogházjavítók határozottabbá váltak. Munkásságuk alapjává lett a büntetőjogi törvény kidolgozására rendelt bizottmány tevékenységének is, javaslatok beépültek a törvénytervezetbe. A javaslatok kodifikációs precizitása (nem kevésbé Deák jogásztalentuma) befogadta, tökéletesítette, továbbfejlesztette szakmai ajánlásait. A fogházjavító mozgalom talán legnagyobb alakja, Eötvös József munkáinak értéke volt a téma kimunkálásának teljessége. Nem a büntetés-végrehajtás egyes kérdéseire szólt hozzá, hanem a maga egészében szemlélte és kezelte a börtönreformot. Ez értelemszerűen egy szakmai nézőpontból hiánytalan magyar szóhasználatot követelt meg tőle, a büntetési célok meghatározásától, az építészeti feltételek összefoglalásáig, a rezsimmkérdésektől a börtönigazgatás taglalásáig. Eötvös a reformkori szakirodalom szinte maradéktalan „szótárát” tette le az asztalra.

A tudomány szerepe: a Magyar Tudós Társaság pályázata

A Magyar Tudós Társaság az általa fontosnak ítélt szakkérdésekben rendre jutalomkérdéseket tűzött ki, (FEKETE 1988) amelyekre nyilvánvalóan hatással voltak az ország megújítására tett reformlépések is. Ezek sorába illeszkedik az 1839. évi pályázati kiírás is, (SCHEDEL 1839) amelyben a Tudós Társaság azt várta el a pályázóktól, hogy „határozottassék meg a’ büntetés értelme és célja, adassanak elő annak biztos elvei, ‘s ezekhez alkalmazható nemei, fejtsék meg, találhat e köztök helyet a’ halál büntetés és melly esetekben, miképen és mily sikerrel gyakoroltatott ez a’ régi ‘s újabb népeknél, különösen hazánkban”. A kiírásra tizenkét pályamunka érkezett, amelyek közül a bíráló bizottság (Stettner György, Szalay László és Szlemenics Pál) kettőt javasolt díjra. A száz arany pályadíj és a kiadás joga Szemere Bertalant (SZEMERE 1841) illette meg. A szabadságvesztést illetően Szemere változatlanul kiállt a magányrendszer mellett. A büntetési teóriák elemzése és kritikája során eljutott egy olyan tézis felállításáig, amely elutasította a haszonra, érdekre és az abszolút igazságra alapozott gondolkodást. A büntetés nézete szerint azért szükséges, hogy jótékony hatást fejtsen ki: tanítson, neveljen, a félelem és elrettentés eszközeivel visszatartson, továbbá elégtétel érzetét biztosítsa az igazság diadalra jutása felett. (SZEMERE 1841, 25.)

Ezzel a céllal egyértelműen nem a halálbüntetés, hanem csak a szabadságvesztés-büntetés illik össze. Nem kevésbé Beccaria börtönfelfogása hatására vélte Szemere, hogy „az a véghe-tetlen lélekkín, mi falai’ csendén belől a rab’ megtisztulásának lángja, kívül rajta szörnyebb s kísértetőbb félelmet terjeszt el minden kín és hóhérpád, és még e fölött sokkal tartósbat is”. Ezzel a koncepcióval az akkor ismert büntetési elméletek közül egyedül a philadelphiai módszer fért össze. (SZEMERE 1841, 65., 92.)

Sárváry Jakab (Eszterházy Pál herceg derecskei uradalmának főügyésze és bihar vár-megyei táblabíró) „másodrangú pályamunkaként” nyerte el a tiszteletdíjat és a kiadási lehe-tőséget. Műve inkább szintetizáló, mint önálló munka. (SÁRVÁRY 1844) Irodalomismerete azonban feltűnően nagy volt, láthatóan biztonságosan mozgott a nagy külföldi szak-könyvkínálatban, s ismerte a magyar munkákat is. Saját véleményét ritkán hangoztatta. Montesquieu, Beccaria és Bentham művein keresztül állította föl a büntetés öt elvét. (Bűn nélkül ne legyen büntetés. A büntetés a bűnhöz legyen mérve. A bíró ítélje meg a bűnt és szabjon büntetést. A büntetés, amennyire csak lehetséges, javítással legyen egybekötve. A büntetések végrehajtása az általános műveltségi állapottal tartson lépést.) A büntetés ha-tékonyágát két fontos tényezőhöz köti: a bűnöst neveljék meg, illetve a bűnöst ne emeljék ki a környezetéből, ami lehetetlenné tenné visszatérését a társadalomba („miként emelkedjék némi erkölcsi megbecsülésre az, ki mint a’ marha csúfosan verettetik s ostoroztatik?”). (SÁRVÁRY 1844, 63.) A börtönrendszerek ismertetésére mindössze egy-egy bekezdést ha-gyott, viszont – a többi művel szemben – ő részletesen leírta az akkor legkorszerűbbnek tekintett úgynevezett genfi rendszert is. Sárváry is kiállt a pennsylvániai szisztéma mellett. „Szabad legyen a’ magánrendszer’ legüdvesebb volta iránti meggyőződésemet kifejeznem, miképen az elzárás’ idejét minél rövidebbre kívánám határozatni, azért, hogy mitől igen hosszú magán elzárás mellett méltán tartani kell, a’ szerencsétlen rab teljes elfásulásba vagy elmezavarodásba essék.” (SÁRVÁRY 1844, 87.)

Az 1843. évi börtönügyi törvényjavaslat

1843-ban a kodifikációs folyamatban újabb törvénykönyvjavaslat született, ezúttal a büntető törvénykönyv szerkezetéből kiemelt, önálló börtönügyi törvényre szóló plánum. Ez a ter-vezet – ahogyan Pulszky Ferenc följegyezte emlékirataiban – az összes elérhető európai büntető törvénykönyv és börtönszabály áttanulmányozásával megszületett büntető anyagi javaslat és börtönügyi plánum Európa „csúcsmínőségű” jogalkotási terméke lett.

A hosszú elvi polémia eredményeként az előkészítő deputatio és az országgyűlés is a magányrendszer mellett voksolt. Mint ismeretes, ez lett veszte is: a pénzügyi lehetőségek számbavétele után a lényegesen drágább magányrendszerű építkezésekre nem látott lehetőséget a felsőtábla, s így előbb csak mintabörtön felállítására redukálta a tervet, utóbb a kancellária ugyannerre hivatkozva mellőzte a törvény továbbterjesztését szentesítésre. Ezt követően a forradalmi események és a szabadságharc fontosabb kérdésekre koncentráló irányítása elterelte a figyelmet a börtönügy szabályozásáról. Az úgynevezett 1843-as börtönügyi javaslat természetes folytatása, terméke volt a fogházjavító mozgalomnak, vi-lágos bizonyítéka Eötvösék eredményességének és a magyar börtönügyi tudományosság kibontakozásának.

Az 1843. évi javaslatok története

Az 1839/40. évi országgyűlésen a Karok és Rendek újabb választmányt küldtek ki, amelynek feladatául egy törvényjavaslat kidolgozását szabták „a büntető törvénykönyvvel válthatatlan kapcsolatban lévő büntető- s javító rendszer behozása iránt”. (1840. évi V. tc.) A rendek instructiója, amelyet útravalóul adtak az országos bizottság munkálataihoz, a következőket rendelte. „Ezen választmány, tekintetbe vévén a külföld jelesebb büntető ‘s javítóbürtöneinek elrendezését, javaslatot készítsen az Ország különös körülményeihez képest azon rendszernek legcélrányosabb módon mi alakban lehető alkalmazása – az e végből szükséges fogházaknak hol, mennyi számban, s mi módon felállítása – azoknak felállítására, belső igazgatására s fenntartására megkívántató költségeknek a lehetőségig kimerítő kiszámítása felől, s az iránt is, hogy azon költségek honnan fedeztessenek? egyszermind pedig javaslatot készítsen a felől, hogy a most említett bürtöni s javítóintézet mellett a büntetések törvénye céljának elérése végett gyakorlati alkalmaztatás tekintetében az 1827-ik évi országgyűlésről kiküldött országos választmány által javaslatképpen bemutatott büntető-törvénykönyvnek tökéletesítésére mik kívántatnak? S mind ezekről készítendő munkálatát a legközelebbi országgyűlésnek okvetlenül bemutatni köteleztessék.” (1840. évi V. tc. 1. §) A választmány lényegében egy bürtönügyi javaslat benyújtására kapott megbízást; mellékesen megemlíttve az 1827-es javaslat kiegészítésének feladatát. A diéta feloszlását követő másfél év után, 1841. november 28-án gyűlt először egybe az országos választmány Pesten. Az alválasztmányokat, amelyek az immáron büntetőjogi, büntető perjogi és bürtönügyi tervezeteket fogalmazták és szerkesztették, 1842. január 3-án állították fel. Június 2-án már a munkálatok befejezéséről tettek jelentést, jóllehet a plánum tárgyalása november 11-éig váratott magára. Az országos választmány 45 ülésen át tárgyalta a javaslatokat, s 1843. március 19-i ülésén befejezettnek nyilvánította a munkát.

A büntetőjogi törvényjavaslat

Az Európa hatályos büntető törvénykönyveinek figyelembevételével elkészült szövegszerű javaslatokat Pulszky Ferenc német fordításában Bécsbe és Heidelbergbe továbbították, ahol az érintett tanszékek szakvéleményét kérték ki. Legjelentősebb volt ezek közül Carl Joseph Anton Mittermaier heidelbergi büntetőjogász professzor, aki ez idő tájt az európai kodifikációs mozgalmak elismert vezéralakjának számított. „A legeredetibb és legbátrabb törvényhozási kísérlet Európában” – értékelte a munkát. (MITTERMAIER 1841, II. 217.)

A kódex *Általános rendeletek* címmel taglalta az általános részi szabályokat. Az egyes tényállásokat pedig a *Külön rendeletek a büntettek egyes nemeiről és büntetésükről* szóló részben. A törvénykönyv szövegezői a lehető legkövetkezetesebben kifejtették és alkalmazták a törvény előtti egyenlőség eszméjét. Nem ismert származás szerinti különbséget, hangsúlyozta, hogy a nemes és nem nemes, világi és klerikus ugyanazon törvény hatálya alatt s ugyanazon elbírálás alá esik. A kódex jellemzője volt a humánus megközelítés. Törölte büntetési rendszeréből a halálbüntetést és a botbüntetést (a javaslat évében egyetlen országban sem volt így). (FAYER 1896, I. 151.) Az emberi méltóság tisztelete jegyében tagadta a becstelenítő büntetések létjogosultságát. *A büntettekéről és büntetésekről* szóló büntető anyagi jogi javaslat „teljesen önálló, az azonkori összes európai Btk-akat messze

túlszárnyaló alkotás, a humanus és jogászi gondolkozás valódi remeke” volt. (FINKEY 1930) Egy olyan nagyszerű elaborátum volt ez, amely feltétlenül megállta volna a helyét a polgárosult Európában – de már kevésbé a rendi Magyarországon, egy olyan országban, ahol a perek még a rendi képletek szellemében zajlottak, ahol a konzervatív hajlamú nemesség kezében összpontosult a bírói hatalom, ahol a nemesi szabadságon kívül a szabadságnak semmiféle értéke nem volt. S hitték a kodifikátorok, hogy a korábbiakhoz képest ugyan radikalizálódó, de mégiscsak hagyományosan nemesi diéta meg fogja szavazni ezt a társadalomidegen törvénytervezetet, és a magyar büntetőbírói gyakorlat be fogja azt fogadni. Nem így történt. De ezen illúziók miatt válhatott a büntetőpraxisban és a későbbi kodifikációkban is általános mércévé. „Progresszív elvei előrevivő, jótékony hatással voltak a bírói gyakorlatra, a halálbüntetés a feudalizmusnak még hátralevő néhány évében a minimumra csökkent, a botbüntetés is egyre szűkebb területre szorult; a haladó megyei nemesség nem egy helyen statútumokkal törölte el a botbüntetés alkalmazását.” (KOVÁCS 1964) A javaslat szelleme pedig egészen az első büntető törvénykönyvig kísérte az országgyűléseket, fellevenítését és becikkelyezését rendszeresen kezdeményezték politikai erők vagy szakmai körök.

A büntetőtörvényjavaslat

A büntetőtörvénytervezet szervesen kötődött a büntető anyagi javaslatához. Miután az anyagi javaslatban a büntető rendszer ultima ratióját, a halálbüntetést törölték a szankciók arzenáljából, s minthogy, mint láttuk, megszűnt a botbüntetés és a megbecstelenítés lehetősége, a szabadságvesztés-büntetés nem egyszerűen meghatározó, de szinte kizárólagos szerepre tett szert (emellett a közhivatal elvesztése, a pénzbüntetés és a bírói dorgálás lehetőségei között választhatott a bíró). Ezt a pozíciót kellett a kodifikátoroknak kellő körültekintéssel egy reménybeli hatékony büntetőjog büntetési rendszerébe illeszteni. A rendi tömlöcök világa helyébe meg kellett (volna) teremteni a modern büntetési rendszer differenciált végrehajtására alkalmas büntőszabályozási modelljét, annak szoros értelemben vett szakmai, eljárási és technikai feltételeivel. A választmány javaslata erre alkalmas volt, de a felső tábla megakadályozta az elfogadást. A főrendek hivatkozása a költségvetési feltételek hiányára és az ez okból fölvetett „mintabörtön” gondolata biztosította a kibúvót a kormányzat részére. A tervezetről sikertelensége ellenére is elmondható, hogy mind építészeti, mind a végrehajtási rezsimre vonatkozó terveit illetően az európai élvonalhoz tartozott.

A választmányi alapelvek

A büntetőtörvény-javaslatok egyik legfontosabb alaptézise volt a Deák Ferenc álláspontja alapján kialakított szabályozási tétel, hogy – tudniillik – a büntetés-végrehajtás rendszeréről hamarabb kell döntést hozni, mint magáról a büntető anyagi jogról. A büntetőpolitikai koncepció fókuszában az a megállapítás állott ugyanis, hogy „mindenekelőtt szükséges tudni, ki fog ítélni a bűnös fölött s minő lesz a büntetés. A büntőrendszer független attól, ki ítéli el a bűnöst, sőt megfordítva, inkább függ attól, hogy milyenek a büntönök, s kitől függenek azok, mert ugyanazon büntetés becsületes fogházban felére sem olyan terhes, mint

egészségtelen börtönben, rossz bánás és élelmezés mellett. Előbb kell tehát megállapítani a börtönrendszert, mint a büntetést.” (DEÁK 1882, 628.) S előbb a büntetési rendszert, mint a büntető anyagi jog szabályait. A reformokra fogékony vármegyei liberalizmus pedig befogadta a teóriát, fölfogta és magáévá tette azt az álláspontot, hogy a büntetőjog sikerének záloga, a büntetőrendszer megújításának feltétele a tömlőállapotok gyökeres megváltoztatása.

A választmány tagjainak többsége konzervatív volt, (VARGA 1980, 5.) de a konzervatívok és liberálisok börtönrendszerre vonatkozó nézetei alapjaiban nem különböztek. Ez kiderült már az elvi kérdések előzetes tisztázásánál és megjelölésénél. A tárgyalások kezdetén egy hétfős ad hoc bizottmány összefoglalta a plénum számára a legfontosabb kérdéseket, amelyeket a bizottmány megtárgyalt, megvitatt és elfogadta a szabályozás alapjául szolgáló princípiumokat. Az ötvenöt kérdést tartalmazó lajstrom jelentős hányadát a börtönrendszert illető elvekre tett javaslatok töltötték ki. A kérdésekben nem sok vita bontakozott ki, a legtöbb esetben egyhangú döntés született.

A választmány a rezsimmkérdések között indítványozta a befogott, de még felelősségre nem vont foglyok elkülönítését is a már „megítelt” raboktól. Az alválasztmány a pennsylvaniai (vagyis a magány-) és az auburni (vagyis hallgató-) rendszer között ajánlott választást. E kérdésben megoszlottak a vélemények, (Eötvös az auburni rendszer híveként [EÖTVÖS–LUKÁCS 1842] szembefordult elvbarátaival [SZALAY 1843, 529.]) de számos konzervatív politikus a magányrendszert hirdető radikálisok mellé állt. Végül is a pennsylvaniai rezsime bevezetése mellett döntöttek. (PULSZKY–TAUFFER 867, 47.)

A választmány elfogadta a küldöttség javaslatát a korszerű elvek szerint szervezett kerületi börtönök mint foganatosítási intézmények létesítésére, minthogy ezek hiányoztak a magyar rendszerből. A kerületi börtönökbe kerülést döntően a kiszabott ítélet tartalmától tették függővé, egyúttal a törvényhatósági börtönökre is a magányrendszer szerinti működést jelölve ki. Támogatóan nyilatkozott a választmány a fiatalok (16 év alatti bűnösök) külön szervezett „javító iskolájáról”, az alválasztmányra bízva a döntést: vajon a kerületi börtönökhöz vagy a törvényhatósági fogházakhoz kívánja-e csatolni ezen intézményeket? A *transportatio* és a *relegatio* mintájára született az – egyébként elutasított – javaslat a „dolgozó gyarmatok”, puszták felállítására. A rabmunkával kapcsolatban leszögezték, hogy a munkára szakmányt kell megállapítani, továbbá azt is, hogy a rab kapja meg a munkabérének egy részét.

A börtönigazgatás kérdésében a liberális elgondolást nem sikerült keresztülvinni, hogy tudniillik a börtönök felügyelő Központi Bizottságot függetlenítsék a kormányzat, nevezetesen a Helytartótanács irányításától. Új gondolat volt a rendszeres börtön-felülvizsgálat: a Központi Bizottság tagjainak feladata volt, hogy tagjai évente utazzák be s ellenőrizzék a börtönöket.

Ezen alapelvek segítségével készítette el javaslatát a börtönügyi albizottság.

A törvényjavaslat értékei

Maga a javaslat 18 fejezetben, s azon belül 387 szakaszban fogalmazta meg a börtönrendszerre vonatkozó szabályokat. Az országos választmány által proponált büntető anyagi jogi törvénykönyv-tervezet a bizottmányi viták nyomán a szabadságvesztésen belül életfogytig

és határozott időre szóló rabságot, valamint egy esztendőnél nem hosszabb fogságot nevezett meg. De mivel az anyagi büntetőjog kódexének általános része a büntetési tételeknek csupán a felső határát szabta meg – s így a bírák korlátlan enyhítési lehetőséget kaptak (volna) a javaslat elfogadása és hatályba léptetése esetén –, a rabság is lehetett kevesebb, mint egy esztendő. A jegyzőkönyv szerint választmány ülésén „közelfogadást nyert” az egyszerű fogság felvétele a carcer és arestum mintájára. Ez „egyedül a szabadságtól való megfosztásból álljon”, rövid tartamú legyen, s kisebb súlyú vétségekre szolgáljon büntetésül, mint például a kisebb verekedések, a pénzbüntetést megfizetni nem tudók büntetésének átváltoztatására. További határozott különbséget a két kategória között felfedezni nem lehet. Némi eligazítást nyújt a fogság átváltása börtönre, amelyre akkor került volna sor, ha halmazat és visszaesés értékelésekor a fogságbüntetés hosszabb lett volna egy évnél. Ez esetben a rabság és a fogság átszámítási aránya 1:3, amely tehát ilyen mértékben súlyosabbnak minősítette a rabságot. A további különbségeket már a börtönügyi plánum szabályai fogalmazták meg.

A plánum megfogalmazói öt nagyobb egységben gondolkodtak. Külön részt képeztek a nem elítéltként fogvatartottak körülményeivel, (I–III. fejezet) a különböző fokozatú szabadságvesztés-büntetésre ítétekkel való bánásmóddal, felügyeletükkel, ellátásukkal, (IV–VIII.) a börtönigazgatással és felügyelettel, (IX–XII., XIV.) a fegyintézetek felügyelői és tisztségviselői elébe szabott utasításokkal (XIII.) s végül a fogházak, börtönök alapításával, építtetésével (XV–XVIII.) kapcsolatos szabályokkal.

A konkrét törvényjavaslat legfontosabb értékeit összefoglalva, a lajstrom élére mindeképpen a filantróp megközelítés kívánkozik. A plánum részletekbe menően írja körül az elítéltekkel való – abban a korban különösen humánusnak számító – bánásmódot (például a fogolyok feltöretlenül kellett megkapnia levelét, hírlapokat járathatott, nem tagadhatták meg tőle a látogatást). A bánásmóddal kapcsolatos elképzelések védelmére számos garanciát építettek a szövegbe, így a felvétel és a nyilvántartások részletes szabályait, a fegyelmi büntetések (ágymegvonás, koplaltatás, kenyéren és vízen tartás, sötétkamra) feltételeit.

A javaslat az országosan egységes (magányrendszerű) büntetés-végrehajtási rendszer bevezetését tervezte. Nagy jelentőségű tett lett volna a magyar büntetés-végrehajtásban, ha sikerül az egységes rendszer megteremtése, amely a büntetés hatékonyságának egyik legalapvetőbb feltétele lett volna. A fogházjavító mozgalom régi követelése nyert volna kielégítést az elítéltektől külön kezelt „elzárandó vádlottak” ügyének rendezésével.

A rendi tömlőrendszer igazgatási gyakorlatát írta volna felül az egységes magyar büntetés-végrehajtás megteremtését célzó központi szabályozás. A börtönigazgatás viszonyainak egyértelműsítése, a börtönök működésének részletes előírásai, a börtönök felügyeletének pontos rögzítése egy új, egységes magyar büntetés-végrehajtás irányába mutattak.

S mindezek mellett az 1843-as javaslat kidolgozóinak sikerült a büntetés-végrehajtási nyelvezet kimunkálása: világos, érthető szövegezés, a börtönügyi terminológiai egyértelműsítés jellemzi a plánumot. A vizsgálati foglyokat elkülönítve, „elzárt vádlott”-ként fogházra rendelte a tervezet. Ez az „elzárás” kedvezőbb körülményeket biztosított volna, mint ahogyan az elítéltek büntetésének foganatosítása zajlott. A szabadságvesztés-büntetésre ítétek enyhébb fokozata a „fogság” vagy az „egyszerű fogság” lett, amelyet „fogházban” hajtottak volna végre. A „rabság” alanya a „rab” volt, aki „börtönben” töltötte volna ki büntetését. A fél éves időtartamot meghaladó rabság letöltésére rendelte volna a kerületi börtönt. A kerületi börtönbe zártak körülményei némiképp sanyarúbbak lettek volna a fél évnél

kevesebbre ítéltknél (ez lényegében a későbbi büntető törvénykönyv börtön és fegyház fokozatai differenciálását előlegezte meg).

A javaslatból, mint arról fentebb szó eset, nem lett törvény. Ezt azonban nem ronthatjuk fel az országos választmánynak. Megalkották a tőlük telhető legtökéletesebbet, a legmodernebbet és a legértékesebbet. A magyar büntetés-végrehajtás valóban megérett a megújulásra. Különös szükségét látta ennek a tömlöcgy, amely nehezen lelte helyét a feudális büntetés-végrehajtásban, ezért a lehető legellentétebb tulajdonságokat mutatta fel. Az 1843. évi börtönügyi javaslatnak talán az volt legnagyobb érdeme, hogy bevezette a modern szabadságvesztés-büntetés fogalmát a magyar köztudatba, megismertette a magyar politikai és vármegyei végrehajtási „közvéleménnyel” a börtönügy legújabb elveit, követendő modelljeit.

1848 börtönügye

Az 1843–44-ben még országos vitákat kiváltó büntetőjogi törekvések 1848-ra – a mind hevesebbé váló politikai küzdelmekben – háttérbe szorultak. A forradalmi kérdések – mint a népképviselő, a felelős kormányzat, a jobbágyrendszer felszámolása, az úriszék megszüntetése, a törvény előtti egyenlőség, az ősiség eltörlése – majorizálták azokat. Az 1843–1844. évi tárgyalások csak színleg szóltak a büntetőjogról: a szakmai érvelések mögött a kormányzat felelősségének, a királyi adminisztráció korlátozásának, a rendi előjogok lebontásának és a törvény előtti egyenlőségnek a követelése állott. 1848-ra fölöslegessé vált a „büntetőjogi csomagolás”. A szabadelvű programpontokat immáron nem kellett büntetőjogi, büntetőperjogi vagy börtönügyi követelésként megfogalmazni; az érvelésben sem volt szükség többé szimbolikus büntetőjogi hivatkozásokra. A büntetőjog átfogó reformját, benne a börtönügy megújításával, a politikai események leértékelték és várakozásra ítélték.

A kodifikáció ügye 1848-ban

Az országgyűlésben és a politikai fórumokon nyílt vita folyt az ország alkotmányos átalakításának közjogi elveiről, a jogágak kodifikációja pedig a későbbi országgyűlések valamelyikére maradt. A kormányzat s az igazságügy-miniszter Deák Ferenc komoly kodifikációs szándékát tükrözi az 1848. május 5-én kelt, törvényhatóságokhoz intézett körlevél, amelyben az igazságügyér arról tájékoztatja az illetékeseket, hogy a törvénykezési szervezeti, eljárási, büntető, polgári és bányatörvények, valamint az ügyvédi jogállásra vonatkozó törvényjavaslatának előkészítése az ő tárcájának feladata, amihez szakértőket keres. (SÁNDORFFY 1935, 306.) A büntető kódex kérdése nem került le tehát teljesen a napirendről. Deák személye pedig azt valószínűsítette, hogy az öt évvel korábbi, legendás törvényjavaslat kerülhet újfent az országgyűlés elé. A polgári átalakulás politikai lendülete azonban elsodorta a kodifikációs munkák közeléből az 1843-as javaslatban részt vevő szakértőket. 1848 nyarán Deák már rögzítette, miszerint „nem fogom bevihetni a jövő országgyűlésre a büntetőtörvényeket és eljárást, mert nincs ember, kire a munkát bízni akarnám”. (Deák 2001, 528.) 1848 végén Kossuth Lajos, a Honvédelmi Bizottmány elnökeként indítványozta, hogy: „Határozza el a Ház a múlt országgyűlések által kidolgozott büntető törvénykönyv

átnézését és a jelenlegi viszonyokhoz idomítását.” A Ház elfogadta az indítványt és végzésbe foglalta, hogy a büntető törvénykönyv kész tervének átdolgozásával Deák Ferencet bízzák meg. Deák vállalta a munkát, a továbbiakban azonban már nem került sor országgyűlési tárgyalásokra a büntetőjog tárgyában. Augusztus 13-án Magyarország osztrák katonai megszállás alá került.

A büntetőjog 1848-ban

Miután a büntetőjog átfogó reformja háttérbe szorult, 1848-ban és 1849-ben csupán néhány büntetőintézkedésre került sor. Azok a szórványos rendelkezések, illetve intézkedések, amelyek a büntetőjogot érintették, az igazságügyi kormányzat erős visszafogottságáról tanúskodtak. A törvény előtti egyenlőség érvényesítését a büntető igazságszolgáltatásban vagy a botbüntetés eltörlésének kérdését az igazságügyi tárca óvatos tartózkodással kezelte. Szó sem esett a diadalra jutott liberálisok programjában az 1843. évi javaslat egyik legnagyobb célkitűzéséről, a halálbüntetés eltörléséről. A statárium ellen küzdő reformkori Szemere miniszterként kénytelen volt a közrend védelmében alkalmazni azt. Az 1834–1844. évi büntető tervezetnek azonban bizonyos részletei átkerültek a tételes jogba. Így a sajtótörvény első fejezete szellemében és megfogalmazásaiban híven követte az 1843. évi javaslatot. Ugyancsak átkerült tételes jogunkba az 1843–1844. évi viták egyik leghevesebben támadott, Deák által kezdeményezett intézménye, az eskütszéki eljárás is. Az 1843-as elképzelések köszönnek vissza a miniszteri felelősség érvényesítésében és a nemzetőrség fegyelmi ügyeinek szabályozásában is. A véstörvény – még Deák Ferenc által 1848. július 22-ére előkészített – tervezete az anyagi büntetőjogi részt illetően az 1843–1844. évi plánum hűtlenségi alakzataira támaszkodott. Mire 1849 februárjában törvényi jóváhagyásra jutott a javaslat, már nem Deák vezette az igazságügyi tárcát, a végső forma azonban csak lényegtelen kérdésekben tért el az általa fogalmazott elaborátumtól.

A börtönrendelet

A büntetés-végrehajtás körében született jogszabályi és konkrét intézkedések az Igazságügyi Minisztérium (IM) hatáskörébe vont börtönügy igazgatásának napi szükségleteiből vezethetők le. Miképpen a miniszter legtöbbet emlegetett börtönügyi rendelete is, amelyet Pest város közönsége számára bocsátott ki.

A Pest város tömlőceiről szóló jelentés alapozta meg a tömlőcállapotok javításáról szóló rendelkezést. Ebben a várost akár bérelt épület igénybevételére is kötelezte, hogy a kellő számú férőhelyeket megfelelő módon biztosítani tudják. Részben a differenciálásra, részben pedig – az emberi méltósághoz illő elhelyezésre tekintettel – a fogvatartottak a büntető eljárás reformja kapcsán oly sokat hangoztatott elkülönítésének következetes véghezvitelét várta el a várostól. A kihágásokért letartóztatottak külön elhelyezésének igénye a differenciált intézményrendszer kialakításának irányába mutatott. A rendelet világossá tette, hogy a szabadságvesztés-büntetésnek nem része az elítéltek testi sanyargatása. Hiszen a büntetés lényege a szabadság megvonásában áll, és nem a szenvedtetésben. A rendelet a rabok és a letartóztatottak emberi és egészséges elhelyezését alapkövetelménynek tekintette, s a hatóságok

kötelezettségeként jelölte meg az őrizetben tartottak egészségügyi állapotának ellenőrzését, a rendszeres egészségügyi felülvizsgálatot. Deák börtönügyi rendelete az első hivatalos jogszabályi megnyilvánulása a polgári kormányzat börtönügyi elgondolásainak, s egyben bizonyítéka 1843 páratlan szellemiségének, a büntetőjogi elaborátum továbbélésének.

Az osztrák börtönügy Magyarországon

Az 1849. évi szabadságharc bukását követően a megszálló osztrák hatóságok (a hadiállapot felszámolását követően) Magyarországon is az 1803. szeptember 3-án életbe léptetett Strafgesetz szabályainak megfelelően jártak el. (BÉLI 1999, 334.) Az 1803. évi büntető törvénykönyv, amely Ausztriában kisebb módosításokkal 1974-ig hatályban volt, elfogadásakor számos pozitív elemet tartalmazott, mint példának okán a súlyos testi- és munkabüntetések (köztük a hajóvontatás) mellőzése. A természetjog hatása alatt született munka, amelyben Joseph von Sonnenfels is jelentős szerepet vállalt, nagy hatással volt egyébként Latin-Amerikai jogfejlődésére is. (OLECHOWSKI 2010, 144–145.)

Oktrojált büntetőtörvény

Magyarországon a megvont szuverenitás okán a birodalom általános jogának alkalmazása természetes volt. Miként természetes volt az 1852. május 17-én kibocsátott (1852. szeptember 1-jétől a birodalom egész területén érvényesként értelmezett) új *Strafgesetz* hatályba léptetése is. Az „új” Strafgesetz a korábban még iránymutatónak is tekintett, korszakra azonban elavult, 1803. évi törvény korrigált kiadása volt, (FAYER 1900, 62.) amelyet éppen magyarországi kiterjesztésére tekintettel, kifejezetten a magyar koronatarományokra dolgoztak át. (KAJTÁR 2003, 158.) Az 1852. évi Strafgesetz, amelyet Finkey Ferenc nemes egyszerűséggel „öcskának” minősített, legnagyobb hozadéka az általánossá tett szabadságvesztés-büntetés volt, amelynek realizálása érdekében kezdetét vette a magyarországi fegyintézet-létesítési program.

A büntetőtörvény bevezetése a magyar hatályos jogba három igen jelentős következménnyel járt. Egyfelől a magyar jogéletben stabilizálta az írott jog szerepét, növelte jelentőségét, keretbe fogta az amúgy is elbizonytalanodott bírói praxist. Másfelől a jogalkalmazóknak elméleti, szakmai-tudományos kapaszkodókra volt szükségük a kódex alkalmazásához, amely a szakirodalom jelentős megerősödését hozta magával. (KAJTÁR 2003, 158.) Harmadrészt a szabadságvesztés-büntetés realizálásának feltételeit megteremtendő, az osztrák igazságügyi kormányzat nagyszabású intézetalapítási programba fogott, pótlandó az eddig elmaradott magyar börtönügyi reformokat.

A büntetőjogi szakirodalom

Az új szabályok hatályosulása megkövetelte azok megismertetését és értelmezését. Ezért nagy jelentősége volt a magyar nyelven közzétett magyarázatoknak, így Hye-Glunek, (HYE-GLUNEK 1856) Nyáry Gyula, (NYÁRY 1855–1856) Szokolay Imre (SZOKOLAY 1852)

vagy Csatsko Imre kommentárjának, amit szerzője már 1853-ban a magyar jogtudó közösség rendelkezésére bocsátott. (CSATSKÓ 1853) Csatsko munkáját nemcsak a gyakorló jogászok üdvözölték, de az osztrák igazságügyi tárca elismerését is kiérdemelte. (NAGY 2013, 64.) sőt azt az egyetemi oktatásban is „vezérfonalul” kellett alkalmazni. (FINKEY 2000, 150.) A kommentárok kitűnő lehetőséget biztosítottak szerzőiknek nézeteik megfogalmazásához, a büntetőjog általános tételeinek kifejtéséhez. Szokolay a kodifikáció szükségességének fejtegetése közben összefoglalta a büntető kodifikáció hasznait, s egyben a büntetőtörvényalkotás jelentőségét is. „Egy jogrészben sem olly szükséges, hogy a törvények pontosak, határozottak legyenek, mint a büntető jog körében. Mert sehol sem forognak fenn olly szent érdekek s jogok. Sehol sem olly veszélyes a bizonytalanság, s önkény. [...] A codificatio alapítja meg az állam részei közötti teljes egyenlőséget [...]” (SZOKOLAY 1852, 9–10.)

A Strafgesetz büntetési rendszere

A szabadságvesztés-büntetés az osztrák büntetőjogban, már a 19. század első évtizedeiben polgárjogot nyert, s az 1852. évi büntetőtörvényben pedig a legjelentősebb büntetési nemmé lépett elő. Az 1803. évi Strafgesetz a súlyos bűnözőket pénzbüntetéssel, áruk és eszközök, valamint vagyon elkobzásával, jogok és jogosultságok veszítésével, árestummal (fogházzal), testi fenyítéssel, továbbá helységről, tartományból, a birodalom területéről történő kitoloncolással rendelte büntetni a halálbüntetés mellett. 1852-re ebből már csak a halálbüntetés és a szabadságvesztés-büntetés maradt meg főbüntetésként.

Az 1852. évi büntetőtörvény, a Strafgesetz (a továbbiakban: StG.) szerint „a bűncselekmények büntetése a bűnelkövető halála vagy börtönben tartása”. Ezzel együtt a szabadságvesztés-büntetés (a Kerkerstrafe) uralta az új büntetőtörvényt, halálbüntetést alig találni a szankciónemek között. Így az általános büntetési nem a szabadságvesztés-büntetés lett, amelynek két típusát különböztette a törvény, az eltérést a két fokozat közötti keménység tekintetében definiálva. Az első fokozat egyszerűen a börtön, a másik a súlyos börtön. Az elsőt bilincs nélkül (ohne Eisen), szoros felügyelettel, a másodikat megvasalva, láb-bilincsben (mit Eisen an den Füßen) kellett végrehajtani. (StG. § 14.) Időtartamát tekintve hat hónaptól húsz évig terjedően, illetve életfogytiglani büntetésként volt kiszabható. Maga a büntetőtörvény nem részletezte a börtönök belső rendjét, azt külön, speciális szabályozás körébe utalta, mondván, „az legközelebb a politikai közigazgatási hatóságokat illeti”. (HYE-GLUNEK 1857, 297.)

Aligha becsülhető túl a magyar büntetési praxisra gyakorolt hatása ennek a törvénynek. Egyfelől ugyanis a halálbüntetések látványos háttérbe szorítása egy sokkal humánusabb, arányosabb, oszthatóbb és egyéniesíthetőbb büntetés intézményesítését tette lehetővé, megszüntetve azt a korábbi magyar büntetőrendszert, amelyből „hiányzott minden, mi a polgári szabadság s jogok biztosítására kívántatik, s benne foglaltattak mindazok, melyek a kegyetlenség kifolyásai, és a polgári erkölcsök vései. A polgári jogok bizonytalanságához a legnagyobb büntetési kegyetlenség s ehhez a legtágabb bírói önkény járult”. (SZOKOLAY 1852, 11.) Másfelől pedig a szabadságvesztés ilyen általános elterjesztésének jogalkotói szándéka fölvetette a büntetés-végrehajtási infrastruktúra problémáját. Az osztrák büntetőtörvény a rendi gyakorlathoz képest korszerű, szabadságvesztés-büntetésre alapozott szankciórendszere mindenképpen a megújulás irányába igazította a büntetőjogi praxist.

Egyidejűleg rávilágított arra is, hogy az ország nem rendelkezett azokkal a büntetőintézményekkel, amelyek alkalmasak lettek volna az új elképzelések szerint fogatosítandó büntetőpolitika realizálására.

Rendelet a büntetések végrehajtásáról

A bírósági és a további igazságügyi apparátus egyaránt a bécsi Justizministeriumtól függött. A minisztérium főfelügyeletet gyakorolt a fogdák fölött, közreműködött új börtönök és büntetőintézetek felállításában és szervezésében, valamint a fennállók szabályozásában. A fogházak a korábbi osztrák gyakorlatnak megfelelően a bíróságokhoz kötődtek. Az Oberster Gerichtshof az összes koronaországra nézve működött Bécsben, (BÓNIS–DEGRÉ–VARGA 1961, 137–140.) kerületenként főtörvényszékek (végleges nevükön: Oberlandesgericht) ítéeltek, megyénként a Comitatsgericht törvénykezett. A börtönöknek azonban még több gazdája is volt. A már említetteken túl a Civil Section keretében működő második ügyosztály a K. K. General-Gouvernement des Königreiches Ungarn szerveként az ipar, kereskedelem, középítészet, közlekedésügy, rendőrségi és közbiztonsági ügyek, egészségügy, sajtórendszert mellett a börtönökkel is foglalkozott.

A bírósági fogházakban fogatosítandó végrehajtásról, a belső hivatali rendről, a gazdasági ügyintézésről, a fogházak berendezéséről, a foglyok kezeléséről az Igazságügyi Minisztérium rendelkezett a büntető bíróságok hivatali működéséről és gazdasági rendjéről kiadott rendelet harmadik részében. Nem „Házszabály” volt ez, még csak nem is börtönrendtartás. Elsősorban a szervezeti kérdések tisztázására, a hivatali viszonyok rögzítésére törekedett. A börtönügyet a börtönmester és a felügyelők (börtönőrök) hivatali és szolgálati kötelezettségeinek oldaláról közelítette meg, a rabok kezeléséről alig ejtett szót.

A miniszter rendelkezett a börtönök építési viszonyairól is. (Verordnung des Justizministeriums vom 16. Juni 1854. § 43–44.) A rendelet legterjedelmesebb része a börtönszemélyzet feladatainak pontosításáról szólt. Egyfelől olyan igazgatási kérdésekről rendelkezett, mint a börtönőrök függelmi viszonyai, alárendeltségük a börtönmesternek, valamint a bírósági elnök legfőbb felügyeleti és ellenőrzési jogkörének a deklarálása. (Verordnung des Justizministeriums vom 16. Juni 1854. § 46., 98.) Másfelől a személyzet teendőiről rendelkezett hosszan a miniszter, az őrzésről, a foglyok átvételéről, jegyzőkönyvek készítéséről, a gyakori motozások elrendeléséről, személyleírások készítéséről, az orvosi vizsgálatok rendjéről. Szó van továbbá a börtönök elnevezéséről, a felügyelőszemélyzet magatartására vonatkozó előírásokról (mint a titoktartási kötelezettség), a tisztaság fenntartásáról, folyamodványok, panaszok, kérvények átvételének, intézésének módjáról, a lánkra verésnél követendő eljárásról, a börtön átvizsgálásáról, a foglyok közötti tiltott kapcsolat megakadályozásáról, a teendőkről megkísérelt vagy eredményes szökés esetén, a szabadlábra helyezés előkészítéséről, a szakmai oktatásról, felügyelők fegyelmi felelőségének a kérdéséről, a fenytési nemek és fegyelmi eljárások lefolytatásáról. (Verordnung des Justizministeriums vom 16. Juni 1854. § 45., 47–49., 51–82., 88–89.) Emellett elenyésző az a néhány passzus, amely a foglyok kezeléséről és fegyelmezéséről szól. A beteg foglyokkal kapcsolatos legfőbb gondja a jogalkotónak a jelentéstétel és a bilincsek kérdése; a vagyontalan vizsgálati foglyoknál a munkáltatás megoldása az ellátás fejében. (Verordnung des Justizministeriums vom 16. Juni 1854. § 82.) A rendelet a munkáltatással

foglalkozik a legtöbbet. Lehetőleg intézeten belül szervezné meg, de nem zárja ki az utcai közmunkát sem. (Verordnung des Justizministeriums vom 16. Juni 1854. § 85.) Nem is tehetne volna, hiszen az intézeti munkáltatás feltételei még két évtizeddel később sem voltak minden vonatkozásban biztosítottak. Csupán azt kötötte ki, hogy az intézeten kívüli munkát „a fogház közelében, forgalmas utak elkerülésével” kell szervezni, úgy, hogy a „publikum pillantásainak ne legyenek kitéve, továbbá a folytonos felügyeletnek akadályja nincs”.

A rendelet lehetővé tette az olvasást, de kizárta az olvasmányok köréből a politikai tartalmú műveket, a periodikákat, s minden olyan kötetet, amelybe kézzel bármit is beleírtak. (Verordnung des Justizministeriums vom 16. Juni 1854. § 87.) A művelődésről, oktatásról szóló egyetlen paragrafus mellett a rab fegyelmezésével nyolc, jóval terjedelmesebb szakaszban foglalkozott a jogalkotó, (Verordnung des Justizministeriums vom 16. Juni 1854. § 90–97.) a fegyelmi büntetések között lehetővé tette a testi büntetést is. (Verordnung des Justizministeriums vom 16. Juni 1854. § 92.)

Mindent összevetve: a rendelet nem szándékozta összefoglalni, de nem is fogta át a börtönügy minden területét. Fő célja a szervezeti-szolgálati kérdések tisztázása volt, amely mellett néhány instrukciót is adott a rabkezelésre vonatkozóan. Nem szólt viszont a ruházatról, az ételmezésről, a jutalmazásokról, a munkabérről, a látogatókról, a levelezésről, a szabadidőről, az életrendről, a sétáltatásról, az elhelyezésről, a magán- és a közös rendszer viszonyáról. Vélhetően azért, mert ennek dologi feltételei hiányoztak, s ezzel maga is tisztában volt. Számos kérdésben még nem érett meg az idő a központi szabályozásra és az egységes feltételek biztosítására.

Mindezekkel együtt e rendeletet az osztrák börtönügyi irodalom igen nagyra tartja. „Általánosságban elmondható, hogy ezek a rendelkezések – eltekintve a fegyelmi felelősségre vonás megfontolásaitól, csupán rendkívüli esetekben és csak bírósági határozat alapján foganatosítható testi fenytéstől – teljesen kielégítették az emberiség, a biztonság és a szabályozott büntetés-végrehajtás iránti elvárás követelményeit, és alkalmazásuk csupán a börtönhelyiségek elégtelensége, illetve a börtönök építészeti berendezése miatt ütközött akadályokba.” (LEITMEIER 1890, 180.)

Ezt követően a jogalkotásra már kevés feladat hárult. A felállított elvek realizálása a gyakorlatra várt. Az ezután született jogszabályok részleteiben igyekeztek a szisztémán finomítani, javítani, a hiányokat kiegészíteni. Így példának okáért 1855-ben az 1834. június 3-i legfelsőbb elhatározást, amely a bilincsek fajtáit szabályozta, újfent megküldték valamennyi koronataromány büntető törvényszékeinek és büntetőintézeteinek mihez tartás végett.

A fegyelmezési jogot az apácarendek kezelésében lévő intézeteknél a főnökasszonyra, férfiintézeteknél az inspektor egyetértésével a házfőnökre, egyéb javító- és fegyintézetekben az igazgatóra ruházták.

Az 1860. évi változásokig a magyar büntetés-végrehajtás is az osztrák belügyi és igazságügyi szervek kettős irányítása alá tartozott, pontosan úgy, ahogy az osztrák intézetek. Egészen addig, amíg a börtönügynek ebből a gyermekbetegségéből ki nem gyógyult a bécsi kormányzat is. 1865-ben a börtönügy mint reszort, az Államminisztérium hatáskörébe tartozott, ekkor azonban a büntetés-végrehajtási intézetek kezelését kizárólag az Igazságügyi Minisztérium hatáskörébe utalták. Hazánkban ekkor már a visszaállított Helytartótanács foglalkozott a börtönökkel. (MEGYERI 1905, 37.) Ez a tény megakadályozta a hatásköri egyesítést: a feudális gyakorlatnak megfelelően a tömlöcügy vármegyei funkció volt (amit később a Belügyminisztérium örökölt meg), az egységes fegyházügy pedig a hatvanhetes

Igazságügyi Minisztérium reszortjába soroltatott. (Miként látni fogjuk, ez a hazai börtönügyben is feszültségeket okozott.)

A szabadságvesztés a Strafgesetznek köszönhetően Magyarországon is központi büntetési nemmé vált, s a hatóságok erre igyekeztek megteremteni a jogszabályi rendezés kereteit. A dologi feltételek ügyében a végrehajtáshoz szükséges börtönök, fogházak és fegyrintézetek hálózata nélkül bevezethetetlen lett volna a büntetőtörvény.

Fegyházlétesítés, a fegyrintézeti hálózat kialakítása

Mint fentebb szó esett róla, az osztrák hatóságoknak azzal kellett szembesülnie, hogy a Strafgesetz végrehajtásához hiányoztak az országos intézetek, de erős kívánnivalót hagyott maga után a meglévő tömlőchálózat is. „Különösen siralmas és közaggodalmat okozó a tömlőczök állapota hazánkban, mert azon kívül, hogy ezekben a fegyelem, törvényhatóságokként egyenetlenül változván, a hasonló bűnösök, e körülménynél fogva szükségképpen a különböző mérték, s így különböző igazság szerint lakolnak, bennök sem a büntetés jogszerű céljaira nem fordítatik figyelem, sem elkülönözés, vagy gondos osztályozás által nem kíméltetnek, s nem őriztetnek az elzártak jó érzeményei, s nincsenek jelen azon feltételek, melyek mind a testi egészség, mind az erkölcsi tisztaság vagy megőrzésére vagy visszaszerzésére okvetlenül megkívántatnak. Végtelenül terjed a volt fegyenczek gonoszsága a társaság tagjainak hosszú láncolatán [...]” (OGY Irom. 1844. III. 349.) Ebből az állapotból kellett az új osztrák büntető politikai kormányzatnak használható büntetés-végrehajtási szerkezetet és szervezetet faragnia.

A gondolkodást a büntetés-végrehajtási reformokról döntően befolyásolta az osztrák büntetőpolitikai felfogás, amely a gyakorlatot a vallásos nevelés (és intézményi kezelés) irányába tolt. (PULSZKY–TAUFFER 1867, 259.) A kodifikáció és a büntetés-végrehajtás felelős politikusai egyöntetűen az egyháztól vártak megoldást a problémákra. Megoldást reméltek a büntetés-végrehajtás szervezeti gondjaira, hiszen – mint Tauffer írja – „tehernek tekinték az időszak kormányfőiről a sok bajjal összekötött börtönkezelést”. Abban reménykedtek, hogy a vallásos testületek átveszik tőlük ezt a feladatot. (PULSZKY–TAUFFER 1867, 260–260.) Bach belügyminiszter előterjesztése egyenesen az intézetek vezetését és kezelését is ájtatos egyesületeknek adta volna át (1859 közepéig Ausztriában a büntető intézetek fele tíz évre szóló szerződések keretében egyházi kezelésbe került). Mindezzel egyetemben 1867-ben Pulszkyék csak azt tudták megállapítani, hogy „általában Ausztriának börtönei a rendetlenség legelső fokán állottak melynek rendszerét így folytatni nem lehetett”. (PULSZKY–TAUFFER 1867, 262.) 1865-ben az igazságügy-miniszter gondozása alatt megkezdődött a börtönügy reformja. Ez azonban már aligha lehetett befolyással arra, ami az 1852 óta eltelt időszakban történt. Különös tekintettel Magyarországra, ahol a jellegzetes osztrák minta alkalmazása visszafordíthatatlan folyamatokat indított meg.

Nem kevéssé az egyházi részvétel latolgtatásának hatására, valamint a felvilágosult abszolutizmus szekularizáló rendelkezéseinek eredményeképpen megüresedő kolostorok lehetőségeit igénybe véve (utóbb a vallásos rendek vállalkozó hajlandóságát is kihasználva) az osztrák börtönügyi gondolkodás általános elemévé vált a totális intézmények felcserélhetőségének tézise. Az intézetek rendre kolostorokban, zárdákban, kaszárnnyakban, várakban találtak otthonra. (MEZEY 2006a, 36–45.)

1854 és 1858 között amikor Magyarországon hat fegyintézetet létesítettek az osztrák hatóságok, a fenti gyakorlat befolyásolta a politikai döntéshozást. (MEGYERI 1905, 34.) A Nyitra vármegyei Lipótvár (Leopold-Neustadt) a török elleni harcokban katonai erődítményként szerepelt. (MEGYERI 1905, 34.) A Felvidék másik nagy fegyintézete a Trencsén megyei Illava várában és a trinitáriusok egykori kolostorában létesült. (TÓTH 1885, 22.; MEGYERI 1905, 425.) Az országos hálózat harmadik fogvatartó intézetét a Pest megyei Vácon rendezték be egy olyan épületben, amely korábban otthont adott a Theresianumnak (nemesi kollégiumnak), püspöki palotának, kolostornak, kaszárnyának, katonai akadémiának és tébolydának. (BOROVSKY 1910, 501.; SÁPI-ÍKVAI 1983, I., 191.; GALGÓCZY 1876–1877, II. 115.) Munkács vára Bereg vármegyében katonai jelentőségét veszítve a politikai foglyok börtöne lett. (FÉNYES 1851, III. 119–120.; HUNFALVY 1860, I–II. 277–284.) A Hont megyei Maria Nostra (Nassraden) az egyetlen nők számára fenntartott fegyház volt. A valamikori Pálos kolostor a 18. század végén járványkórházként funkcionált, majd 1858-tól az állam büntetés-végrehajtási intézet céljaira bérbe vette. (FÉNYES 1851, III. 144.; RÉSŐ ENSEL 1867, 23.; BOROVSKY 1903, 67., 219.) Erdélyben az egyetlen, férfiak számára berendezett intézet a szamosújvári (Neuschloss) katonai erődben létesített fegyház volt. (MEGYERI 1905, 34.) Az egyetlen országos börtön, amely eredetileg is büntetés-végrehajtási célokra épült, az erdélyi Nagyenyeden (Strassburg) működött. (MEGYERI 1905, 453.) Horvátországban Zágrábban (Agram) egy női, Lepoglaván (Schönhaupt) egy férfi fegyház nyitotta meg kapuit. (HEKA 2004, 250.)

A hat országos intézet német megnevezése Central Strafanstalt (Central Strafhaus) volt, amelynek magyar megfelelője a fordításban fegyintézet (fegyház) lett. A dolog logikájából eredően ezek az intézetek központi irányítás alá kerültek. A büntetés-végrehajtási intézetek, mintegy a büntetőeljárás kiegészítő elemeként az igazságügyi igazgatás alatt működtek.

Az országos intézetek alapítása hatalmas előrelépés volt a vármegyei tömlöcök világához képest, de egyben gátat is vetett a későbbi fejlődésnek. „A magyar börtönügy a rossz telepítések miatt olyan mellékvágányra került, amelynek következményei máig hatnak. Míg ugyanis a nyugat-európai régiók – tartományok, kantonok, városok stb. – korai önállósodása elősegítette a regionális börtönhálózat telepítését (több kisebb, földrajzilag arányosan elhelyezkedő intézettel), addig hazánkban központi szándék döntött az éppen alkalmasnak ítélt építmények börtöncélú felhasználásáról.” (LŐRINCZ–NAGY 1997, 34.) A másik teherterhelés az igénybe vett, eredetileg nem börtöncélú épületek alkalmatlansága volt, amelyekben csak folytonos ráfordításokkal lehetett biztosítani a legalább minimális működési feltételeket. „Az osztrák kormányzat e periódusában börtönügyünk kétségtelen előrelépése abban volt, hogy a kazamatákból, tömlöcökből kihozott rabok számára rendszeres ételmezést, a munkakényszer, a rend, a fegyelem és a tisztaság szigorú betartását vezették be.” (LŐRINCZ–NAGY 1997, 34.)

Visszatérés a tömlöchöz

Az 1860. október 20-án kelt *Októberi Diploma* a tradicionális magyar intézményeket ismét érvényesnek tekintette, az oktrojált büntetőkódex hatályát pedig az Országbírói Értekezlet az *Ideiglenes Törvénykezési Szabályok* (a továbbiakban: ITSZ) kibocsátásával szüntette meg. (BÉLI 1999, 334.) Az ITSZ létrehozói komoly dilemma előtt álltak. Az osztrák jogszabályok

hatályát nem kívánták fenntartani, az 1848–49-es szabályozáshoz az uralkodó leghatározottabb kívánságára nem térhettek vissza. Nem maradt más, mint az 1848 előtti rendi jog és igazságügyi praxis felelevenítése.

Az Országbírói Értekezlet

Az ország legjelesebb jogtudóit tömörítő Országbírói Értekezlet – egyfajta alkotmányossági feladatot teljesítve – a hatályos jog megállapítását kísérelte meg. A büntetőjog felülvizsgálatára rendelt albizottmány hosszabb, az 1843-as javaslat felélesztése fölött folytatott vita után, elfogadva Deák Ferenc javaslatát, a reformkori plánum mellett tette le a voksot, a plénum azonban inkább a feudális-rendi szabályozás visszahozatala mellett döntött, mert nem lévén feladata, nem akart törvényhozási munkára vállalkozni. Mindenesetre az értekezlet – az albizottság indítványát elvetve – az 1848 előtti magyar büntetőjog rendszerét állította vissza 1861. július 23-i hatállyal. (FAYER 1909, 80.) A döntés alapja egyértelműen a negyvennyolcas politikai retorika kereteibe ágyazott ellenállás volt, amely viszolygva tekintett minden oktrojált szabályra, annak jelentőségére vagy minőségére való tekintet nélkül. Ahol tehát nem ütközött elháríthatatlan akadályba, a magyar jogászgrémium a teljes restitúció mellett döntött. Így került sor az osztrák büntetőtörvény szimbolikusan értelmezendő kitérlésére a magyar joghistóriából, hiszen „azzal alkotmányos ember egy percig sem szívhat egy levegőt”. (KAJTÁR 2003, 159.)

Ennek következtében a magyar büntetőjog forrásai ismét a magyar uralkodók dekrétumai, az országgyűlési végzések, az országos és helyi szokásjog, a helyhatósági szabályok, a főtörvényszéki döntvények, a királyi rendeletek és a felsőbb szabályrendeletek, valamint értelemszerűen az Országbírói Értekezlet által elfogadott szabályok lettek. (SZLEMENICS 1865, 11–15.) A Curia 1861. évi július 23-án tartott teljes vegyes ülésében ünnepélyes határozatban rögzítette, hogy az alkotmányos törvényhozás során a jövőben megalkotandó büntető szabályok életbe léptetéséig az Ideiglenes Törvénykezési Szabályokat zsinórmértéknek tekinteti. (DEGRÉ 2010, 323.)

Az ideiglenes törvénykezési szabályok

Az *Ideiglenes Törvénykezési Szabályok* között a büntető törvénykezésre vonatkozóan néhány szakaszt tartott csak érdemesnek az Országbírói Értekezlet rögzíteni. (ITSZ II. 1–8. §) „Csupán annyit változtatott a tradicionális jog rendszerében, hogy eltörölte a rendi állásból adódó eltéréseket” és tiltotta a testi büntetések alkalmazását. (BÉLI 1999, 334.) Az ITSZ rendelkezése szerint „a testi büntetés alkalmazása büntetteknel egyáltalán nem leendő”. (ITSZ II. 2. §) Figyelemreméltó, hogy amikor a testi fenyíték tilalmazásának előzményeit idézi meg, az Országbírói Értekezlet a Curiának „az 1848-dik évtől fogva követett” gyakorlatára hivatkozik. Ehhez a rendelkezéshez kapcsolódva az ITSZ megismételte az 1791. évi XLII. törvénycikk kínvallatást eltörlő rendelkezését. „Jellemző a viszonyokra, hogy e tilalmat még 1861-ben meg kellett ismétetni.” (DEGRÉ 1979, 15.) S kiegészíthetjük Degré mérsékeltlen lelkes ítéletét azzal is, hogy az Országbírói Értekezlet a „mezei rendőri kihágásokkal” foglalkozó szakaszokban aggályos aprólékossággal szabályozta a testi

büntetés fenntartásának feltételeit, alkalmazását és kivételek rögzítését, „míg más célszerűvel a törvényhozás által nem pótoltatik”. (ITSZ II. 5–7.)

A magyar tradicionális büntetőjog visszaállításával a bíróságok számára „tág tere maradt” a jogértelmezésnek. (BÉLI 1999, 334.) Miként Deák összefoglalta a helyzetet, „régii büntető törvényeink, vagyis inkább szokásaink, melyek sok tekintetben határozatlanok, a kornak meg nem felelők, zavarosak és [...] majdnem minden megyében másként alkalmaztatnak”. (SARLÓS 1976, 284.) Egyszerűen fogalmazva, a büntetőtörvénykezési gyakorlatban jogbizonytalanság alakult ki, mind a bűncselekmények megítélésére, mind a büntetések kiszabására vonatkozóan. „A magyar büntetőjog visszaesik abba a rendszeretlen, bizonytalan állapotba, mely a negyvenes években általános rosszállás és elítélés tárgya volt.” (FINKEY 1909, 81.) A bírák egyfelől nem igazodtak el a Szent István koráig visszanyúló jogi szabályozás részleteiben, másfelől nem voltak értelmezhetők a rendi kategóriák a már kialakulófélben lévő polgári bíráskodás kereteiben, végül – és leegyszerűsítve – nem is igen ismerték az újonnan hatályba (vissza)léptetett büntetőszabályok jelentős részét. Aligha véletlen, hogy a jogakadémiákon Szlemenics Pál sokak által elavultnak tartott reformkori tankönyve újabb és újabb kiadásokat ért meg, a büntetőjogászok ebben keresték a kapaszkodókat a jogértelmezéshez. (FAYER 1900, I. 62.)

A Helytartótanácsi körrendelet

1860-ban, midőn a tárgyalókészséget hangsúlyozandó a bécsi kormányzat a szabadságharcot megelőző feudális kormányzerveket visszaállította, a Helytartótanács is visszaszerezte régi helyét. A polgári átalakulás 48-as törvényeit megelőző korszak szabályai szerint a börtönök legfőbb felelőse és gondozója, főhatósága és ellenőre a Helytartótanács volt. Így egészen az új, 1867-es kabinet megalakításáig a büntetés-végrehajtás legfőbb szerve maradt.

A helytartótanács 1863. július 10-én kiadott körrendeletében foglalkozott a börtönök szerkezetével és a foglyok körüli bánásmóddal. (20.172/Ht.) Hasonlóképpen az 1854-es osztrák igazságügyi rendelethez, ez a szabály is csak a hatósági fogházakról szólt. A körrendelet egyfajta „börtönminimumot” próbált meghatározni: előírásokat tartalmazott építészeti és biztonsági feltételek megteremtéséhez, egészségügyi alapelvvarásokat állított, intézkedett a vizsgálati foglyok és a megítéltek elkülönítéséről. Rendelkezett a rabmunkáltatásról, a rabok díjainak („bérének”) meghatározásáról, fenytési lehetőségeikről. Ezek keretében fegyelmi büntetésként csak a bőtjtöt, kemény fekhelyet, magánelzárást engedti meg alkalmaztatni, s csak a „felügyelő személyzet durva megbántása vagy tetteleges ellenszegülése esetében” nyúlhatott a börtön vezetése „az orvos meghallgatása után, mérsékelt mennyiségre terjedő testi büntetés” eszközéhez. (20.172/Ht. I. 15–16.)

A vizsgálati foglyok munkáltatását erős korlátozásokkal engedte csak: csupán a megyeházán belül (lévén a tömlöcök még mindig a vármegye központi igazgatási épületében) tartotta lehetségesnek, de akkor is csak azon esetben, „amennyiben azt a fogház szükséglete kívánja”. Az elítéltek munkáltatását lehetővé tette a megyeházán kívül is, „ha ez vagy egészségi tekintetben vagy a helyi viszonyoknál fogva mind a közre nézve előnyösnek valósult be, az eddig is a helybeli, vagy más sajátlagos viszonyokra figyelemmel különösen szabályok szerint gyakoroltatott”. Természetesen magánházakhoz nem engedett fegyenceket bocsátani, s a munkáltatás külső megszervezését csak úgy látta lehetségesnek,

ha meggátolható a néppel történő érintkezés. Ilyen munkára azonban csak olyanok vezényelhetők, akik nem tartoznak a vizsgálati foglyok kategóriájába, nem veszedelmes bűnhöncök és nem „tisztesebb rendűek”. (20.172/Ht. II. 1–2.) A munkabérből való részesedés a rabok javára 1/3-os, a többi a fogházat fenntartó házipénztárba került vissza. Szükség esetén lehetséges a fegyencek ínségében maradt családja számára a munkabér elküldése, egyéb esetekben szabadulásig a fogház kezelésében maradt. (20.172/Ht. III. c.)

A rendelkezés elgondolásai mérsékeltek, nem világmegváltó célzattal próbálták szabályozni a magyar „tömlöcügyet”. Egykori magyar elődjénél, az 1843. évi börtönügyi plánumnál jóval kevesebb humánus megfontolás jellemzi, progresszívnek aligha nevezhető. Érződik a szabályzaton, hogy annak megfogalmazója és kibocsátója tisztában volt azzal, milyen darázsfszerekbe nyúl az intézkedésekkel, s milyen kaotikus állapotok uralkodnak a magyar börtönökben. Ajánlják helyenként, hogy „jelenleg is több megyénél divatozó czélszerű eljárás követendő” legyen, ez azonban jámbor óhajnak tűnik csupán. A szankciót, a kemény hangot nélküli szabályzat legtöbb előírása inkább elvárászerűen fogalmazza meg a rendelkezést: „a helyi körülményektől függvén”, „ott, azonban, hol ez előnyös”, „amennyiben a fogház szüksége kívánja”, és a többi. A magyar büntetés-végrehajtási jogban első ízben emelkedett elvként jogszabályi rangra a munkáltatás, a bérezés és az elkülönítés. Emellett a Helytartótanács az országos fegyintézetek ügyét egyedi tárgyként kezelve, az intézetekre vonatkozó utasításokat „személyre szabva” adta ki a fegyházak igazgatóinak és tisztségviselőinek.

A fegyintézeti igazgatóknak adott instrukciók meglehetősen részletességgel taglalták a direktorok feladatait, mint az egész intézet kormányzatának vezetése, a tisztviselők ellenőrzése, irányítása, a fegyelmi jog gyakorlása. Ünnepnapi kivételével raportot kellett tartaniuk, ahol tájékoztak a létszámadatokról, rendkívüli és szokásos eseményekről, ahol kiadták utasításaikat, a kérelmeket és panaszokat átvették és elintézték. Ezenkívül kötelességükhöz tartozott „a háló és dolgozó szobák megvizsgálása”, folyamatos tájékozódás az új szabályozásról, a rendeletek foganatosításáról. Jelentést kellett tenniük mindenféle „rendkívüli” vagy „nevezetes” eseményről. A fegyházi igazgató a „magyar kir. helytartótanácsnak közvetlenül alá van rendelve, és köteles ezen főkormányzészéről nyert parancsolatokat, utasításokat és vele közlött szabályokat legnagyobb pontossággal és szigorral, késedelem nélkül foganatosítani”. (MEGYERI 1905, 71–76.) Az igazgató tevékenységének irányát kijelölve írta elő, hogy egész eljárása „azon jó akarattól legyen áthatva, melly arra nézve, hogy a neki kitűzött cél, t. i. hogy a megesett emberek javuljanak vagy a jó útra visszavezetessenek – eléressék”. (MEGYERI 1905, 71–76.)

Nem hagy kétséget a helytartótanács: a szabadságvesztés-büntetés fő céljának a javítást, a reszocializációt tekinti, s ezt elég világosan az intézetigazgatók tudomására is hozta. Az igazgatói instrukciót kísérő hivatalnoki utasítások, az alkalmazott tisztségviselőknek szóló előírások ilyen általános célt nem fogalmaztak meg, csupán alávettségüket hangsúlyozta az igazgatónak. (MEGYERI 1905, 71–76.) A zavaros viszonyok eredményeképpen egyes intézetek „elfelejtődtek”. Így például az 1866-os miniszteri deputatio derített fényt arra, hogy az illavai fegyház igazgatójának, tisztségviselőinek semmiféle szolgálati utasításai nincsenek, hiányoznak a házszabályok. Szamosújvárt leltek ugyan egy auburni szisztéma szellemében kidolgozott instrukciót, ez azonban a körülmények folytán nem volt alkalmazható, ezért félretételt.

A Helytartótanács igazi központja volt a börtönügynek. A megelőző rendi gyakorlatnak megfelelően rendszeres jelentéseket kért be a fegyintézetek helyzetéről. (33.987 Ht. 1863.) Ebből tudakozódott a fegyenclétszámról, ezzel kapcsolatban az elbocsátottak, kegyelem útján szabadon engedettek, megszököttek, elhalálozottak számáról és a más intézetbe átszállítottakról. Információt kért a felekezetenkénti megoszlásról (római katolikus, görögkatolikus, görög nem egyesült, ágostai, helvét, unitárius, zsidó). A kormegoszlás iránt is érdeklődött, itt a táblázat a következő bontásban kérte a létszámot: 22 év alatt, 22–30, 30–40, 40–50 esztendősek és ötven fölöttiek. Kérték a fegyházban raboskodók vétségeinek felsorolását, a büntetések időtartam szerinti megoszlását. Végül a jelentésnek be kellett számolnia a betegekről is. Havonként külön kimutatások készültek az intézetek betegségi adatairól, ugyancsak havonta küldtek jelentéseket a rablétszám alakulásáról. Év végi összeállítások készültek a fegyenclétszám változásáról, az év eleji állapotokhoz képest elbocsátott, kegyelemben részesített, áthelyezett, elszökött és elhalálozott rabokról. Hasonlóképpen küldtek tudósításokat az oktatás állásáról, amelyben feltüntették az iskolakötelezettek nevét, életkorát, osztályzatait hittanból, olvasásból, írásból, számolásból, és értékelték erkölcsi magaviseletét is. Jelölték elmaradását az oktatásról, akár menthető, akár igazolatlan volt is az. (MEGYERI 1905, 46–51.) A Helytartótanács információkkal rendelkezett arról is, hogy hol, milyen számban kirótt testi büntetéseket fogatosítottak (akár ítéletsúlyosbításként, akár fegyelmi büntetésként).

A Büntetőjogtan

A büntetőjog szabályozatlansága és a jogbizonytalanság miatt jutott különös szerep Pauler Tivadar kétkötetes művének, a *Büntetőjogtannak*. (PAULER 1864) A pesti egyetem büntetőjogi katedrájának tanára (ECKHART 1936, 380., 392., 401.) tananyagként készült, magas tudományos színvonalú kompilációjában arra vállalkozott, hogy ötvözze a régi magyar szabályokat az osztrák büntetőtörvény rendelkezéseivel, az 1843-as büntetőtörvény-javaslat kezdeményezéseivel, valamint a német tudományos iskolák megismert eredményeivel. Jelentősége abban állott, hogy a büntető kódex mintájára szerkesztett tankönyv a bírák és ügyészek, ügyvédek kezébe került, általános használatba vették azt, s így – mint valamiféle szokásjog – formálni kezdte a praxist, (BÉLI 1999, 334.) „mondhatni valódi jogforrás tekintélyével bírt”, (FINKEY 1909, 81.) „úgy idézték, mint törvényt”. (FAYER 1900, I. 62.) A művet megjelenése pillanatától az egyetemeken és a jogakadémiákon is tananyagként alkalmazták, lecserélve ezzel Szlemenics munkáját. (NAGY 2013, 65.) Ennek jelentősége felmérhetetlen, hiszen a jövődő jogászai évtizeden át kizárólag ebből a tankönyvből építették tudásukat.

Az első kötetben, az *Anyagi Büntetőjog Első Szakaszában*, a tulajdonképpeni általános részben (*Büntettek és büntetések általában*) követte egy büntetőtörvény szerkezetét. Pauler a kor büntetőjog-tudományának legfrissebb eredményeire és a szakirodalom széles körű ismeretére támaszkodva törvénykönyvszerűen építette fel művét. A pontos definíciókra törekvő mű a törvényi igényességű meghatározások után az európai fejleményeket, a régi magyar praxist, az Osztrák Büntető Törvénykönyv és az 1843. évi büntető javaslatok vonatkozó szabályait, olykor a Curia gyakorlatát ismertette. A büntetőjog klasszikus tanainak híveként olykor hosszú elemzésekbe is bocsátkozott, így például a büntetések céljait

elemezve. Világos okfejtéssel érvelt a különböző népszerű büntetések ellenében, s egyfajta szintézisre jutott, amelyben természetesen egy igazságos, garanciákkal körülbástyázott, humánus büntetési rendszer mellett tette le a voksot.

A *büntetés* cím alatt a magyar fogházjavító tradíciókhoz híven adta meg a büntetés jellemzőit: amellett, hogy annak valamiféle bajt vagy rosszat kell magában foglalnia, egyben személyesnek, arányosnak (egyenlőnek és osztékonynak), emberiesnek és a társadalmi morálhoz igazodónak kell lennie. Hosszan taglalta a halálbüntetés melletti és elleni érveket, becsületes objektivitással kezelve azokat, de az olvasó számára aligha kétséges, hogy a szerző az abolicionisták felé hajlott. Óvatos állásfoglalása is ebbe az irányba mutatott: „A szellemi és erkölcsi tényezők haladtával e büntetés is mindinkább szükségtelenné bizonyuland [...]” (PAULER 1869, I. 160.) A szabadságról és szabadságvesztés-büntetéséről értekezve a század valamennyi pozitív fejleményét összefoglalta, az elméleti és a gyakorlati fejlődés tényezőit is beleértve. Ugyanakkor a büntetésekről szóló fejezetben érzékelhető talán leginkább a rendi gyakorlat közvetlen hatásának problémája.

Pauler kísérletet tett arra, hogy a rendkívül kusza forrásanyagból, Szent István dekrétumaitól az osztrák büntető törvénykönyvig, a *Tripartitumtól* a helytartótanácsi intézvényekig bezárólag rendelkezésre álló szabályokból kezelhető és értelmezhető rendszert állítson össze. A büntettekről és büntetéseikről szóló II. kötet izgalmas párhuzamot is kínál, hiszen a középkori magyar jog és a vele párhuzamosan tárgyalt modern (az 1843-as javaslatban foglalt és az osztrák büntetőtörvényben kibocsátott) büntetőjogi szabályozás különösebb értékelés nélkül is mély tanulságokkal szolgált az olvasóknak.

A dualizmus polgári reformjai

Az 1867. évi kiegyezés, a monarchikus diktatúra fölött aratott közjogi diadal megnyitotta az utat a polgári Magyarország felépítése előtt. A feladatok legfontosabbika, amelynek jelentős részét a diktatórikus korszak bécsi kormányzata másfél évtizeden át megbékélt: a jogrendszer nemzeti modernizációja. A társadalmi mozgalmak indulati jellege, amelyet a nemzeti függetlenség forradalmi eszméje indukált, lecsendesedett. A fegyveres harc, a forradalmi tettek helyett a hétköznapi kemény munkája, a forradalmi eszmék fegyveres képviselője helyett a szorgos építőmunka következett. Eldőlt a kérdés: *revolutio* helyett *evolutiós* útra lépett a magyar fejlődés. A látványos forradalmi önfeláldozás helyébe a hétköznapi aprómunka kitartása lépett. Másként, más módszerekkel kellett immár a polgárosodást szolgálni.

A mintának tekintett európai jogtudomány fejlődésében is lezárult az új tanok doktriner hirdetésének kora, elérkezett a praxis ideje. Már nem kellett kísérletezni, nem kellett kitalálni az optimális megoldást: a legjobb eredményeket lehetett szintetizálni és adaptálni. Ez a nyitott, európai műveltségű jogászok pozícióját erősítette a jogalkotásban.

A büntető kodifikáció ügye

A kodifikáció a jogélet egyik meghatározó formája volt ekkor Európában, mozgatta a tudományt, a törvényhozó apparátusokat és a praxist egyaránt. Hazánkban ez a jelenség

elsősorban az igazságügyi reformprogramban testesült meg: a szervezeti kérdések tisztázásában, az eljárásjogi elvek rögzítésében, a büntetőjogi kodifikáció felelevenítésében és a büntetés-végrehajtás körüli reformokban. (MÁTHÉ 1982, 19.; SZABÓ 1980, 210–211.) A meghatározott cél a jogállam kiépítése volt, ezen belül a stabil állam- és jogrend, a szélsőségek elleni biztosítékok rendszerének megteremtése. A hatalom megszerzése után immár a hatalom és a személyes szabadságok védelme volt a cél. Mint Csemegi Károly, a magyar büntető törvénykönyv megalkotója írta: „[A] jog, a törvény, a szabadság biztosítását [...] nem a hatalmak külső felosztásában, hanem a törvénykezés illetőségének a magánjog minden jogait átfogó jogkörében találjuk. Ebben ismerjük fel a hatalmak belső és tényleges megosztását, a valódi jogegyenlőséget, az adminisztráció önkényeskedésének a jogrendszer követelményei szerint való korlátozását.” (CSEMEGI 1904, II. 100.) Annak eldöntését, hogy a közhatalom által foganatosított intézkedés törvényes volt-e, nem döntheti el maga a közhatalom, csak a független bíróság. Ennek a függetlenségnek valósnak kell azonban lennie, mert a pusztán formai elválasztás még tartalmi önállóságot nem eredményezhet.

A szabadelvűség hatása

A kormányzó liberálisok hamarosan betejesztették az országgyűlés elé a büntető hatalom gyakorlásáról szóló törvényjavaslatot, amelynek lényege volt a bíraskodás leválasztása a közigazgatásról, leginkább a vármegyéről, és a független bíróság megalkotása. A törvény vitájában már érzékelhető volt a hatalomra jutott liberális erők megosztottsága. A kormánypálcát kézben tartó, a liberalizmust adaptáló politikusok megkísérelték a bírói hatalomra vonatkozó elvek lehető legtökéletesebb valóra váltását, míg az ellenzékbe szorult liberális erők a vármegyének (a nemesi fejlődés évszázados bázisának) mind teljesebb átmentését pártolták. Ez pedig az igazságügy rendezésének ügyét pártpolitikai kérdéssé tette. Az 1875-ös hatalomváltásig azonban a liberális kormányok keményen tartották magukat a klasszikus eszmékhez, amelynek eredménye a fent említett törvény elfogadtatása, a bírósági szervezet polgári szellemű kialakítása (1869. évi IV. tc.), a bírói függetlenség intézményének garanciális körbebástyázása, az ügyészségi szervezet létrehozása. (1871. évi VIII., IX., XXXI., XXXIII. tc.) S annak ellenére, hogy a liberális reformcsomagból több plánumot végül is levettek napirendről (például az ügyvédi rendtartást, a közjegyzői intézmény rendezését, a kvalifikáció kérdését stb.), a büntető hatalom demokratikus gyakorlásának kereteit végül is rögzítették, amely a magyar polgári alkotmányfejlődésnek mindvégig biztos tényezője maradt.

A magyar alkotmánytörténet egyik figyelemre méltó periódusa volt ez a néhány év. Az a tény, hogy a polgári állam falainak felépítéséhez liberális kormány láthatott hozzá, jelentős mértékben javította a liberális eszmék gyakorlatba való átültetésének esélyeit. Ugyan a hatalmat gyakorló liberálisok politizálása az idők folyamán egyfajta függetlenségi nacionalizmus felé fordult, s a tiszta liberalizmus helyét egy újkonzervativizmus felé tartó, a realitások hatása alatt álló gyakorlati politika vette át. Az indulás képlete azonban mindvégig meghatározó maradt a polgári korszakban. Úgy a bírói szervezet felépítésében és működésében, mint a büntető anyagi jog területén.

Az igazságügyi reform

Aligha volt hihető, hogy hosszabb ideig elmaradhat a magyar büntetőjog összefoglaló szabályozása. A negyvennyolcas elvi deklarációkkal és az osztrák büntetőtörvénnyel átszőtt zavaros rendi büntető gyakorlat semmiképpen nem elégíthette ki a korszerű polgári büntető törvénykezés igényeit. A büntető kodifikáció ígérete a levegőben volt. A tudomány felkészült, kitűnő gyakorlati szakemberek álltak készen, a kodifikációs polémiák egy jelentős része 1841–1844-ben, illetve 1861-ben lezajlott, a munka megindulásához már csak a politikai döntés hiányzott.

Az Andrassy-kabinet igazságügy-minisztere, Horvát Boldizsár 1867. február 20-án vette át kinevezését, s már április 4-én szaktanácskozmányt hívott egybe az igazságügyi reformok irányainak megjelölésére, április 29-én sor került egy törvény előkészítő bizottság felállítására, (PAULER 1878, 240.) június 22-én pedig a képviselőházat már arról tájékoztatta, hogy a minisztériumban befejeződtek a törvénykezési szervezetre, a büntető törvénykönyvre, a büntetőeljárásra vonatkozó törvényjavaslatok munkálatai.

Ekkor még a Fábry István vezette büntetőjogi albizottság az 1843-as javaslatok átdolgozását indítványozta. A miniszter elfogadta a javaslatot, s megbízta az albizottmányt a korábbi elaborátum átvizsgálásával. Kormányzandékká lett tehát a reformkori javaslat ideiglenes törvényjavaslatként történő előterjesztése. (FINKEY 1909, 81.) A konkrét kodifikációs munka elvégzésekor a monarchikus diktatúra egyik kedvelt alakjára, Csatskó Imre királyi táblai bíróra esett a választás. Az önkényuralom korszakát végigszolgáló Csatskó jogtudományi tájékozottsága ismeretes volt, sorra publikálta büntetőjogi tárgyú tanulmányait, monográfiáit és kommentárjait. Az 1850-es években közzétett törvénytárgyú magyarázatai (amelyek az oktrojált osztrák jog érvényesülését is segítették) jogosították fel arra, hogy az 1859-ben helyreállított magyar államgépezet Curiájában a királyi tábla bírói stallumára tartson igényt (ezt a pozícióját a későbbiekben, az 1869. évi átszervezéskor is megtartotta). Az igazságügy-miniszter a törvény-előkészítő bizottságba – a korszak elismert szakemberei és jogtudósai között – meghívta Csatskó Imrét is. A királyi táblánál előadói teendőinek végzésétől ideiglenesen fölmentették, s 1867 októberében a miniszter a bizottmány keretében az 1843. évi büntetőjavaslatok átdolgozásával bízta meg.

Csatskó kétéves munkával elkészítette az 1843. évi anyagi jogi javaslatok átdolgozását. (BÉLI 1999, 334.) Finkey Ferenc értékelése szerint az 1869-es munkálatában Csatskó az eredeti javaslat minden lényeges szempontját és rendelkezését fenntartotta, s ez volt a legendás törvénytervezet utolsó esélye. Miután a tervezet országgyűlés elé nem került, ezzel „az 1843-iki javaslat a magyar codificatio örök kárára végképpen lekerült a napirendről”. (FINKEY 1909, 81.) Nagy Ferenc Finkey nyomán úgy véli, hogy ennek törvényhozási tárgyalásait Csemegi Károly akadályozta meg. (NAGY 2013, 65.)

1871. június 5-én Horvát Boldizsár igazságügy-minisztert az úrbéri kérdés kapcsán kirobbant vitában lemondásra kényszerítették. Ezzel a szabadelvű politikusok első generációjának nagy formátumú egyénisége, az első hazai népképviselői országgyűlés képviselője, az Országbírói Értekezlet tárgyalásainak aktív formálója, Deák és Eötvös barátja távozott a politikai porondról. A reformkori szabadelvű politika folytatása mellett elkötelezett igazságügyér kiválásával az 1843-as javaslat melletti érvek is erőtlenedni kezdtek egy új kodifikációs munkálattal szemben.

A bírói hatalomról szóló törvény

A bírói hatalom gyakorlásáról szóló 1869. évi IV. törvénycikk határozottan leszögezte, hogy „az igazságszolgáltatás a közigazgatástól elkülönítettik”, amely megszüntette a törvényhatóságok bírói hatalmát és egyértelművé tette, hogy „sem közigazgatási, sem a bírói hatóságok egymás hatáskörébe nem avatkoznak”. A törvény rendelkezései szerint a járásbíróóságok és törvényszékek mint elsőfolyamodású bíróságok a törvényhatóságok ítélkezési fórumának helyébe léptek, s azok javait is megörökölték. „A törvényhatóságok mindazon helyiségeket és szerelvényeket, a melyek kizárólag törvénykezési célokra használtak, ide értve a börtönöket, azok szerelvényeit és a fegyőrök fegyvereit, az újólág kinevezett bíróságoknak ingyen átengedni kötelesek” – szolt az elsőfolyamodású bíróságok rendezéséről szóló 1871. évi XXXIII. törvény 32. §-a. Ennek szellemében került sor a törvényhatósági fogházak átadására is (1871. december 12. 10.222. sz. IM), amelyek a továbbiakban – a bírósági felosztásnak megfelelően – járásbíróisági és törvényszéki fogházakként működtek.

Házasabályok a fegyházak számára

Csillag László és Tauffer Emil hazai és nemzetközi tanulmányútjának, tapasztalatszerzésének és javaslatainak eredményeképpen született meg az 1869. február 10-én kelt, a magyar királyi országos fegyintézetek, úgyszintén az azoknál alkalmazott hivatalnokok és örök számára kibocsátott házasabályok és szolgálati utasításokról szóló miniszteri rendelkezés. „A fegyintézetek feladata a szabadságvesztésre ítélt egyéneket ítéleteik határozataihoz képest fogva tartani s egyszersmind gondos felügyelet, beható oktatás, folytonos munka és példás rend által azok erkölcsi javítását eszközölni. A jelen utasítás a fegyintézetek össz beléletét a fennebbi cél érdekében szabályozza.” (RÁTH 1870) Az intézetek igazgatására, adminisztrációjára, vezetésére és szolgálati viszonyaira, a házirendre, a fogvatartottak kezelésére és felügyeletére vonatkozó részletes utasításokat azután 1870 júniusában újból kibocsátották. Szöllősy nagyra értékelte a szabályok tartósságát, hiszen az 1930-as években még leírhatta, hogy ezek „jórészt ma is érvényben vannak”. (SZÖLLŐSY 1935, 42.)

Egyfelől az országos fegyintézetek köre – a 19. század második harmadának végére – az osztrák igazságügyi kormányzat jóvoltából adott volt. Másfelől a fegyházrendtartás egyértelműen a legsúlyosabb kategóriába sorolta ezeket a letöltő házakat, hiszen valamennyi, egy évnél hosszabb szabadságvesztés-büntetésre ítélt fogvatartottat ezek valamelyikébe kellett szállítani. Ennek megfelelően alakultak a végrehajtási viszonyok is. Az országos intézeteket ekkor már egyértelműen „habár az akkori jogban a fegyházbüntetés még ismeretlen volt, »fegyintézeteknek« vagy fegyházaknak nevezték”. (SZÖLLŐSY 1935, 42.)

A fegyintézetek viszonyainak rendezése után nem kevés feladatot jelentett a minisztériumnak a megyei börtönök és fogházak rendbetétele. „E törvényhatósági fogházak a megyék, így a belügyminisztérium fennhatósága alatt működtek 1871-ig, mígnem jogszabály az ügyészségek, vagyis az igazságügyi minisztérium alá nem rendelte azokat.” (LŐRINCZ–NAGY 1997, 34.)

A fegyintézetek igazgatását a minisztérium igazgatókra bízta, az igazgató mellett ellenőrök dolgoztak. Az igazgató és az ellenőr irodai adminisztratív munkáját irodatisztek segítették. Az őri és a felügyelői személyzet őrparancsnokokból (börtönmesterek), főfegyőrökből,

első és másodosztályú fegyőrökből állt, mellettük a speciális szakmai feladatokat orvosok, lelkészek, gondnokok és munkavezetők végezték. A minisztérium hivatalosan közzétett statisztikai adatai szerint a hét fegyintézetben 1871-ben összesen 490-en foglalkoztak valamilyen formában a fegyencekkel. 420-an a közvetlen felügyelettel, 44-en lelki gondozással, tanítással és munkavezetéssel, 36-an az igazgatással és adminisztrációval. Ha ehhez még hozzávesszük a fegyintézetenként kötelezően alkalmazott orvosokat, az összlétszám 497-re kerekedik.

A minisztériumi hivatalos statisztika szerint 1872-ben a legmagasabb fegyenclétszám 3775 volt, az év eleji átlag kezdőlétszám 2664, az év végi záró pedig 2649 volt. Ezt a létszámot érdemes összevetni a férőhelyekkel. A minisztérium 1872. évi jelentése szerint 4521 fegyencet tudnak elhelyezni a rendelkezésre álló helyiségekben. Másként fest ugyanakkor a helyzet, ha számba vesszük a férőhelyeknek keretet adó helyiségek adottságait. Eszerint 1872-ben Magyarországon összesen, valamennyi fegyintézetet beszámolva 209 hálóbörtön állt rendelkezésre, ami átlagosan 21 fő befogadására alkalmas helyiséget tételez fel, ezek mellett még az országosan összesen 55 magánzárka (külön börtön) és a 29 sötétzárka állt rendelkezésre a rabok elhelyezéséhez.

A börtönügy igazgatása

1872-re egyértelművé vált, hogy az Igazságügyi Minisztériumba koncentrálódik a fegyházak, börtönök és fogházak központi irányítása. A minisztérium kebelén belül szerveződő elnökség hatáskörébe tartozott a bíróságok (köztük az elsőfolyamodású királyi törvényszékek és járásbíróságok teljes személyzetének) kinevezése, áthelyezése, felmentése. Az elnökség készítette elő a rendeleteket és utasításokat, koordinálta a kodifikációt, hozta létre a szakbizottmányokat. Az igazságügyi tárcához került börtönügy irányítására, Magyarországon (eltérően az osztrák gyakorlattól) nem állítottak fel országos felügyelőiséget.

Kezdetben osztálytanácsost bíztak meg a börtönügyek intézésével, majd különböző ügyosztályokhoz került a börtönügy. 1872-ben már a büntető törvénykezéssel foglalkozó IV. ügyosztály ügykörét képezték többek között az országos fegyházak (és fogházak) összes személyzeti ügyei, a királyi törvényszékek és járásbíróságok börtöneit és fogházait érintő ügyek, a rabtartási költségek behajtásának ellenőrzése, az országos vegyészeti műterem ellenőrzése. (Csupán 1906-ban alakítottak ki önálló ügyosztályt a börtönök általános felügyeletére). (LŐRINCZ–NAGY 1997, 34.) A IV. ügyosztály 1871-ig hét országos fegyintézetet felügyelt. A férfi fegyencek elhelyezésére az illavai, lipótvári, munkácsi, a szamosújvári, a váci és a lepoglavai, a női fegyencek számára a márianosztrai, a nagyenyedi és a zágrábi intézeteket jelölték ki. A nagyenyedi női fegyintézet 1872. december 31-ével – finanszírozási okokból – megszűnt, a fegyencnöket Márianosztrára szállították át.

A fogházrendtartás

Az igazságügyi miniszter 1874-ben fogházrendtartást bocsátott ki. (1874. február 18., 696. sz. IM. RT. 1874. 1.) Ez a – Kelemen Mór tanácsos által kidolgozott – dokumentum a szakirodalom értékelése szerint a fogházak történetében legalább olyan korszakosnak

nevezhető, mint az 1869-es rendelet a fegyházak történetében. S hozzátehetjük, hogy ez a megállapítás igaz a börtönügyi terminológia megszilárdítását illetően is. A fogházügyet három részben taglaló, a királyi elsőfolyamodású bíróságok fogházainak és börtöneinek kezelése és az azokban letartóztatottak irányában követendő bánásmód tárgyában kiadott szabályrendelet az általános szabályok mellett rögzítette a letartóztatottak (vizsgálati foglyok, fogságra ítélték, börtönbeli rabok) státusát és a velük kapcsolatban alkalmazandó bánásmódot, valamint a fogházigazgatás szervezeti és felügyeleti kérdéseit. (SZÖLLŐSY 1935, 41.)

Már a rendelet címében is fölbukkan egy terminológiai kettősség, amely ebben az évtizedben állandósult: a fogház és a börtön fogalma. A miniszter e rendeletében úgy fogalmazott, hogy „általában” fogház az, amelyik a járásbíróság, börtön pedig az, amely a törvényszék mellett működik. Különösképpen nem írta körül a két fogalmat. „A járásbíróságok által elítélt egyének általában a járásbíróságok fogházaiban töltik ki büntetési idejüket.” (RT. 1874, 3. §)

Lényegesnek látszik viszont a börtön éles elhatárolása a fegyintézettől. Megerősítette a korábbi büntetés-végrehajtási gyakorlatot, hogy tudniillik „az egy évnél hosszabb börtönbüntetésre elítélt egyének, az alább szabályozott módon, az országos fegyintézetekbe szállíttatnak”. (RT. 1874, 3. §)

Ebben a jogszabályban történt meg először az intézeti típusok összevetése és elhatárolása, egyértelmű elválasztása egymástól, s ezzel igyekezett a magyar szaknyelvben a fogház, a börtön, a fegyintézet (ezzel a fogoly, rab, fegyenc, fogság, szabadságvesztés-büntetés, börtönbüntetés) fogalmak zűrzavaros alkalmazásának rendezését elősegíteni. A tisztázatlan fogalmi helyzetből jelentette a kilépést az 1874. évi rendtartás. Ugyan nem a büntetési nemre, hanem a végrehajtási intézményre ajánlott tartós elnevezést, a későbbi munkálatokra ez is kihatással volt. Így állandósult (még az anyagi büntetőjog bármiféle kodifikációja előtt) a végrehajtási intézetek négy kategóriája. A sajtóvétségek és politikai elítélések esetére alkalmazandó államfogház mellett királyi járásbíróságnál a fogház, királyi törvényszéknél a börtön, országos igazgatás alatt a fegyház.

A fogházrendtartás megszületésével kiegészült és nagyjából véglegessé vált a büntetés-végrehajtási intézeti hármastagolás, s kialakulófélben voltak a megkülönböztetésnek megfelelő eltérések is. Ez azonban fokozatokat még nemigen jelenthetett a végrehajtásban, hiszen lényegében a vármegyei tömlőchálózat került át bírósági kezelésbe és ügyészégi felügyelet alá, ezek állapota azonban lesújtó képet mutatott. A fegyházreform amúgy is hamarabb kezdődött, az országos intézetekben az eredmények is korábban jelentkeztek. Az 1870-es években a fegyintézetek ellátási körülményei általában magasabb minőségi szinten álltak, mint a fogházaké vagy a börtönöké. A fegyintézeti hárszabályokból és a *Fogházrendtartásból* még nem körvonalazódott végrehajtásra is vonatkozó speciális előírás, így azzal a Csemegi-kódex megalkotásáig várni kellett. Helyzetértékelő tanulmányában Székely Ferenc a rendelet aktualitása okán a fogházakkal és börtönökkel foglalkozott. Ekkor már a jogszabályi tipizálás is kettéválasztotta a börtön és a fogház elnevezéseket, a börtön a törvényszéki, a fogház a járásbírósági büntetés-végrehajtási intézetek megjelölésére szolgált. (SZÉKELY 1874b, 102.) Ezek a magyar büntetés-végrehajtási rendszernek azon intézményei, amelyekben az előzetesen letartóztatottak, a vizsgálati foglyok, a fogságbüntetésre ítélték és az egy éven túl nem terjedő börtönbüntetésre ítélt „rabok” tartatnak elzárva. Székely Ferenc e tanulmányában már a fogházakhoz egyértelműen a fogoly, a börtönökhöz a rab megnevezéseket párosította.

A fogházi költségvetések kereteinek megállapításából tudjuk, hogy a börtön- és fogházi személyzet nyilvántartott tagjai a fogházfelügyelők, a rabfelügyelők, a börtönőrök voltak. Az igazságszolgáltatás ezen közegei között immáron állandó helyet kaptak az orvosok és lelkészek. A fegyintézeteknél alkalmazott és rendes éves fizetéssel rendelkező orvosok – a fegyintézetek tisztii személyzetéhez tartozó – köztisztviselők voltak, ennek okán magánpraxist csak a fogházi kötelmek teljesítésének sérelme nélkül folytathattak. A törvényszéki börtönöknél alkalmazott orvosok nem voltak köztisztviselők, ennél fogva éves díjazást húztak tevékenységükért, és magánpraxisukban sem voltak korlátozva. 1872-ben Magyarországon a királyi törvényszékek személyzetében 106 fogházfelügyelőt, 126 börtönfelügyelőt és 1306 börtönőrt tartottak nyilván. A törvényszékek költségvetése rabköltséggként 211 678 forintot, a járásbíróságoké 175 652 forintot tartalmazott, fogházfűtési költséggként pedig 65 777 forintot tett ki.

Az 1878. évi V. törvénycikk, az első magyar büntető törvénykönyv

Csemegi Károly

1871-ben végül is Csemegi Károly nyerte el az újabb megbízást a kodifikációra. Csemegi Károly aradi ügyvéd, „az alvidék leghíresebb bűnügyi védője”, tudományos tanulmányok szerzője már korábban felkeltette Deák Ferenc és Horvát Boldizsár érdeklődését. Az új adminisztráció felállásával egy időben hívta meg Horvát igazságügy-miniszter osztálytanácsosnak Csemegit, aki 1868 februárjától dolgozott a kodifikációs területen. Csemegi ügyvédi praxisban szerzett tapasztalatait elméleti és történeti kutatásokkal egészítette ki. Olvasta és aprólékosan elemezte Justinianust, a *Corpus Jurist*, forgatta Stammlert, és Jheringet. Angoltudásának köszönhetően eredetiben olvashatta Cromwell esszéit és a *Habeas Corpus Actet*. Francia kötődése nyomán tudományos műveltsége részben francia gyökerű volt. Kedvelt olvasmánya volt a *Code Penal*, figyelemmel kísérte a büntetőjog-tudomány teoretikus és a büntető törvényalkotás praktikus változásait. A németektől tanulta a jogtudomány mélységeihez igazított szabatosságot, a szisztematikus feldolgozást, a precíz szükségességét, a nyelvileg pontos fogalmazás igényét. Az olasz büntetőjogból megismerkedett a pápai, a nápolyi és szardíniai, majd az osztrák és a toscanai törvényekkel, innen tette magáévá a politikai célszerűség és a jogalkotás kapcsolatának tanát. Könyvtárában ott sorakoztak Beccaria, Carmignani és Carrara művei. Csemegi nyelvi talentuma hihetetlen előnyt biztosított számára: az angol, a francia, a görög, a latin, a német és az olasz nyelvek birtokában jól ismerte az Európán végigsöprő kodifikációs hullám termékeit. (VAVRIK 1899, 5.) Kortársai emellett elismerték a kiváló íráskészségét és lebilincselő stílusát is. A kompilációhoz való tehetsége rendkívüli lehetőséget biztosított ahhoz az „egészséges eclecticismus”-hoz, amely lehetővé tette az európai tudomány és törvényhozás eredményeinek egyesítését. „Technikája korszakot jelent a magyar törvényhozás terén.” (TARNAI 1899, 6–7., 14.) A magyar jogtudomány történetének legjelentősebb kodifikátora volt, aki olyan alapvető törvényi, illetve kodifikációs munkálatokban vett részt, (nemegyszer kizárólagos szerzőként) mint az 1869. évi IV. törvénycikk a bírói hatalomról, az 1871. évi XXXIII. törvénycikk az ügyészi szervezetről és az 1874. évi XXXIV. törvénycikk az ügyvédi rendtartásról. Csemegi magáénak tudhatta az 1878. évi V. törvénycikket a büntető törvénykönyvről,

az 1879. évi XL. törvénycikket kihágásokról, s aki elkészíthette a bűnvádi eljárás első és második tervezetét 1882-ben és 1885-ben. (MEZEY 2001)

Csemegi Károly két év alatt készült el a büntető törvénykönyv új tervezetével, amit így 1873. október 29-én, az előző kódexjavaslat tárgyalásának 30. évfordulóján, a Bittó helyébe lépő Pauler Tivadar benyújthatott a képviselőházhoz. Az első javaslat az igazságügyi bizottsághoz került, de az országgyűlés feloszlása miatt vitára már nem bocsátották. Az új igazságügyi miniszter, Perczel Béla rendelkezése szerint az 1873. évi – Csemegi által átdolgozott – második tervezet szakértői értekezlet elé került, (FAYER 1900, I. 67.) amelynek véleménye újabb, harmadik verziót eredményezett. Csemegi azonban kevésbé a törvényjavaslat szövegén változtatott, mint inkább indoklásán, amely így hatalmas méretűre duzzadt. (FINKEY 1909, 81.) A Csemegi Károly osztálytanácsos (majd államtitkár) által a miniszter asztalára helyezett, többszörre átdolgozott változat végül 1875. november 5-én került a Ház igazságügyi bizottságához. 1877 szeptemberére a Képviselőház elé. Végül a magyar büntető törvénykönyvet a büntettekről és vétségekről 1878. május 27-én fogadta el – 1878. évi V. törvénycikként – az országgyűlés. A magyar jogtörténet elő büntető törvénykönyve 1880. szeptember 1-jén lépett hatályba.

A Fayer László és Finkey Ferenc elemzése szerint a büntető törvénykönyv fő forrásai az 1867. évi belga büntető törvénykönyvek és olasz javaslatok, az 1870. évi osztrák büntető javaslat, valamint az 1871. évi német és francia voltak. (FAYER 1900, I. 66.) Ezek egybevetésénél azonban a vezérfonal a német büntetőtörvény volt. Az átdolgozott, végső javaslat (vagy inkább annak indoklása) már felölelte az összes európai büntető törvénykönyv megoldását, és azok szintézisét adta. (FINKEY 1909, 82.)

A kódex alapelvei

A büntetőszabályozás alapelveit illetően Csemegi osztálytanácsos a büntető törvénykönyv szerkesztésekor az úgynevezett egyesítő teória talaján állt. „Nem az abszolút, sem a relatív teória; nem az erkölcsi igazság elve magában, és nem is egyedül a bűnhődés; de nem is magában a hasznosság, vagyis sem a visszarettenés, sem a megelőzés, sem pedig önállólag a javítás, sem egyike ama külön-külön céloknak, melyek a relatív elméletek kizárólagos céljai gyanánt ismeretesek. A mi felfogásunk is az igazság és hasznosság egyesített elveiből képzett alapelvben gyökerezik. Ez alapelv eredménye az egyesítési elmélet; »la theorie complexe« mint Haus, »die Vereinigungstheorie«, mint azt a német kriminalisták, és ezek között Berner nevezik.” (Csemegi 1904, II. 3.)

Csemegi Károly világos álláspontja körvonalazódik a miniszteri indoklásban: „Az egyesítési elmélet a művelt világnak a tudomány és a törvényhozások által szentesített alapelve; ez a mi alapelvünk is!” (CSEMEGI 1904, II. 8.) A kódex a klasszikus büntetőjogi iskola egyik utolsó képviselője, s mint ilyen, az egyik legkiérleltebb, a tapasztalatokat leginkább összegző alkotása. A klasszikus büntetőjogi irányzat a polgári átalakulások reflexéből kialakult, az ancien régime tagadására és az emberi jogok védelmére építő rendszer kereteit adta. A nyílt rendi egyenlőtlenségek rendszere, a születési alapokon csoportosító megítéltetés, az egyenlőtlen, önkényes, kegyetlen és barbár büntetések, a tömegesen alkalmazott halálbüntetés és a testet megcsonkító szankciók, a kodifikálatlan és partikuláris büntető gyakorlat, ezzel összefüggésben a rosszul vagy egyáltalán nem definiált

bűncselekményi tényállások, az innominat-bűncselekmények, a represszió visszaéléseivel szembeni védtelenség, a lelkiismereti kérdésekbe behatoló rendi büntetőjog ellenében a polgárság ideológusai egy garanciális büntetőjog képét vázolták fel. A rendszer, amelynek középpontjában az ember elidegeníthetetlen jogai, a személyes biztonság és a jogegyenlőség állottak, a törvény előtti egyenlőség, a humanizmus, az egységesen szabályozott (lehetőleg kodifikált) büntetőjog, az arányos és igazságos büntetés, a törvényi szabályozás jelszavait tűzte zászlajára. Az új kódex, nyomatékosítva az üzenet jelentőségét, rögtön a bevezető fejezetben sajátjaként deklarálta a *nullum crimen sine lege* és a *nulla poena sine lege* princípiumait. „Büntettet vagy vétséget csak azon cselekmény képez, melyet a törvény annak nyilvánít. Büntett vagy vétség miatt senki sem büntethető más büntetéssel, mint amelyet arra elkövetése előtt a törvény megállapított.” (1878. V. tc. 1. §) Ezzel a rendelkezéssel a magyar büntetőjog végérvényesen áttért a törvényben szabályozott büntetőjog rendszerére. A kódex így „kizárja mind az analógia legist, mind az analógia iurist”. (KIRÁLY 1979, 35.) A kitűzött cél beteljesült: a jövőben a bíróság nem vehette át a törvényhozó szerepét a bűncselekmények megállapításában.

A Btk. kritikája

A kódex értékelése meglehetősen szélsőséges vélemények között történt, már elfogadásakor heves támadások keresztüztüze került. Bíráloi nyomatékosan kérték számon rajta az új bűnözési jelenségekre adott válaszok hiányát. A kódex sem a visszaesés szabályozásánál, sem pedig a fiatalkorúakra vonatkozó speciális szabályok megformálásánál nem volt, lényegénél fogva nem lehetett eléggé tekintettel az elkövető személyiségére. Támadások érték a büntetendő cselekmények trichotomikus felosztása miatt, amelyben nagy szerepet játszott a legendás, már többször említett 1843. évi tervezet dichotómiája. Kritikusai kifogásolták a halálbüntetés fenntartását a büntetési rendszerben, a büntetési minimumok bevezetését. Úgy vélték, a fegyházbüntetés általános minimuma túlságosan magas, az egyes bűncselekményeknél pedig túlságosan alacsony a büntetési tétel. A fiatalabb büntetőjogász-nemzedék képviselői – így Fayer László, Balogh Jenő és Finkey Ferenc – a törvény fő hibáját büntetési rendszere bonyolultságában látták, bírálták a mellékbüntetések rendszertelenségét és azok helytelen kapcsolódását a főbüntetésekhez. A kriminológiai reformirányzatok tanain felnőtt új generáció felhívta a figyelmet a jogdogmatika túlzásainak veszélyeire, a rendszerszemponitú gondolkodás korlátlanágának negatív eredményeire, az ebből származó „szögletességekre”. Az elméletben felvázolt büntetés-végrehajtási rendszert az igazságügyi kormányzat nem állította föl, hiányzott a börtönrendszer mögöl az intézményhálózat, a differenciálásra alkalmat adó, a fokozatos rendszert alátámasztó és végrehajtó fogházak, börtönök és fegyházak sora. Különösképpen pedig a közvetítő intézet. Ezek a kifogásokban megfogalmazódott tartalmi problémák már viszonylag korán, a hatálybalépéstöl számított tíz esztendő múltán a kódex revíziójának szükségességéhez vezettek. Az új büntetőjogi irányzatok hívei meghirdették a revíziót, és ez a mozgalom vezetett végül a *Novellákhoz*. (ANGYAL 1909; BALOGH 1901; BALOGH–BERNOLÁK 1903; FAYER 1889–1892; FAYER 1900)

Hívei arra hívják fel a figyelmet, hogy mindennek ellenére az 1878. évi büntető kódex hetven éven át hatályban volt, (1950. évi II. tv.) különös része pedig nyolcvan esztendőtt élt meg (1961. évi V. tv.). „Bár a magyar büntető törvénykönyv a lehető legtokéletesebbet

nyújtotta, amit a dogmatikus büntetőjogi iskola az individuál-liberális világnézet társadalmi és gazdasági rendjének körülbástyázása céljából adhatott: ez az elméleti és kodifikációs szempontból egyaránt kiváló alkotás csak rövid ideig maradt az anyagi büntetőjog kizárólagos forrása. A büntető törvénykönyv egyfelől az egyéni szabadság biztosításáért harcoló világnézetnek, másfelől a tényálladék kristálytiszta meghatározására törekvő ún. klasszikus büntetőjogi irányzatnak valóságos betetőzése.” (KIRÁLY–MÁTHÉ–MEZEY 2007, 338.) Az első magyar büntető törvénykönyv legfontosabb eredménye maga a kodifikáció. A magyar büntetőjog ezzel a művel lépett a garanciális, jogállami büntetőjogok sorába. E munka eredményeképpen honosodott meg és vált általánossá számos jogintézmény, lett egységes a magyar büntető ítélkezés. A célkitűzéseinek megfelelően a törvényi szabályozás garantálta a törvény előtti egyenlőséget, a jogegyenlőséget és a személyes biztonságot; biztosítékot nyújtott az arányos és igazságos büntetés elvének érvényesüléséhez. A kódex, és különösen annak indokolása, amely önmagában is monografikus méretű mű, a nyugat-európai büntetőjogi kodifikáció hagyományait követte, amikor kapocs lett az elmélet és gyakorlat között, amikor a háttérként szolgáló tudományosságot egyfajta viszonyosság feltételével összekötötte a praxis igényeivel. A kódex már önmagában a bírálatokra inspiráló jelenlétével hatott a magyar büntetőjog-tudomány fejlődésére, nem is szólva arról a hatalmas tudományos értékelő-elemző munkáról, amely a miniszteri indoklásban visszaköszönt. A kódex és Csemegi életműve kézikönyvek, monográfiák, tanulmányok írására ösztönzött. (GYÖRGYI 1984; HAJNAL 1943; KOVÁCS 1981; KIRÁLY 1979, 36.; HORVÁTH 1979, 49.) A Csemegi-kódex mély nyomokat hagyott a magyar jogi gondolkodásban. Számos jogászévfolyam, három teljes nemzedék tanulta a szövegét, sajátította el a szemléletét. Innen tanulta a tömör jogi fogalmazást, és sajátította el a jogász absztraháló készséget. Számos törvényi szövegrész még ma is fülünkbe cseng, és hat a magyar jogi nyelvre. (KIRÁLY 1979, 41.)

A kihágási büntető törvénykönyv

A Csemegi Károly a bűncselekmények hármas felosztásának elvét követve, a bűncselekmények (büntett, vétség) mellett a büntetendő magatartások harmadik kategóriáját, a kihágásokat is a kodifikációs folyamatba utalta. A heterogén természetüknél és felrőhatósági differenciáltságuknál fogva a bűncselekményekhez képest lényeges különbözőséget mutató kihágások azonban külön kódexbe kerültek. A *Kihágási Büntető Törvénykönyv* (Kbtk.), amelyet az 1879. évi XL. törvénycikként fogadott el az országgyűlés, 1880. szeptember 1-jén lépett hatályba. A kihágási kódex többnyire a gondatlan magatartásokért állapította meg a felelősséget, az alanyi felrőhatóság elvét érvényesítette. Arányos büntetési rendszere kétfajta büntetést – elzárást és pénzbüntetést – rendelt a kihágások elkövetőire. Általános szabályként a behajthatatlan pénzbüntetéseket elzárásra változtatták.

A Csemegi-kódex büntetési rendszere

A kodifikátor különös figyelemmel fordult a büntetési rendszer felé. Mint mondta: „A büntetőtörvénykönyv legfontosabb, s horderejében legmesszebb ható része: a büntetési rendszer, ide értve nem csak a büntetések neveit, azok átválthatóságát, ennek föltételeit s határait,

vagy pedig az átváltoztathatatlanságot, hanem az egyes büntetendő cselekményekre megállapított büntetéseket is, mind minőségük, mind mennyiségük tekintetében is, kiterjedvén annak súlyosítására és enyhítésére is. Ha hibás a büntetési rendszer, ha a büntetések nemei és mértéke nem felelnek meg az igazságnak, vagy ha azok meghatározásánál nem uralkodott a célok és eszközök, valamint a létező viszonyok tiszta felismerése, s nem ez gyakorolta a döntő befolyást; ez egymagában elég a büntetőtörvénykönyv hatásába helyezett bizalom teljes meghiúsítására.” (CSEMEGI 1904, II. 54–55.)

Felfogása szerint a büntetések, illetve a büntetési rendszer vezérelve az igazságosság és a humanizmus. Az igazságosság lényege az arányosság, hogy tudniillik a büntetésnek, ahhoz, hogy célját elérje, arányban kell állnia a cselekménnyel, amely miatt alkalmazzák, igazodva a nép igazságérzetéhez, érzületéhez is, amely az erélyt és a mértékletességet egyaránt megköveteli. A humánus kezelés nélkül elérhetetlen a javítási cél, de a humanizmus követelményei is csak az igazságos arányosság és a kellő szigor keretei között értelmezhetők. (CSEMEGI 1904, II. 56.)

A kódex által meghatározott büntetési nemek voltak a halálbüntetés, a szabadságvesztés-büntetések (fegyház, államfogház, börtön, fogház) és a pénzbüntetés. Ezek mint főbüntetések mellett „a jelen törvényben meghatározott esetekben, a szabadságvesztés-büntetésen fölül hivatalvesztés, és a politikai jogok gyakorlásának ideiglenes felfüggesztése, mint mellékbüntetés, együtt vagy külön is megállapítható”. (1878. évi V. tc. 54. §) A pénzbüntetés mint mellékbüntetés büntettekre és vétségekre egyaránt alkalmazható volt. (1878. évi V. tc. 20. §)

Csemegi az 1843. évi javaslat kodifikátorainak abolicionista meggyőződését ugyan nem vallotta, de a halálbüntetés alkalmazását minimális térre szándékozott visszaszorítani. Ezért egyfelől a halálbüntetés egyetlen tényállásban sem szerepelt kizárólagos büntetési nemként, másfelől pedig – ahogyan a szöveg fogalmazója interpretálta a halálbüntetést – a „legszönyöbb büntetteknek csupán azokra az eseteire korlátoztuk, melyek gonoszságban a többi ilyenemű eseteket felülmúlják”. (CSEMEGI 1904, II. 66.)

A Csemegi-kódex büntetési rendszere nem volt sem kíméletlen, sem túl szigorú. A 92. §-a az enyhítő körülmények mérlegelése alapján széles körű lehetőséget adott a bíró kezébe a büntetési tétel leszállítására és enyhébb büntetési nem alkalmazására. A halálbüntetés ritkaságszámba ment. A Btk. hatálybalépését követő első tíz évben a legtöbb halálos ítéletet (tizenhetet) 1884-ben hozták, de az elítéltek közül tizen kegyelmet kaptak. 1896–1899 között nem szabtak ki halálbüntetést. Gyakran és többnyire jó eredménnyel alkalmazták az elítéltek feltételes szabadságra bocsátását. A legsúlyosabb szabadságvesztés, a fegyház kiszabása csökkenő tendenciát mutatott, 1896-ban 5319 fő, 1907-ben 3878 fő volt a fegyházfokozatú szabadságvesztésre ítélték száma.

A szabadságvesztés-büntetés nemei

Magyarországon 1843-ban, a legendás hármás (büntető anyagi, büntető eljárásjogi és börtönügyi) törvényjavaslat korában, magától értetődő volt a fogházjavító mozgalom tagjai (tehát a kor értő tudományossága) számára, hogy a büntetés végrehajtása – mint a büntető anyagi és eljárási jog alfája és omegája – a kardinális kérdés az igazságszolgáltatás számára, tehát a szabályozását törvénybe kell foglalni. A büntető törvénykönyv elfogadásának

időszakára a törvényi forma igénye már feledésbe ment. Csemegi Károly számára már nem adtak megbízást külön büntetőügyi javaslat elkészítésére. Utolsó alkalommal 1867 tavaszán került szóba az önálló büntetőügyi törvénycikk megalkotása, de a minisztériumba jogalkotói munkálatokra behívott Csemegi Károly önálló, új, az európai tendenciákat és eredményeket már magukban foglaló egységes kódex elkészítését indítványozta, s a megbízás alapján ezt el is készítette. Ettől az időponttól az úgynevezett '43-as javaslatok legendaként és a reformkori forradalmi jogalkotás szimbólumaként jelentek meg a tudományos vagy szakmai vitákban. Csemegi Károly pedig Deákétól eltérő, új megoldást választott. A büntetőügyi törvény helyett egy meglehetősen részletező fejezetet illesztett tervezetébe a *Büntetések* címszó alá, amelyek megadták a legfontosabb eligazítást a végrehajtásra vonatkozóan. Az Igazságügyi Minisztérium pedig 1881-ben Házsabályokat bocsátott ki, valamennyi szabadságvesztés-büntetési nemre vonatkozó részletes utasítással. (2106/1880. számú I.M.E. rendelet 22–51. §)

A szabadságvesztés-büntetés szabályozásának mikéntje az úgynevezett Csemegi-kódexben két döntő szempontra vezethető vissza. Egyfelől Csemegi vezérelve volt a büntetésnek a büntett súlyával arányos érvényesítése, amelynek a felvázolt szerkezet – úgy tűnt – eleget tud tenni. A fegyház–börtön–fogház felosztás kellő differenciálási lehetőséget biztosított (az államfogház mint speciális büntetési nem, különleges, politikai típusú cselekmények szankcionálására szolgált). A fegyház–börtön–fogház hármasság mögött végrehajtási metódusok húzódtak meg, amelyek a kodifikátor szándékai alapján súly szerinti, további árnyalást ígértek a tartam mellett. Ez a progresszív rendszer melletti voksolásában látványosan fejeződött ki. Elképzelései szerint a fegyház és a börtön az ír fokozatos rendszert, míg a fogházak az angol három fokozatú modellt igénylik meg. (HORVÁTH 1979, II. 59.) Másfelől a kódex büntetőrendszere mögött a magyar gyakorlatban nem régen kialakult megoldások állottak. Az 1878. évi V. törvénycikk lezárt egy hosszabb idő óta tartó polémiát a büntetési nemekről. A vita részben nemzetközi téren is, a differenciálás körül zajlott. Büntetőjogászok és büntetőügyi szakemberek érveltek pro és kontra az árnyaltabb, illetőleg a kevésbé különböztető megoldások között. Csemegi Károly a differenciáltabb rendszer mellett döntött. A büntetési nemek megválasztásánál Csemegi jobbat se kívánhatott volna a praxisban kiformálódó magyar végrehajtási intézetek szerkezeténél, amelyre ráépíthette a büntetési nemek rendszerét. Tauffer Emil, a büntetés-végrehajtás szaktekintélye, aki a büntető törvénykönyv e részének kialakításában Csemegi segítségére volt, (TÖRÖK 1900) nem valamiféle elméleti konstrukció mentén alakította ki a büntetési nemek e szerkezetét, hanem a gyakorlatot képezte le, amely mindezen végrehajtási formákat ismerte már. Most a büntetés-végrehajtás irányából közelítve a végrehajtó intézetek a kodifikációban egyben büntetési nemmé is váltak. A kódexben a szabadságvesztés-büntetés nemei fegyház, börtön, fogház és államfogház lettek, vagyis a gyakorlatban már működő és terminológiailag is pontosított végrehajtó hálózat elemeire telepítette a büntetési rendszerét, abból kölcsönözve a büntetési nemek megnevezését is.

Az 1874. évi *Fogházrendtartásban* már körvonalazott – s a különböző végrehajtási modellekben megtestesülő – intézeti keretek Tauffer Emil közreműködése révén Csemegi Károly nagy művében átlényegültek, és a büntetési rendszerben rögzített szabadságvesztés-nemékké válva anyagi jogi intézmények lettek. Csemegi Károly nem tett mást, mint törvénybe foglalta a kialakult gyakorlatot, amely egyben a szándéka szerinti differenciálásra is lehetőséget biztosított. Valódi végrehajtási feltételrendszerük azonban csak a 20. századra teljesedett ki.

A kódex szerint a fegyház vagy életfogytig tartott, vagy határozott időtartamban alapították meg. A határozott idejű fegyház leghosszabb tartama tizenöt év, legrövidebb pedig két év lehetett. A miniszteri indoklásban Csemegi hosszan kitért a határozott idejű szabadságvesztés-büntetés leghosszabb tartamának megindoklására. Az 1843. évi javaslat 24 évben határozta meg a legfelső időtartamot. Ő maga is ezen az úton indult, de be kellett látnia, hogy már tíz év alatt bizonyíthatón károsul a börtön javító hatása, hogy „a fegyenc testileg és szellemileg eltörpül [...], nem akarjuk, hogy a börtönökből testi és lelki nyomorékok jussanak ki a helyett, hogy a megjavult bűnösök a társadalom hasznára váljanak”. (Miniszteri indoklás I. 35–36.)

Erre is tekintettel, az eredetileg tervezett maximum húsz esztendő tizenötre mérsékelte. A legsúlyosabb és legveszélyesebb büntettek elkövetőit fenyegető szabadságvesztés-büntetés végrehajtó intézete a fegyház volt, ahol jellemzően a kényszermunka kötelezettsége terhelte az elítéltet, akinek a kijelölt munkát kellett végeznie. (1878. évi V. tc. 28–29. §)

A börtönbüntetés a közepes és enyhébb súlyú büntettek szankcióneme volt, leghosszabb tartama tíz év, legrövidebb pedig hat hónap. A börtönbüntetés munkakényszerrel járt – a végezhető munkák közötti választás lehetőségével –, s a végrehajtó intézetet a kerületi börtön, ritkábban az igazságügy-miniszter által megjelölt s feltételeiben a börtönhöz közelítő törvényszéki fogház volt. (1878. évi V. tc. 36–37. §)

A fogház a vétségek büntetése volt, öt évig tarthatott, míg legrövidebb tartama egy nap lehetett. Törvényszéki vagy járásbírói fogházban (1878. évi V. tc. 39. §) hajtották végre, az elítéltek munkára kötelezettek voltak, de a fogházban végezhető munkanemek között szabadon választhattak.

A fegyház, a börtön és a fogház közötti különbségtétel lényege tehát a végrehajtó intézet és az abban foganatosítandó munka (a kényszermunka és a munkakényszer). A naponta egy (fegyenc), két (rab) vagy több (fogoly) órányi szabadon töltött idő aligha érdemi különbségtétel. Az sem véletlen, hogy a további differenciálást az intézetekre (illetve a rezsimit szabályozó majdani rendeletre) bízta a kodifikátor. Ügyes fordulattal „ruházat, élelem, házi rend és fegyelem tekintetében” az intézeti rendeleteknek vetette alá a fogvartartottat, annyi meghagyással, hogy a börtön szabályok enyhébbek a fegyházinál, a fogháziak pedig mindkettő másíknál. A szándék világos, a szabályozás óvatos.

Az államfogház nem képezte organikus részét a büntetési rendszernek. Eredendően mint *custodia honesta* a sajtóvétségek, a sajtó útján elkövethető, büntetendő cselekmények szankcionálására szolgált. (1848. évi XVIII. tc.) Sajtóvétségnek minősült az egyenes és határozott felhívás sajtó útján valamely bűn vagy vétség elkövetésére, gúnyolódás nyilvános köz- és vallásos erkölcsiségen, tisztességes erkölcsökön, a magyar Szent Korona alá helyezett terület tökéletes álladalmi egységének s az uralkodóház közösségében létező birodalmi kapcsolatnak tetteles felbontására való izgatás; az alkotmány erőszakos megváltoztatására s a törvényes felsőség elleni engedetlenségre lázítás, a felség személyének megsértése, a királyi székbeli örökösödésnek megállapított rendje elleni támadás, a király bántalmazása, az uralkodóház tagjainak megsértése, a közbéke és csend erőszakos megzavarására lázítás, hatóság vagy testület, köztisztviselő vagy közmegegyezésben, hivatalosan eljáró magán-személy rágalmazása sajtó útján. (1848. évi XVIII. tc. 3–11. §) A kiszabható büntetés egy, kettő, négy és hat évig terjedő államfogság volt. Ebből a sajtóvétségéből növekedett ki azután a Csemegi-kódex szerkezetébe illesztett államfogház-büntetés, amely jelentősen kiszélesítette a szankciónemet. Miként a miniszteri indoklás is elismerte, az államfogház a sajtó

útján elkövetett cselekményekre volt hatályban, s többé-kevésbé ennek felelt meg a büntetése és a kiszabott büntetés végrehajtása is. Az államfogház (államfogság) lényege, hogy az kizárólag az elítélt személyes szabadságának elvonásában és társadalmi érintkezésének korlátozásában állt. Az államfogoly munkára nem volt kötelezhető, fogva tartása idején elkülönítettett a közbűncselekményt elkövetettektől, helyzete kivételes és általában jobb, mint a legenyhébb fokozatba helyezett egyéb elítélteké. A büntetési rendszer megalkotója és egyben védelmezője, Csemegi Károly ugyanarra a forrásra vezette vissza az államfogságot, mint a korabeli európai büntető törvénykönyvek: az abszolút kormányzatok által alkalmazott politikai indíttatású várfogságokra. Ezt a fordulatot és hasonlatot kihasználva kiterjesztette az államfogház büntetést az enyhébben megítélendő politikai bűncselekményekre is. (Anyaggyűjtemény 1878, I. 53.) Államfogházra (szemben a többi büntetési nemmel) egyaránt ítéltettek büntett és vétség miatt (az öt évnél rövidebb tartamra megállapított ítélet esetében vétségnek, azt meghaladóan büntettnek tekintendő). Az államfogház leghosszabb tartama tizenöt év, legrövidebb pedig egy nap lehetett. Az államfogházra ítélték (államfogyok), külön országos fogházban töltik büntetésüket. „A mennyire a helyi viszonyok megengedik” – szól a törvény, éjjel elkülönítve, nappal pedig közösen őrzik őket. Munkára nem kényszeríthetők, igényelhetik azonban, hogy valamilyen, az intézet viszonyaiba illeszthető, általuk választott munkával foglalkozzanak. Az államfogyok viselheték saját ruházatukat és élelmezheték is magukat. (Anyaggyűjtemény 1878, 23., 35. §)

A büntető kódex büntetési nemei megkülönböztetésének, az erre ítélték intenzív súlyosságában rejlő fokozatos különbségeket sugározza a korrekcionalizáció jogintézménye. Ebből kiolvasható a jogalkotó szándéka az erős differenciálásra: hiszen a fokozatok távolosságát a büntetési nem leszállásakor a büntetési tartam meghosszabbításának lehetőségével is kifejezi. Az a rendelkezés, hogy a magasabb büntetés törvényi tétele az alacsonyabb büntetés legmagasabb határáig volt emelhető, világosan kifejezi a kodifikátor vélekedését a fokozatok közötti különbségekről. Hiszen korrekcionalizációról abban az esetben lehetett csak szó, ha a bíró a felsőbb büntetési nem legalsóbb mértékét is súlyosabbnak találta volna, az eset összes körülményeit, az enyhítő körülményeket, a vádlott korát és egészségi állapotát is tekintetbe véve. (BALOGH 1888, 205.)

A Hárszabályok

Ezt a konstrukciót kellett kiegészítenie egy végrehajtó rendeletbe (utasításba) foglalt büntetés-végrehajtási individualizációnak. Útmutatást a kódex itt csupán kisebb részletkérdésekben adott: például, hogy a fegyháztól a fogház felé haladva a szabályok oly módon legyenek egyre enyhébbek, hogy például a levegőzés fegyházban egy, börtönben két órányi legyen. Ezt az elnagyolt képet volt hivatva kiegészíteni az igazságügy-miniszter rendelete.

Az 1880. augusztus 9-én 2106. szám alatt kelt I.M.E-rendelet és annak mellékletei tüzetesen szabályozták ugyan a büntetés-végrehajtási processzust, ám első pillantásra látható a minisztériumi hivatalnokok bizonytalankodása az elhatároláshoz igénybe vehető eszközök és módszerek dolgában. A fegyház és a börtön szabályozása feltűnő egyezéseket mutat. A különbségek a fegyház és a börtön között szinte alig észrevehetőek. Példának okáért, míg a rab keresményének negyed-, illetve ötödrészét vehette szabadulása után kézhez, a fegyenc ötöd-, illetve hatodrésztét. A fegyintézeti koszt kiegészítése külön engedéllyel,

jutalomképpen lehető volt mindkét rezsimmél. E célra a fegyenc keresményének ötödét, a rab harmadát fordíthatta. A fegyencek idegenekkel egyáltalán nem találkozhattak, a rabok egyedi engedélyek alapján igen. Levelet fegyházban háromhavonta, börtönben hónaponként lehetett írni. Aligha tévedünk, ha azt állítjuk, hogy a büntetés-végrehajtási szabályozás nem tudta követni a jogalkotó elképzeléseit, nem tudott markáns különbségeket felmutatni az egyes büntetési nemek között.

A fokozatos rendszer

A szabadságvesztés-büntetés végrehajtására döntő hatással volt a kódex állásfoglalása az ír fokozatos rendszer mellett. Az elítéltek érdekeltségére építő rendszer a börtönrezsímet a büntetés letöltésével párhuzamosan közelítette a szabad élet körülményeihez. Első lépésként az elítélt magánzárkába került, majd az azt követő szakaszban nappali munkáltatás és közös tevékenység mellett az éjszakát szigorú elkülönítésben töltötte. Ezt követően egy átmeneti fokozatot kihasználva az úgynevezett közvetítő intézet szelepeén keresztül érte el végleges szabadulása előtt a feltételes szabadságot. „A fokozatos rendszer végrehajtása azonban a meglévő börtönökkel nem volt lehetséges, újakat kellett építeni.” (LŐRINCZ–NAGY 1997, 35.)

A büntetés-végrehajtás feltételrendszere

Az architektúrális követelmények kettős értelemben is erősek voltak. Egyfelől a magyar büntetés-végrehajtásnak rendelkeznie kellett volna egy differenciált intézethálózattal, amely képes lett volna leképezni és visszatükrözni a kodifikátor elképzeléseit a szabadságvesztés-büntetések különféle nemeinek eltérésében. A differenciák mellett az intézeteknek rendelkezniük kellett volna olyan építészeti adottságokkal, amely képes a fokozatos rendszer elvárásait kielégíteni, így például biztosítani, hogy a fegyenc büntetésének megkezdésétől számított egy évig, ha pedig három évnél rövidebb időre ítéltetett, büntetése tartamának egyharmad részére mindeniktől elkülönítve, éjjel és nappal magánzárásba kerülhessen. A börtönbüntetésre és fogházra ítélték esetében is élt az „egyharmad” szabálya, ami jelentős számú magánzárkát igényelt. A fokozatos rendszer speciális követelménye és elengedhetetlen része volt a közvetítőintézet, ezek létesítése azonban a kódex életbelépésekor elmaradt.

A probléma megoldásaként két lehetőség kínálkozott. Az egyik a kodifikátoré volt, a másik a börtönügyi kormányzaté. A kodifikátor egy romboló klauzulával élt. A büntető törvénykönyv (1878. évi V. tc.) 52. §-a tartalmazott egy igen veszélyes passzust, amelyet jobb híján azon nyomban alkalmazni is kezdtek. Eszerint „a szabadságvesztés büntetések addig, míg azok végrehajtására a jelen fejezet határozatainak megfelelő intézetek nem szerveztek: a fennálló szabályok szerint fogatosítandók”. Mert azt még a törvényalkotó is elismerte, hogy a törvényi elképzeléseknek megfelelő büntetés-végrehajtási intézetek nem állnak rendelkezésre. A törvény kötelezte ugyan az igazságügyi minisztert arra, hogy: „A jelen törvénynek megfelelő intézetek felállítása, illetőleg berendezése” (1878. évi V. tc. 52. §) iránt intézkedjen, ez azonban a legoptimistábbak szerint sem jelentette azt, hogy

Magyarországon belátható időn belül megteremtődnek a törvényi előírásnak megfelelő büntetés-végrehajtási feltételek.

A kormányzat, megkísérelve eleget tenni az elvárásoknak, nagyszabású börtön-építkezési programot indított. A század utolsó két évtizedében létesítették a kishartai (ma Állampuszta) mezőgazdasági jellegű közvetítő intézetet (1883). A szegedi nagy árvíz egyik pozitív eredménye lett a romba dőlő és újjáépített városban emelt Szegedi Kerületi Börtön (1885). Egy évre rá a cukorgyári épület átalakításával született Soprontól hat kilométernyire a Sopronkőhidai Fegyintézet (1886). Ennek ellenére írta le Balogh Jenő 1888-ban, hogy „a büntető törvénykönyvben elfogadott büntető rendszernek végrehajtása pedig jelenleg pusztá illúzió. E rendszer, a mint az alábbiakban – fájdalom – ki fogom mutatni, csak a papíron van meg.” (BALOGH 1888, 203.) S ehhez nyomatékosításul hozzáteszi, hogy „a börtönöknek rendezetlen állapotában a közbiztonságra, magára a társadalomra és az államra óriási veszélyek rejlenek, mert a szabadságvesztés-büntetés, ha nem kellően hajtatik végre, alig más, mint gonosztevők iskolája”. (BALOGH 1888, 203.) Hiába adták 1896-ban adták át a Budapesti Gyűjtőfogházat és mellette az Igazságügyi Országos Megfigyelő és Elmeógyógyító Intézetet (1906), a helyzeten nem sokat változtatott. Még akkor sem, ha a nagyobb létesítmények mellett a program keretében sorban adták át a törvényszéki és járásbírói fogházakat. (LŐRINCZ–NAGY 1997, 35.)

Tanulást segítő kérdések a 4. fejezethez

I. kérdéskör

1. Jellemezze az 1830-as évek fogházjavító mozgalmát!
2. Melyek voltak az utazó magyar köz- és főnemeselemeknek a külföldi börtönökben szerzett fontosabb tapasztalatai és tanulságai?
3. Ismertesse Szemere, Balla és Eötvös fogházjavítással kapcsolatos nézeteit! Hogyan vélkedett Kossuth és Széchenyi a börtönügyről?

II. kérdéskör

1. Melyek voltak a 19. század első felében teret nyert börtönügyi tudományosság lényegesebb felismerései?
2. Miként alakult a hazai börtönügyről való gondolkodás az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc időszakában?
3. Melyek az 1843. évi börtönügyi törvényjavaslat szakmai értékei? Hogyan jellemezhető a hazai börtönügy helyzete az osztrák abszolutizmus időszakában?
4. Hogyan alakult a honi börtönügy gondozása a kiegyezés utáni igazságügyi reform nyomán?
5. Melyek a Csemegi-kódex büntetési rendszere szabályozásának elvi megfontolásai?
6. Jellemezze a Csemegi-kódexnek a szabadságvesztés-büntetés nemeiről szóló szabályozását!
7. Miként alakult ki a honi börtönügy infrastruktúrája (feltételrendszere) a 19. század utolsó harmadában?

Vákát oldal

V. A honi börtönügy szakmatörténete a 20. században

A századfordulótól az első világháború kitöréséig (1900–1914)

Az intézményrendszer

A Csemegi-kódex hatálybalépésétől a börtönügyre vonatkozó szabályok többsége a második világháborúig hatályban maradt. Az első világháborúig kiteljesedő börtönhálózat kilenc országos fegyintézetből, 65 törvényszéki és 315 járásbírószáki fogházból állt. A világháború kitöréséig az egyes szabadságvesztés-büntetési nemek végrehajtási feltételei kedvezően alakultak.

A Csemegi-kódex bevezetésétől kezdve a fegyházakban az ír fokozatos rendszer alkalmazását akadályozta a magánzárkák teljes körű kialakításának hiánya. A századforduló után ez a gond is lassan megoldódni látszott, egyfelől azért, mert a magánzárkák kialakítása dinamikusan folyt (míg 1890-ben az összes fegyintézetben 1134 magánzárka volt, 1903 végére ezek száma 2260-ra emelkedett), másfelől a fegyencek létszáma jelentős mértékben csökkent (1900-ban 5300 főről 1907-re 3878 főre). Finkey Ferenc adatai a hét fegyház befogadóképességéről, a fegyencek létszámáról és a magánzárkák számáról mindenestre azt igazolják, hogy a 20. század elején a végrehajtás tárgyi feltételei biztosítottak voltak: a fegyintézetek befogadási kapacitása 1907-ben 5395, a fegyenclétszám 4128, a magánzárkák száma 2260 volt. Az ír fokozatos rendszer következetes végrehajtásához azonban így sem volt elegendő a magánzárka, hiszen a közös munka időszakában is kívánatos lett volna az éjszakai elkülönítés, ezt azonban csupán a fegyencek kevesebb, mint 50%-ának tudták biztosítani. (FINKEY 1909, 384.)

A fegyencek munkáltatása részben vállalkozói, részben házi kezelés rendszerében történt, a bérleti rendszert ebben az időszakban nem alkalmazták. A fegyházakban, alkalmazkodva a biztonsági követelményekhez, a zárt térben végezhető kisipari jellegű munkanemek honosodtak meg, mint a cipész, a szabó, a kovács, a lakatos, az asztalos, a bodnár vagy kosárfonó munkák. A hazai rabmunkáltatás előremutató hagyományaként azok a fegyencek, akik hibátlan termékeket állítottak elő, munkájuk tiszta jövedelmének egyötödét, az elfogadható terméket előállítók pedig egyhatodát kapták munkajutalomként kézhez. Finkey arról is tudósított, hogy 1902-ben az összes letartóztató intézet fenntartására az állam 2 millió 425 ezer koronát fordított, míg a rabmunkából befolyt bevétel a fenntartásnak mintegy ötödét, 422 ezer koronát tette ki. (FINKEY 1909, 388.) A fenntartási kiadásoknak ilyen, 20%-os megtérülése – a 20. század későbbi megtérülési arányainak ismeretében – rendkívül kedvezőnek tekinthető.

A börtönbüntetés a Csemegi-kódex (1878. évi V. tc.) 36. §-a alapján kerületi börtönben vagy az igazságügy-miniszter által e célra kijelölt törvényszéki fogházban volt

végrehajtandó. A kódex megalkotásakor a törvényhozás eredeti szándéka az volt, hogy a börtönbüntetés végrehajtása kerületi börtönökben történjék. Az 1880-as években megkezdődött nagyszabású építkezések a megyeszékhelyeken megépített igazságügyi paloták, a mellettük felépült törvényszéki fogházak és a járásbíróóságok kiszolgálását ellátó nagyszámú helyi előzetes-házak (a járásbíróósági fogházak), az ország e célra szánt tartalékait kimerítették, ez pedig a 20. század elején – kedvezőtlenebb gazdasági körülmények között – már nem tette lehetővé a tervbe vett kerületi börtönök felépítését is. A kódex hatálybalépését követően – 30 évvel később – mindössze egy kerületi börtönrel rendelkezett az ország Szegeden, ezen kívül a gyűjtőfogháznak volt még önálló börtönosztálya, a börtönre ítélt női rabok elhelyezése pedig Márianosztrán valósult meg. Így az 1907-ben fogva tartott 6 600 börtönre ítélt rabból – a fenti intézetekben mindössze 800 főt tudtak az előírás szerint elhelyezni, míg a börtönbüntetésre ítélt többség a törvényszéki fogházakban töltötte le büntetését. (FINKEY 1909, 392.)

Az államfogház-büntetést a századforduló időszakában az országos börtönök mellett működő külön objektumban hajtották végre. Államfogház eleinte Vácon és az erdélyi Naszódon volt, ez utóbbit azonban megszüntették, és 1889-ben Szegeden, a kerületi börtön mellett létesítettek államfogházat, Vácon pedig az addig egy bérházban működő államfogház helyett létesítettek erre megfelelő épületet. (SZÖLLÖSY 1935a, 44.) Mindkét intézetben férfiakat helyeztek el, a nők a törvényszéki fogházakban töltötték ki büntetésüket. Egy 1895-ben kibocsátott miniszteri utasítás értelmében a lakóhelyhez közeli elhelyezés érdekében az államfogházra ítélték – saját kérelmükre – törvényszéki fogházakban is kiölthették büntetésüket, más elítéltektől szigorúan elkülönítve.

A fogházbüntetés végrehajtása a 65 törvényszéki vagy a 315 járásbíróósági fogház egyikében történt. A századfordulóra a legtöbb törvényszéki fogházban könnyebb kisipari munkákat, mint kosár- és székfonást, szövést, cipész-, asztalos- és szabómunkákat honosítottak meg, ugyanakkor növekvő mértékben alkalmazták az intézeten kívüli munkáltatást. Különösen a szőlészet és a kertészet területén foglalkoztatták a foglyokat (a szakirodalom követésre méltó példaként említette a sátoraljaújhelyi és a zalaegerszegi fogházakat, amelyek jelentős haszonnal járó szőlőművelési munkát végeztettek a rabokkal). A járásbíróósági fogházakban a munkáltatás a helyszűke miatt alig volt megvalósítható, leginkább csak fenntartó-karbantartó munkákkal, „házydologgal” foglalkoztatták a foglyokat. (FINKEY 1909, 392.)

Az elzárás a Kbtk. 18. §-a szerint közigazgatási hatósági fogházban, az ezt módosító 1892. évi XXVII. törvénycikk 1. §-a szerint törvényszéki vagy járásbíróósági fogházakban volt végrehajtandó.

A börtönök a századfordulót követően is – a korábbi felügyeleti rendnek megfelelően – az Igazságügyi Minisztérium felügyelete alatt álltak. A minisztériumon belül 1906-ban alakították ki hat fő beosztottal a VI. ügyosztályt a börtönök általános felügyeletére, majd ezután egy szintén hat főből álló ügyosztályt a fiatalok számára bevezetett büntetőjogi és büntetés-végrehajtási ügyek felügyeletére. (ESTÓK 2014, 69.)

A börtönügyi tisztviselők engedélyezett létszáma – a tiszteletdíjas lelkészekon, tanítókon, orvosokon, valamint a díjnokokon kívül – 180, a szerződéses ipari alkalmazottaké 25, az őrszemélyzeté 2576 fő volt (az őrség 108 fő főfegyőrből és börtönőrmesterből, 724 fegyőrből és börtönőrből, valamint 129 fogházőrmesterből és 1615 fogházőrből állt). Az országos büntetőintézetekben az első világháború előtti években a férőhelyek száma 5000, a fogvatartottak átlagos létszáma 4800 volt. A törvényszéki és járásbíróósági fogházak

befogadási kapacitása 12 000 férőhely, míg a fogvatartottak átlagos létszáma ezekben az intézetekben 7000–8000 volt. (SZÖLLŐSY 1935a, 48.)

A pozitivista kriminálpolitika és börtönügyi konzekvenciái

A 20. század elejének pönológiai paradigmaváltása a színre lépő új, reform- vagy pozitivista kriminálpolitika hatására kiteljesedő „nevelésgondolat” volt. A társadalmi rend és nyugalom megóvására hivatott államok figyelme a kor forradalmian új – antropológiai, pszichiátriai és szociológiai – kutatások hiteles, tudományos eredményeit alkalmazó büntetéstani felfogása felé fordult. A reformerek a teológiai magyarázatú szabad akarat helyébe a természettudományos alapokon nyugvó, determinista felelősséget állították. Korszakos – máig ható – jelentőségű volt az, ahogy átformálták a büntetés cél- és eszközrendszerét. A büntetés célja többé már nem a „megbomlott jogi egyensúly” helyrebillentése, hanem a társadalom cselekvő védelme, a bűnre vezető okok feltárása révén, magának a bűnözésnek a felszámolása: a megelőzés lett. A társadalomra veszélyes emberek – állították – a tudomány eszközeivel felismerhetők, majd kiszűrhetők a társadalomból: a halálbüntetéssel véglegesen, a szabadságvesztéssel átmenetileg. Ez a szemlélet lehetővé tette, hogy a századfordulóig több-kevesebb magabiztossággal eljussanak oda, hogy az emberi akaratelhatározást három szféra: a szocio-, a bio- és a pszichoszféra befolyásolja, dialektikus, bonyolult kölcsönhatásban egymással. Ez a büntetéstán területén ahhoz az elvi felfedezéshez vezetett, hogy a defektusos embert e három szférán keresztül lehet korigálni, addig kell őket gyógyítani, vagy nevelni, amíg újabb bűn elkövetésétől már nem kell tartani. A reformbüntetéstannak köszönhető az elmebetegek kényszergyógykezelése, vagy az a napjainkig ható újítás, amely Európa-szerte kialakította a fiatalkorúak különleges, nevelési szempontú, s a felnőttekétől elkülönített büntető igazságszolgáltatási és végrehajtási rendszerét.

Az elmebeteggyanús, illetve az elmebetegség vagy speciális kezelést igénylő nyugtalanság (hisztéria, epilepszia) jeleit mutató elítélteket az igazságügy-miniszter engedélyével az Országos Igazságügyi Elme Megfigyelőbe szállították. Az intézet 1896. november 1-jén kezdte meg működését a Budapesti Királyi Törvényszék Lőportár dűlői fogháza mellett (a jelenlegi Budapesti Fegyház és Börtön területén). Az intézet vezetésével Moravcsik Ernő egyetemi tanárt bízták meg. Az intézetbe a letartóztatottak elmeállapotuk megfigyelésére, a fogságban, illetve a javítóintézeti nevelésben lévők és az elmebeteggé váltak, kezelés céljából voltak felvehetők. Kezdetben a Belügyminisztérium bérelt az intézettől ágyat, olyan betegek számára, akik súlyosabb fokú közveszélyességük miatt nem voltak a „többiek közé valók”, később az intézetet 1906-ban újjászervezték, elnevezése pedig Igazságügyi Országos Megfigyelő és Elme gyógyító Intézetre változott. Amennyiben az elítélt itt végzett megfigyelésére és kezelésére már nem volt szükség, de az elítélt még nem töltötte le a büntetését, visszaküldték a börtönbe, ha pedig az elítélt büntetése lejártakor még nem gyógyult meg, a rendőrség elszállította az Állami Tébolydába. (PALLO 2006.)

A nevelésgondolatot a hazai börtönügyben a fiatalkorúak megkülönböztetett büntetőjogi kezelését bevezető 1908. évi XXXVI. törvénycikk a büntetőkönyvek és a bűnvádi perrendtartás kiegészítéséről és módosításáról (a továbbiakban: első büntetőnovella) szemvilága képviselte, amelynek hatálybalépésével éles – szemléleti és szervezeti – fordulat következett be: a büntetés hagyományos (megtorlásra irányuló) formáinak helyébe a tettes

jövőbeli magatartásának befolyásolására alkalmas kriminálpedagógiai tartalmú jogkövetkezmények léptek. Hazánk első kriminálpedagógusának, Kármán Elemérnek a vezetésével 1915-ben megalakult a Kriminálpedagógiai Intézet. Az intézet tevékenységében nagy súlyt helyeztek az okok kutatására, mint a diagnosztika fontos láncszemére. Kármán – korát megelőzve – a bűnelkövető fiatalok kriminálpedagógiai kezelésének az igazságszolgáltatás egész folyamatára (letartóztatás, kihallgatás, tárgyalás, ítélet, büntetés-végrehajtás) kiterjedő szemléletét képviselte. (KÁRMÁN 1917.)

Az első büntetőnovella gyökeresen megváltoztatta a fiatalok számára alkalmazható büntetések rendszerét. Eltörölte a „felnőttszankciókból” a redukált büntetési tételeket, kiiktatta a fegyház- és börtönbüntetést, továbbá az önálló kereset hiányában értelmetlen pénzbüntetést. Helyettük két új „erkölcsi jellegű büntetést”, a dorgálást és a próbára bocsátást vezetett be. Megerősítette a javító nevelés addigi intézményét, és a fiatalok számára a végső esetben kiszabható legszigorúbb büntetésként a fogház és államfogház alkalmazását tette lehetővé. Szakított a tettszemlélettel, és kevésbé az elkövetett bűncselekmény súlyát, mint inkább a fiatalok bűnelkövető egyéniségét állította az ítélezés előterébe. Ennek érdekében az ítélező bíró nagyfokú szabadságot kapott, hogy a fiatalok egyéniségét, értelmi és erkölcsi fejlettségének fokát, életviszonyait és az eset összes körülményeit mérlegelve a klasszikus büntetés helyett az új szankciónemek: az intézkedések (dorgálás, próbára bocsátás, javítónevelés, fogház vagy államfogház) közül kiválaszthassa azt, amely a fiatalok jövőbeli magaviselete és erkölcsi fejlődése befolyásolása érdekében megfelelőnek mutatkozik. Ha szigorúbb intézkedésre volt szükség, a bíróság a fiatalok fogházbüntetésre, államfogházzal büntetendő cselekmény miatt államfogház-büntetésre ítélte. Az első büntetőnovella a külön felállítandó fiatalok fogházainak létrehozásával igyekezett maradéktalanul megfelelni a követelményeknek, lényegében kettéválasztották a fiatalok szabadságvesztésének végrehajtását a felnőttekétől, megteremtve ezzel egy sajátos végrehajtási rend kialakításának feltételeit.

Európában a 20. század elején alakul ki a csavargók, munkakerülők, koldusok, prostituáltak ellen alkalmazható dologház intézménye. A pozitívista reformirányzatok hangsúlyozták, hogy a munkakerülő csavargók, koldusok, prostituáltak prekriminális tömegei és a bűnözés között rendkívül szoros a kapcsolat, erre, de különösen a visszaeső bűnözés megelőzésére tekintettel indokolt az említett kategóriákat is a büntetőjog körébe vonni. A csavargók száma a századforduló óta jelentősen növekedett, s ez a jelenség felkeltette a büntető-jogalkotás figyelmét is. A dologházat hazánkban az 1913. évi XXI. törvénycikk vezette be, mint a közveszélyes munkakerülő csavargókkal szemben alkalmazandó biztonsági rendszabályt. A közveszélyes munkakerülést a törvény vétségnek vagy kihágásnak minősítette, amelyet a keresetre utalt munkaképes egyén a munkában való részvétel kötelezettségével szembeni passzív magatartásával valósíthatott meg. Ennélfogva, – mint ezt a korabeli szakirodalom kiemelte – a közveszélyes munkakerülővel szemben nem megtorlás, hanem szabadságának olyan fokú korlátozása szükséges, amilyent a társadalom érdekében, a munkához szoktatás és az ártalmatlanná tétel követel. A végrehajtás vezető elve a beutalt munkára szorítása volt, amelyet havonkénti minősítéssel és az ez alapján adható jutalmazási rendszerrel kívántak elősegíteni. A törvény úgy rendelkezett, hogy amíg a speciális dologházak nem jönnek létre, addig a dologházba utalást az igazságügy-miniszter által kijelölt bírósági fogházban vagy országos büntető intézetben kell végrehajtani. (BALOGH–HORVÁTH 1983, 173.)

A háború és forradalmak hatása a hazai börtönügyre (1914–1919)

Börtönügy a háború idején

A világháború, a forradalom és a román megszállás következtében a börtönügyi intézmények is nagymértékben romlottak. A háború alatti évek szűkös szakirodalmából Szöllősy Oszkár visszaemlékezéséből idézünk: „A háború esetére szóló kivételes törvény az 1914: L. tc. 8. §-a alapján a letartóztatottak egy részét kiadták külső munkára, nemcsak közintézmények, hanem magánosok számára is, többnyire mezőgazdaságokba, ahol egy-két ór felügyelete alatt dolgoztak hónapokon át, együtt háltak pajtákban és istállóknak és élelmezésükről a munkáltatók gondoskodtak. A hadiszolgálatra alkalmas elítéltek büntetését pedig tömegestül halasztották el és szakították félbe a háború folyamán.” (SZÖLLŐSY 1935a, 49.)

A háború a század elején bevezetett reformintézkedésekre, így a fiatakorúak büntetés-végrehajtására is kedvezőtlen hatással volt. Az 1914-es év végére már jól érzékelhető volt – a várakozásokkal és a tudományos előrejelzésekkel ellentétben – a fiatakorúak bűnözésének riasztó mértékű emelkedése. A háborús helyzetben természetesen lehetlenné vált, hogy az intézethálózat bővítése a növekvő kriminalitással lépést tudjon tartani. A rendkívüli helyzet körülményei közt megvalósíthatatlannak tűntek azok a korábbi célkitűzések is, amelyek a fiatakorúak elkülönített, szisztematikus nevelésére irányultak. Így mindenütt a helyi lehetőségek és szükségletek diktálták a végrehajtás módozatait. Jellemző, hogy ezekben az években a fiatakorúak döntő többségét a felnőtt elítéltekkel együtt, mezőgazdasági területen foglalkoztatták. A háború és az azt követő bizonytalan társadalmi, gazdasági viszonyok kaotikus helyzetet teremtettek a pártfogói munka területén is.

A háború jelentős szerepet játszott a dologház intézményfejlődésének megtorpanásában is. Az 1913-as törvény kilátásba helyezte önálló dologházak létesítését, ezek létrehozásáig 1916-ban – ideiglenes jelleggel – a férfiak számára a jászberényi járásbírószáki fogházat, nők számára a kalocsai törvényszéki fogházat jelölték ki a dologházi büntetés végrehajtására.

Börtönügy a forradalmak idején

A vesztes háború után kialakult forradalmi helyzetben a belpolitikailag különösen exponált honi börtönügy válsága tovább súlyosbodott. Szöllősy feljegyzései alapján már az októberi forradalom kitörését követő napon – 1918. október 31-én – a megalakult Nemzeti Tanács a fegyházakból távirati utasítással szabadította a közbiztonságot nem veszélyeztető elítélteket, továbbá utasította a királyi ügyészségeket a politikai bűntettek miatt elítéltek kiszabadítására is. Számos helyen forradalmi tömegek hatoltak be a börtönökbe és szabadították ki a foglyokat. Az 1919. március 21-én megalakult Tanácsköztársaság az örszemélyzetet a Vörös Örségbe sorolta, a munkásokból alakított „likvidáló bizottságok” pedig szabadon bocsátottak mindenkit, akit a „kapitalizmus áldozatainak” tekintettek, ennek következtében a fegyencek kétharmad része szabadlábra került. A helyüket jórészt újabb politikai foglyok, „ellenforradalmárok” foglalták el. A Tanácsköztársaság bukását követő román megszállás sem kímélte az igazságügyi intézményeket, a rekviráló katonák tömegesen hurcolták el a fogházi szerelvényeket. A büntetőügyek és a letartóztatottak megnövekedett száma messze túlhaladta az intézetek befogadóképességét. A zsúfoltság miatt Budapesten

férőhelybővítésről kellett gondoskodni, ezért a Budapesti és Pestvidéki Törvényszék foglyainak elhelyezésére a Szerb utcai régi zálogházat alakították át fogházzá. A vörös terror során elítélt vádlottakat a Margit körüti katonai fogház két emeletén helyezték el, a női le-tartóztatottak ideiglenes elhelyezésére a Conti utcai katonai fogházat engedte át használatra a Honvédelmi Minisztérium. (SZÖLLŐSY 1935a, 49–51.)

A börtönügy intézményrendszere és működése a két világháború között (1919–1945)

A trianoni békediktátum következményei

A hazai börtönügy korábban kialakított feltételrendszere a trianoni diktátumot követően jelentősen meggyengült. A gondot nem feltétlenül az intézetek hiánya jelentette, hanem a dualizmus idején kialakított, a századforduló táján már szisztematikussá tett fegyház-, börtön- és fogházhálózatának megbomlása. A háború utáni rendezés következtében a magyar büntetés-végrehajtás elveszítette a lipótvári, az illavai és a nagyenyedi fegyintézetét (33%), továbbá 42 törvényszéki (64,4%) és 200 járásbírói fogházát (63,9%). Ily módon a háborút megelőző intézeti hálózatból hat fegyintézet, huszonhárom törvényszéki és 113 járásbírói fogház maradt az igazságügyi kormányzat birtokában. Utóbb a kisebb forgalmú járásbírói fogházak közül huszonötöt megszüntettek, s így – az 1920-as évek második felére – a járásbírói fogházak száma kilencvenre apadt, a törvényszéki fogházaké pedig a bajai törvényszéki kirendeltség fogházával huszonnégyre emelkedett. (SZÖLLŐSY 1935a, 51.)

Tekintettel a Tanácsköztársaságot követő megtorlásra, a háborút követő ugrásszerűen megnövekvő kriminalitásra és a börtönügyi igazgatásban bekövetkezett átmeneti zavarodottságra, a büntetés-végrehajtás rendkívüli körülményekkel volt kénytelen szembenézni. A megkisebbitett ország területére eső letartóztatottak száma megduplázódott, és az intézetek túlszűfoltakká váltak. A túlszűfolttság természetes velejárója volt az ellátási körülmények jelentős romlása, az élelmezési problémák, a ruha- és munkaanyag hiánya, a fűtetlenség, továbbá nem kevésbé a büntetés-végrehajtási őrség végletes kimerültsége. (MEZEY 1995, 99.) A börtönügy jogi környezete az első világháború után lényegesen nem változott. A rezsim jogfolytonosság-eszményének megfelelően e területen sem törekedtek valamiféle újraszabályozásra, csupán kisebb korrekciós kiegészítéseket eszközöltek.

Az intézeti infrastruktúra változásai

Az intézeti infrastruktúrát a két világháború között – gyűjtőfogalommal – letartóztató intézeteknek nevezték. Ezek a bírósági, törvényszéki és járásbírói fogházak, valamint országos büntetőintézetek – fegyintézet, börtön, államfogház, közvetítőintézet – és a dologházak voltak. A két világháború között funkcionáló úgynevezett országos büntetőintézet volt a Budapesti Királyi Országos Gyűjtőfogház, a Váci Királyi Országos Fegyintézet és Közvetítőintézet, a Soproni Királyi Országos Fegyintézet és Szigorított Férfi Dologház, a Hartai Királyi Országos Büntetőintézet (Állampuszta), a Márianosztrai Királyi

Országos Büntetőintézet és Szigorított Női Dologház, a Szegedi Királyi Kerületi Börtön és Államfogház. 1941 októberében a politikai ügyek tárgyalására létrehozták a Magyar Honvéd Vezérkari Főnökség (VKF) Bíróságát és több büntetőintézetet jelöltek ki katonai és – főleg a háború ellen tiltakozó – személyek fogvatartására. E börtönök felett a hadsereg illetékes szervei rendelkeztek felügyeleti jogkörrel.

Az antropológiai reformirányzat hatására bűnügyi embertani laboratórium működött a Gyűjtőfogházban, az elkövetők embertani és lélektani sajátosságainak tanulmányozására. 1922-ben állították fel az Országos Börtönügyi Múzeumot, s 1925-től az Igazságügyi Minisztériumban Tauffer Emil örököseinek felajánlásaiból nyílt meg a Börtönügyi Tauffer-könyvtár. Vácott és a budapesti Gyűjtőfogházban üzemeltettek jól felszerelt rabkórházakat. Az 1920-as évek végén Állampusztán, rabmunkával felépült egy emeletes iskolaépület, ebben lakásokat is kialakítottak az intézeti tanító és a lelkész számára. Vácott fegyőri lakás, Márianosztrán új munkatermek, Hartán az 1930–1931 évben új zárka- és munkatermi épület, valamint őri lakások épültek. A hartai kiskápolnát kibővítették, ezzel mintegy 300 személy befogadására tették alkalmassá. A szegedi börtön nagyfai gazdaságában 100 rabmunkás számára zárkaépületet és hét őri lakást létesítettek. (SZÖLLŐSY 1935a, 99.)

Magyarországon az 1928. évi X. törvénycikkkel bevezetett szigorított dologház elméleti megalapozását azok a korabeli nézetek szolgáltatták, miszerint az úgynevezett megrögzött büntetésekkel szemben nem elegendő a szabadságvesztés, hanem velük szemben határozatlan tartamú fizikai elszigetelésre, biztonsági intézkedésre van szükség. A szigorított dologház tartama – a törvény szerint – három évnél nem lehetett kevesebb és elvileg életfogytiglan is terjedhetett. Végrehajtási rendszerére a legsúlyosabb szabadságvesztési nemnek, a fegyháznak szabályai voltak irányadók, kombinálva a dologház néhány előírásával, nem érvényesültek azonban a fegyház végrehajtására vonatkozó progresszív intézmények. A törvény a végrehajtás vezető elvének a munkára nevelést és a munkaszorgalomra szoktatást tekintette, ennek érdekében szigorú munkakényszert írt elő. A gyakorlatban hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy a szigorított dologház többre, mint a közveszélyes bűnözők ártalmatlanná tételére, a társadalomtól való elszigetelésükre, nem vállalkozhat. A beutaltaknak a törvényhozó szándéka szerint „munkás emberré nevelése” az ehhez vezető feltételek és módszerek teljes hiánya folytán csupán jószándékú törekvés maradt. A törvény – mint a dologházaknál – itt is különálló intézetek létesítését irányozta elő, ez azonban nem valósult meg, ezért a férfiakat a soproni fegyházban a nőket a márianosztrai fegyrintézetben helyezték el „ideiglenesen”. Mindenesetre a dologházzal ellentétben a bírói gyakorlat szívesen élt ezzel a kemény büntetőjogi eszközzel: 1935-ben 466 férfi és 75 nő volt szigorított dologházi őrizetben. (BALOGH–HORVÁTH 1983, 174–176.)

A fiatalok büntetés-végrehajtása területén a két világháború között az 1908-as első büntetőnovella elvi céljaitól messze eltávolodott bírósági gyakorlat évente átlagosan mintegy 600–700 esetben mondott ki fogházbüntetést fiatalokúra, ennek is mintegy 80%-a egy hónapon aluli tartamú volt. A tartósan alacsony létszámú fiatalokú elítélt állomány (amely nem haladta meg országosan a 150 főt) különleges kezelési feltételeinek kialakítására a korabeli büntetőpolitika nem bizonyult érzékenynek. Az 1920-as évektől három törvényszéki fogházat jelöltek ki: Nyíregyházán a hosszabb ítéletű fiúk, míg az úgynevezett pestvidéki és a pécsi fogházakban a lányok és a fél évnél rövidebb ítéletű fiúk nyertek elhelyezést. A nyíregyházi intézet zárt részében tartózkodó mintegy 40 fő elítéltet kezdetleges körülmények között kézműipari – asztalos-, szabó-, cipész- és kefekötő-ipari – munkáltatásban,

míg mintegy 50 főt a város határában elterülő 750 holdnyi mezőgazdasági területen foglalkoztatták. A tanonképzés, az iskolai oktatás feltételei a felnőttek elhelyezését is szolgáló intézetben csupán rövid időszakokban voltak megteremthetők. (SZÖLLŐSY 1935a, 143.)

A tervekkel ellentétben az első világháború után speciális dologházak nem létesültek. A javítási koncepció megvalósítását a gyakorlatban – mint erre a korabeli szakirodalom rámutatott – elsősorban az akadályozta, hogy a főképpen városi, tehát ipari környezetből beutalt munkakerülőket nem a visszailleszkedésüket elősegítő munkanemekben foglalkoztatták. A megfelelő munkakörnyezet kialakítását – a többféle munkanem bevezetését, képzett munkavezetők alkalmazását, megfelelő munkaeszközök és anyagok beszerzését – anyagi és szemléleti okok egyaránt hátráltatták. Ezek a körülmények azután tovább erősítették a bíróságok tartózkodását, azt az elutasító magatartásukat, amely a fegyház, börtön, fogház végrehajtásának keretein belül alkalmazott munkáltatási formák mellett szükségtelennek ítélte egy hasonló rendeltetésű intézmény működését. Ennek következtében a dologházba utalások száma rendkívül alacsony maradt: 1935-ben mindössze 17 férfi és 24 nő volt dologházi őrizetben. (BALOGH–HORVÁTH 1983, 174.)

A fogvatartás feltételei, elhelyezés, egészségügy, munkáltatás, nevelés, személyzet

A férfi elítélteket szigorúan elkülönítették a női elítéltektől. További szabály volt a 24 éven aluliak, az idősebbek és a visszaesők egymástól elkülönített részlegekben való elhelyezése. Az intézet vezetése további elkülönítéseket is végezhetett, például az elítéltek közötti műveltség, iskolázottság szerint. Speciális elkülönítési és rezsimszabályok vonatkoztak a visszaeső és a politikai elítéltekre. A visszaesők magánzárkában töltendő büntetésük elején, négy hétig csak az előírt ételmennyiség kétharmadát kapták meg, nem dolgozhattak, hat hónapig nem kaphattak munkajutalmat és nem vásárolhattak saját szükségletükre élelmiszert. A politikai elítéltekre enyhébb rezsimszabályokat alkalmaztak, nem helyezték őket magánzárkába, zárkájukat maguk rendezhették be, a zárkaajtajuk nappal nyitva állt, viselhették saját ruhájukat, élelmezhatték magukat (napi fél liter bort vagy sört is fogyaszthattak), dohányozhattak, munkakötelezettségük nem volt, levelezésük ellenőrzött, de korlátlan volt, naponta fogadhattak látogatót. (SZÖLLŐSY 1935b, 18.)

Az 1920-as évektől fokozott gonddal fordultak a fogvatartottak egészségügyi ellátására, különösen a komoly veszélyt jelentő tüdőbetegek gondozására. 1929-ben felépült a váci fegyintézet országos jellegű rabkórháza, 18 kórteremmel, 100 ágygal, laboratóriummal, gyógyszerházzal, műtő- és röntgenhelyiséggel, a tüdőbetegek számára nyitott fekvőcsarnokokkal. A tüdőbeteg letartóztatottak számának emelkedése szükségessé tette a Gyűjtőfogház kórházában egy elkülönített tüdőbeteg osztály létesítését is.

A fogvatartottak higiéniajának, egészségének fenntartására a korabeli börtönviszonyok feltételei kedvező lehetőségeket biztosítottak. Az orvos befogáskor minden elítéltet gondosan megvizsgált, a vizsgálat eredményéről pontos nyilvántartást vezetett. Előírás szerint hetente egyszer ellenőrizte a létesítmény minden helyiségét: kiemelt figyelmet fordított a rendre, a tisztaságra, a szellőztetésre. Megvizsgálta a betegeket és szükség esetén intézkedett kórházi elhelyezésükről, ellenőrizte az étkezések minőségét és mennyiségét. Befogadáskor minden elítélt köteles volt megfürödni. Nyáron a fegyházások legalább havonta egyszer, a börtönösök és a fogházások hetente egyszer hideg vízben fürödhettek, a többi évszakban

a fegyházások háromhavonként legalább egyszer, a börtönösök és a fogházások kéthetente fürödhetek meleg vízben, a piszkos munkát végző elítéltek télen is hetente fürödhettek. Borotválkozásra hetente egyszer, hajvágásra kéthavonta került sor. A fehérműt hetente, az ágyműt havonta kétszer cserélték. A fegyházások és a börtönösök naponta két órát, a fogházások naponta egy órát tölthettek szabad levegőn. Ünnepnapokon délelőtt az örök a 30 év alatti elítéltekkel tornagyakorlatokat végeztek. (SZÖLLŐSY 1935b, 15.)

A rabmunkáltatás terén az első világháborút követően a legjelentősebb változás az volt, hogy az ipari jellegű foglalkoztatásról áttértek a mezőgazdasági termelésre, mert az ipari központjainak jelentős részét elvesztett ország gazdasága is túlnyomóan agrárjellegűvé formálódott, ezért az ipari üzemek nem váltották be a hozzájuk fűzött jövedelmezőségi reményeket (sőt inkább problémákat okoztak az igazságügynek). Ráadásul a háborút követően a kormánynak rendkívüli nehézségekkel kellett szembenéznie a nyersanyagtermelés terén, mind a civil lakosság, mind a fogvatartottak ellátása érdekében. Az érvek között jelentősen nyomott a latban, hogy a tüdőbetegségek gyakorisága miatt megnövekedett a fogvatartottak szabad levegőn munkáltatásának jelentősége, s hogy a letartóztatottak közel 40%-a a mezőgazdasággal foglalkozók köréből került ki.

1919-ben az igazságügyi kormányzat a hartai közvetítő intézetet országos közvetítő intézettel alakította át és a földműves munkára alkalmas fegyház- és börtönbüntetésre ítéletek helyezte ide. A termőterület megnövelése érdekében a hartai 233 kataszteri hold terjedelmű kincstári ingatlant kiegészítették a haszonbérbe vett, közeli miklapusztai 2406 kataszteri holdnyi mezőgazdasági ingatlannal. Az Igazságügyi Minisztériumban a börtönök gazdasági ügyeinek intézésére 1919. végén külön ügyosztály is alakult, amely az állam súlyos pénzügyi helyzetére tekintettel főként a rabmunka jövedelmezőségének fokozására fektette a súlyt. Az 1920-as évek végéig a rabgazdaságok kincstári és bérelt földterületekből már összesen 7100 kataszteri holddal rendelkeztek. (FINKEY 1933, 150.)

A munkáltatást a javítás fontos feltételének tekintették. A korabeli szerzők – amellett, hogy a rabok haszonelvű foglalkoztatását kritika nélkül elfogadták és támogatták – elsősorban a munkáltatás erkölcsnemesítő, javító hatását hangsúlyozták. A rabmunkáltatás jelentőségét az is növelte, hogy a rabok munkája által a végrehajtási költségek egy része megtérült, az államnak ugyanis egyre jelentősebb kiadást jelentett a büntetés-végrehajtási intézetek létesítése és fenntartása. A hazai börtönügyi irodalom azt is korán feltárta, hogy a rabok munkával foglalkoztatása a büntetés tartama alatt testi és szellemi egészségük megőrzésében is meghatározó jelentőségű, elsősorban mozgásra és az izmok tevékenységére van szükség a testi erő fenntartásához, de ugyanígy nélkülözhetetlen a munka a szellemi képességek megővésében is. Végül meggyőződéssé vált, hogy a rendszeres munka a munka-erkölcs megszilárdulásához vezet, ez pedig tartós helyet biztosít a munkaerőpiacon, ezáltal csökkenthető a visszaesések száma. (HACKER 1916; KARAY 1927)

Az elítéltek munkáltatása kérdésében a hazai börtönügyben kezdettől fogva a *munkakényszer elve* uralkodott. A Csemegi-kódex a különböző szabadságvesztési nemek között differenciált, ami azt jelentette, hogy míg a fegyházban kizárta a választási lehetőséget, addig a börtönben és a fogházban a rabok választhattak a munkanemek között.

A munkát végző fogvatartottakat három csoportba osztották: *a)* az elsőbe tartoztak azok, akik jó magaviseletűek voltak és már rendelkeztek valamilyen szakmával; *b)* a másodikba kerültek azok, akik jó magaviseletűek voltak és kielégítően dolgoztak, de még gyakorlatlanok a szakmájukban; *c)* a harmadikba tartozott mindenki más fogva tartásuk

első három hónapjában (a visszaesőknél ez hat hónap volt), és azok a személyek, akik csak belekezdtek a szakmájuk gyakorlásába, de nem voltak sorolhatók a második csoportba gyakorlatlanságuk vagy szorgalmuk hiánya miatt.

A munka napi javadalmazása is e csoportba sorolástól függött: az első csoportban hat fillér, a másodikban négy fillér, a harmadikban kettő fillér volt. Azok az elítéltek, akik kivételes szorgalomról tettek tanúbizonyságot, külön jutalmat kaphattak. A harmadik csoportba tartozó elítéltek keresményét és a másik két csoportba tartozó elítéltek javadalmazásának kamatait a „pártfogói alapba” kellett befizetni. (SZÖLLŐSY 1935b, 15.)

A két világháború között a korrekcionista irányzat jelentősen veszített a korábbi dinamizmusából. Finkey Ferenc lankadatlan kitarását jelzi, hogy megkísérelte a rabnevelés rendszertani helyét kijelölni és fontosságát hangsúlyozni. Mint írja: „A 19. század első felének javítási elmélete, melyet e század végén s a 20.-nak az elején áltatában, mint naiv, gyakorlatiatlan követelést igyekeztek feltüntetni és eliminálni a börtönügyből, ma új név alatt, de ugyanazon nemes és most már gyakorlatias törekvés gyanánt áll a szakemberek többségének a szemé előtt. [...] A rabnevelés jelszóval fejezhetjük ki azt a célt legerőteljesebben, hogy a börtönbe beutalt büntetett ne úgy kerüljön ki onnan, mint ahogy bement, hanem a börtönben átélt szigorú fegyelem által megtisztulva, s akinek szüksége volt rá, testileg, szellemileg és erkölcsileg megerősödve, a helyes erkölcsi úton maradás szilárd elhatározásával.” (FINKEY 1933, 139.) Ebben az időszakban a kriminálpedagógia elméleti műveléséről nincs tudomásunk, az akkor hatályos házszabályok azonban rendelkeztek az elítéltek erkölcsi támogatásáról (tulajdonképpen valláserkölcsi, lelki gondozásukról), kiemelték az elítéltek szellemi gondozása körében az oktatásnak és a börtönkönyvtár használatának fontosságát. Minden 30 év alatti elítéltet köteleztek az oktatásban való részvételre, a 30 évnél idősebbeket egyéni elbírálás alapján is kötelezhette erre az igazgató, egyébként részvételük önkéntes volt. Az oktatás kezdő és haladó osztályokban történt, szükség esetén harmadik osztály létrehozására is lehetőséget nyitottak. A mezőgazdasági munkát végző elítéltek számára télen tartották az oktatást. Vasárnap és ünnepnapokon, a délutáni istentisztelet után az igazgató, a börtönlelkész, a nevelő vagy a vezetőség által meghívott személy tartott előadást, néha vetítéssel kísérve. A börtönlelkészek hetente egyszer hitoktatást tartottak a hívóknak. A büntetés-végrehajtási intézetekben a nevelők vezették az elítéltek által használható könyvtárakat, a könyvtárban általában – az iskolai tankönyveken és imakönyveken kívül – tudományos és szépirodalmi művek voltak. Kölcsönzésre egy héten egyszer kerülhetett sor. Az elítéltek nemcsak a létesítmény könyvtárát használhatták, hanem – saját költségükön, vagy a családjuk közvetítésével – beszerezhettek olyan könyveket, vagy előfizethettek olyan folyóiratokra, amelyek megfeleltek az erkölcsi és biztonsági követelményeknek. (SZÖLLŐSY 1935a, 180–237.)

Az intézetek rendjének és fegyelmének betartatását biztonsági intézkedésekkel, fegyelmi büntetésekkel és jutalmakkal segítették elő. A fegyelem súlyos megsértése esetén a cselekmény folytatásának megakadályozására a bilincset, a kényszerzubbonyt, a láncolást és a löfegyvert alkalmazták. Bilincs használatára akkor került sor, ha az elítélt tartósan nyugtalan volt, ha ellenállt, ha átszállítás során meg akart szökni, ha a szökés veszélye fennállt. Kényszerzubbonyt és láncokat csak dühöngők esetében, megnyugvásukig alkalmazták. Löfegyvert önvédelemből, szökés megakadályozására vagy lázadás leverése esetén alkalmazhattak.

Fegyelmi büntetések voltak: megrovás, kedvezmények (munkáért járó jutalom, le-
vélírás engedélyezése, látogatók fogadása, olvasás stb.) megvonása, sétaidő lerövidítése,
magán-, szigorított- vagy sötétzárka, kéz- és lábbilincs, kurtavas alkalmazása. A testi fe-
nyítést a szabályok ugyan tilalmazták, de a kurtavas-büntetést, amely a fizikai sanyargatás
egyik módja volt, nem.

A fentebb említett munkajavadalmon kívül a kiemelkedő munkáért kiérdemelhető volt
még a szabad levegőn végezhető munka, az átmeneti intézetbe történő kihelyezés és a felté-
teles szabadlábra helyezés. Egyéb kedvezmények (jutalmak) voltak: az elítéltnak az a lehe-
tősége, hogy büntetése egyharmadának letöltése után maga gondoskodhatott az ellátásáról,
hogy kivételes alkalmakkor (karácsony, az államfő születésnapja stb.) vásárolhatott ma-
gának három liter bort, illetve jó magaviselet esetén legfeljebb havi hat pengőt fordíthatott
élelmiszer vásárlására. (SZÖLLŐSY 1935b, 17.)

A szabaduló elítéltek utógondozását társadalmi szervezetek, rabsegélyező egyletek
látták el, akik rendszerint egy-egy börtönrel álltak kapcsolatban. Az egyletek tagjai lehe-
tőséget kaphattak arra, hogy meglátogassák a börtönökben a szabadulás előtt álló elítélteket,
megismerhessék életkörülményeiket és segítségeket nyújtsanak nekik vagy a családjainak.
Az intézet az elítélt szabadulása előtt értesítette az egyletet, amely pártfogót jelölt ki az elítélt
utógondozására. A szabaduló elítéltek az intézet segélykeretéből kaptak ruhát, vonatjegyet
és legfeljebb 50 pengőt. A feltételeken szabadlábra helyezett személyeknek meghatározott
időközönként jelentkezniük kellett az illetékes rendőri szervnél, amely rendszeresen ellen-
őrizte magaviseletüket és életvitelüket. Ezek az elítéltek csak a hatóság engedélyével vál-
toztathattak lakhelyet. (BALOGH–HORVÁTH 1983, 183.)

A büntetés-végrehajtás egyik kulcskérdése a személyi állomány megfelelő kiválasztása
és felkészítése volt. Az 1930–1931. évi kimutatás szerint a fegyházakban és a törvény-
széki fogházakban a főállású börtönügyi tisztviselők – igazgató, titkár, főtiszt, orvos,
lelkész, tanító, őrparancsnok, fogalmazó, fogházgondnok – létszáma 94 fő volt, a tisztelet-
díjas alkalmazottak – orvos, lelkész, tanító – létszáma 88 fő volt, az őrszemélyzet 1460
főből állt. A törvényszéki fogházakban csupán egy rendszeresített tisztviselői állás volt:
a fogházvezető tiszté (fogházfelügyelő vagy fogházgondnok), aki a királyi ügyészség veze-
tőjének vagy helyettesének felügyelete alatt vezette a fogházat, és akinek az őrszemélyzet
közvetlenül volt alárendelve. (SZÖLLŐSY 1935a, 415.)

A börtönügyben magasabb szakmai képesítést, kvalitásokat és alaposabb felkészülést,
tájékozottságot igénylő tulajdonságokat a 20. század elejétől követelték meg a személyzet
tagjaitól, ekkortól vált ugyanis a szakma bonyolulttá, váltotta fel – Európa-szerte, így
hazánkban is – a büntetés megtorlási célját a megelőzési cél. Több előzmény után az első
átfogó és rendszeres miniszteri előírás a börtönszemélyzet képesítéséről 1926-ban jelent
meg. A képesítési előírások az általános erkölcsi és jogi követelményeken túl már iskolai
végzettséget is meghatároztak az alkalmazás előfeltételeként, így igazgatónál és fogal-
mazónál jogi végzettséget, főtiszteknél, tiszteknél érettségit. A római katolikus lelkészi
álláshoz áldozópapságról szóló bizonyítvány, a református és az evangélikus lelkészi ál-
láshoz lelkészi és beavatási oklevél volt kötelező. A tanítói álláshoz elemi iskolai tanítói
oklevelet, az orvosi állásra „egyetemes orvostudori” oklevelet és törvényszéki orvosi vizsga
letételét, az őrszemélyzettől fegyverforgatásban, írásban, olvasásban, elemi számolásban
való jártasságot, a nőfelügyelőktől a házi és női ipari munkában való jártasságot követelték

meg. A tisztviselői kar folyamatos szakmai tájékozottságáért az irányítást ellátó ügyészek voltak felelősek. (SZÖLLŐSY 1935a, 390.)

Az őrszemélyzet kiképzése őri tanfolyamon történt. A törvényszéki fogházakban évenként egyszer a királyi ügyészség vezetője által meghatározott időben négyheti fogházi tanfolyamot kellett tartani. A hétköznaponként két-két órán át tartandó előadások tárgyai a büntetőtörvénykönyv elemi szintű és a fogházrendtartás alapos ismertetése voltak. Előadók a királyi ügyészség által kijelölt ügyész, illetve a fogházvezető tisztek voltak. A tanfolyam tartama alatt az őrszemélyzet tagjai heti két órán át fegyverhasználati és alaki gyakorlatokat voltak kötelesek végezni. A tanfolyam vizsgával záródott, amelyet az ügyészség vezetője vagy helyettese előtt kellett a vizsgázónak letennie. Az eredmény lehetett kiváló, vagy egyszerű minősítésű, sikertelen vizsga esetén visszautasítás. (SZÖLLŐSY 1935a, 405.)

A börtönalkalmazottak az állami alkalmazottakhoz hasonló bérezésben részesültek. Az igazságügy-miniszter a fogvatartottak nettó jövedelmének 10%-ából jutalékot fizethetett azoknak az alkalmazottaknak, akik a fogvatartottak ipari vagy mezőgazdasági tevékenységéből többletjövedelmet tudtak elérni. Az igazgatónak, az örök vezetőjének és a börtönvezetőnek a létesítményben kellett laknia. A személyzet más tagjai számára a bentlakás nem volt kötelező, de ha a körülmények lehetővé tették, ők is lakhattak a börtönön belül. A börtönügyi tisztviselők – az orvosok és a lelkészek kivételével – szolgálat közben egyenruhát voltak kötelesek viselni, s azt a karddal együtt saját költségen kellett beszerezniük. Az egyenruha-viselés célja, „hogy a tisztviselő szolgálata teljesítése közben felismerhető legyen, tekintélye a fegyveres őrszeméllyel és a letartóztatottakkal szemben emeltessék és személyi biztonsága az egyenruhához tartozó oldalfegyver viselése által fokoztassék”. (SZÖLLŐSY 1935a, 383.)

Börtönügy a koalíciós korszakban (1945–1948)

Népbírósi jog, kényszermunka-büntetés, internálás

A második világháború végén az újjáformálódó politikai erők közös érdeke a fasizmus elleni harc volt. Ennek megfelelően a fiatal – a baloldali pártok, a kisgazdapárti baloldal, illetve a centrum által alkotott – koalíció büntetőpolitikájának törekvése, a fasiszta maradványok következetes felszámolása volt. Az 1944 decemberében megalakult Ideiglenes Nemzeti Kormány első intézkedései közé tartozott, hogy a fennhatósága alá tartozó területen a jogrendet helyreállítsa és megteremtse a számonkérés jogi feltételeit. A háborús bűnösök felelősségre vonásához létrehozták a népbírósi jogot. A népbírósi jog által alkalmazott büntetések voltak a 81/1945. ME. sz. rendelet alapján: halálbüntetés, fegyház, börtön, fogház és az internálás. Az 1945. május 1-jén hatályba lépő 1140/1945. ME. sz. rendelet immár az egész országra kiterjedő hatállyal, az előző rendeletben szabályozott büntetési rendszer szigorításával eltörölte a fogházat és az internálást, mint büntetéseket, ugyanakkor új büntetési nemként bevezette a kényszermunkát.

E korszak jellegzetes, a büntetőpolitikai és a gazdasági érdekeket sajátosan ötvöző jogkövetkezménye a munkatáborokban végrehajtandó kényszermunka-büntetés volt. A honi büntetési rendszerben addig ismeretlen kényszermunka-büntetés beiktatása szoros összefüggést mutatott a csaknem valamennyi, háborúban álló államban a belső és a külső

ellenség (hadifoglyok) időleges elszigetelését és munkaerejük felhasználását szolgáló munkatáborok létrehozásával. A munkatábor hazai bevezetésére azonban közvetlen hatást a szovjet javító-nevelő tábor, mint a Szovjetunióban legszélesebb körben alkalmazott büntetés elvi konstrukciója gyakorolt. (RIES 1949, 119.)

Az internálás rövid ideig, három hónapig maradt a büntetési rendszer része, mert rendőri kényszerintézkedéssé változtatták. A rendőrhatalomsági őrizetként alkalmazott internálás alkalmazható volt mindenkire, aki „a közrend, a közbiztonság, vagy gazdasági okok” szempontjából „aggályos, gyanús, veszélyes, vagy káros” egyénnek minősült. Az ország területén felállított internálótáborokba (Zalaegerszeg, Nagykanizsa, Kistarcsa, Garany) ez-revel kerültek olyan, a rendőrhatalomságok által veszélyesnek minősített személyek, akiknek szabadságát a büntetőeljárás mellőzésével korlátozták. Az internálás kiemelése a népbírói jogból mind politikai, mind jogi-törvényességi aggodalmakat szült. Már 1945 tavaszán érzékelhető volt, hogy a megtorló intézkedések éle politikai fegyverként irányítható azokra, akik a „demokrácia ellenségének” tekinthetők. Így bővült a fasiszta maradványok elleni harc a reakció elleni harc jelszavaival, és ennek politikai-büntetőpolitikai konzekvenciái akkor váltak az egész társadalom számára tragikussá, amikor a Magyar Kommunista Párt a rendőrséget a saját politikai céljai érdekében kezdte működtetni. A különbírósként létrehozott népbíróskák mellett párhuzamosan működött a köztörvényes bűncselekmények elbírálására hivatott hagyományos büntetőbíróskái szervezet, amely az államfogház 1946-ban történt eltörlése után továbbra is a Csemegi-kódex börtönrendszerét alkalmazta. (LŐRINCZ 2009, 35–38.)

A rabmunkáltatás államosítása

Honi börtönügyünk történetében a második világháború befejezését követő években megkezdődött a szabadságelvonással járó büntetések keretében végzett rabmunka rendkívüli felértékelődése. Ennek hátterében a romba döntött ország újjáépítésének gazdasági szüksége mellett már olyan büntetőpolitikai szándékok is kirajzolódtak, amelyek modellként a szovjet javító-nevelő táborokat, a „*gulagokat*” vették alapul. Az elítélteknek az ország újjáépítésébe bekapcsolása érdekében feloldották a Csemegi-kódex munkakényszerre vonatkozó előírásait – miszerint szoros munkakényszer csak a fegyházra ítéltkre vonatkozik –, és valamennyi büntetőintézetben szabadságvesztését töltő elítélt számára kötelezővé tették „az újjáépítés érdekében szükséges, bármely közérdekű munka teljesítését”. A vizsgált korszak büntetés-végrehajtásának kiemelhető jelentőségű szervezeti módosítása a fogvatartottak munkáltatási rendszeréhez kapcsolódik. A rabmunkáltatás nemzetgazdaságba illesztésének első lépése a különböző termelési egységek államosítása és centrális irányítás alá helyezése volt. 1948-ban létrehozták az IM Gazdasági Igazgatóságát, amelynek feladata a büntetés-végrehajtási intézetekben létesített ipari- és mezőgazdasági üzemek egységes irányítása volt. Az igazgatóságot elsősorban a termelés gazdaságosságának növeléséért terhelte felelősség, ennek érdekében fejleszthette a rabmunkáltatás dologi feltételeit, szervezte, segítette a termelvények értékesítését. Az 1947 nyarán a hazánkban meginduló tervgazdaság (hároméves terv) nyomán az IM Gazdasági Igazgatóság az Országos Tervhivatal (OTH) által megállapított irányelvek alapján készítette el a gazdasági részletterveket, majd köteles volt a jóváhagyott tervek végrehajtásáról gondoskodni.

A szocialista jellegű elítéltmunkáltatás szervezeti megalapozását 1948-ban végezték el, amikor a letartóztató és nevelőintézetek mellett működő ipari és mezőgazdasági üzemeket állami vállalattá alakították át. Az így létesített vállalat tulajdonosa a magyar állam volt, felelt a felügyeletet az igazságügy-miniszter gyakorolta. A kormányrendelet a vállalatoknak az intézetektől való különállást és a termelés gazdasági érdekeinek kihangsúlyozásával szervezeti önállóságot biztosított. Előírta, hogy az intézet köteles a vállalat számára megfelelő munkaerőt biztosítani, hogy a munkaerő igénybevétele és díjazása tárgyában a vállalat vezetőjének a kincstárral kell szerződést kötnie. A fogvatartottak díjazása az igazságügy-miniszter által megállapított teljesítmény-bérendszer szerint történt, és a tartási költségeket elsősorban ebből fedezték. A vizsgált korszak átszervezéseinek sorát 1949 márciusában fejezték be, amikor a büntetés-végrehajtási intézetek mellett működő termelési egységeket két önálló vállalatba, az Igazságügyi Ipari Vállalatba és az Igazságügyi Mezőgazdasági Vállalatba tömörítették. A két nagyvállalat 1952-ig, az elítéltmunkáltatás újabb átszervezéséig működött. Az átalakítás előtti háziüzemekből kialakított iparvállalatok a korábbi termelési profilokat – mint az asztalosipari, textilipari, cipészipari tevékenység – megőrizték. A mezőgazdasági vállalatba a hat nagyobb földterülettel rendelkező gazdaság (Állampuszta, Nagyfa, Annamajor, Vác, Aszód, Márianosztra) tömörült, összesen mintegy 3400 kataszteri hold földterülettel. (GYULAI 1959, 40.)

Börtönrendszer a koalíciós korszakban

A koalíciós kormányzás idején a hagyományos börtönrendszer a korábbiakhoz képest csak minimális mértékben változott. A rendes bíróságok a köztörvényes bűncselekményekre továbbra is a Csemegi-kódex szabadságvesztés-büntetési nemeit, nevezetesen a fegyházat, a börtönt, a fogházat, továbbá biztonsági intézkedésként a dologházat és a szigorított dologházat szabhatták ki. A büntetési rendszerből az 1946. évi XVI. törvény a magyar közársaság kormánya részére rendeletek kibocsátására adott felhatalmazásról az államfogház büntetést eltörölte.

A népbíróságok és a rendes bíróságok párhuzamos ítélkezési tevékenysége a háborús bűnösökkel és a riasztóan emelkedő köztörvényi bűnelkövetőkkel szemben azt eredményezte, hogy 1946 nyarára a letartóztató intézetek már befogadóképességüknek megfelelő (körülbelül 10 000) fogvatartottat őriztek. Az intézetekben eluralkodó, nehezen elviselhető zsúfoltság 1947 őszétől, a választásokon győztes baloldali pártok „osztályharcossá” torzuló büntetőpolitikájának következményeként jelent meg. 1948–1949-ben az igazságügyi kormányzat számára nyilvánvalóvá vált, hogy a hagyományos intézet-hálózat befogadási képessége – és ezen túl a hangsúlyosan előtérbe került rabmunkáltatás feltételeinek biztosításához rendelkezésre álló munkahelyek száma – elégtelen. A növekvő elítéltlétszám miatt felmerült ugyan, hogy újabb fegyházakat létesítsenek, azonban megfelelő pénzeszközök hiánya miatt erre nem kerülhetett sor. Az igazságügy a rendelkezésre álló csekély anyagi erőforrásokat az újonnan átszervezett büntetés-végrehajtási vállalatok fejlesztésére irányította, 1949-től azonban már megerősödött az a szándéka, hogy az elhelyezési és a munkáltatási gondokat a nyitott végrehajtási helyek létesítése, gyáraknak, üzemeknek, bányáknak, építkezési körzeteknek a büntetés-végrehajtás számára való átadása jelentené. (RIES 1949, 137.)

1948 decemberében bevezették az elmebetegek biztonsági őrizetét, amelynek célja az őrizetbe vett személy ártalmatlanná tétele, gyógyítása volt. A biztonsági őrizet végrehajtását a Kozma utcai Budapesti Országos Büntetőintézet mellett létesített Igazságügyi Országos Megfigyelő és Elmeorvosintézet elkülönített részén jelölték ki, elnevezése Elmebetegek Igazságügyi Biztonsági Intézete lett, amely az igazságügy-miniszter felügyelete alatt állt.

A fiatalok megkülönböztetett büntetőjogi kezelését bevezető 1908-as első büntetőnovella reformtörekvései meglehetősen megtépződtek a vizsgált időszakig. Nem hozott fellendülést 1947-ben a Budapesti Fiatalok Bíróságának megalakítása sem. E szervezeti önállósággal rendelkező törvényszék létesítése az 1908-as első büntetőnovella szellemében fogant olyan utolsó kísérlet volt, amely kizárólag a fiatalok bűnügyeivel foglalkozó bíróságot az igazságügyi gyermek- és ifjúságvédelem központi szerepébe segítette volna. A budapesti bíróság példaadó működése azonban – a büntetőpolitika torzulásai miatt – nem fejlődhetett ki az 1940-es években. A második világháború befejezése után az igazságügyi kormányzat a fiatalok elhelyezésére Cegléden (fiúk részére) és Kecskeméten (lányok részére) teremtett feltételeket. A ceglédi Fiatalok Országos Fogházában uralkodó mostoha körülményeket jelzi, hogy az épületrendszer eredetileg egy huszárlaktanya lóistállójaként funkcionált. A munkáltatást kézműipari jelleggel cipész-, könyvkötő-, asztalos-, és lakatosműhelyekben, illetve kerti munkák végeztetésével látták el. (LŐRINCZ 1998, 145.)

Az irányítás és a személyi állomány helyzete

1945 után továbbra is az Igazságügyi Minisztérium irányította a börtönügyet az alábbi megosztásban: a járásbírói fogház gazdasági ügyei a járásbíró vezetéséhez, a büntetés-végrehajtási jogkörök az államügyészség, illetve a járásbírói közbiztonsági hatáskörébe tartoztak; a megyei bírósági fogházat az államügyészség elnöke felügyelte; a bírósági fogházaknak a főállamügyész volt a másodfokú, az igazságügy-miniszter pedig a harmadfokú felügyeleti hatósága; az országos büntetőintézetek közvetlenül az igazságügy-miniszternek voltak alárendelve. (ESTÓK 2014, 74.)

A háborús évek után a hazai börtönök személyi állománya a két világháború közötti létszámát jórészt megtartotta, ez mintegy 100 fő főhivatású börtönügyi tisztviselőből és ugyanennyi tiszteletdíjas alkalmazottból, továbbá mintegy 1500 óróból állt. 1947 őszétől azonban már látható volt, hogy a fokozott politikai-világnézeti elkötelezettséget igénylő büntetőpolitika megkérdőjelezi a régi, „reakciós” rendszertől örökölt személyi állomány alkalmasságát. 1945-ben megszüntették a fegyőr elnevezést, helyette bevezette a letartóztatott intézeti (a továbbiakban: li.) alkalmazott és li. ór elnevezést; megtiltotta a jelentéseknél használt „alázatosan jelentem” formula használatát, bevezette a „bajtárs” megszólítást, továbbá a li. alkalmazottnál is a honvédségnél működő rendfokozati és előléptetési rendszer alkalmazását írta elő. (ESTÓK 2014, 79.)

Hazai börtönügyünk a sztálini büntetőpolitika jármában (1948–1956)

A börtön az osztályharc szolgálatában

Az 1948-as fordulattal a hazai börtönügy legtragikusabb korszaka következett be. Miközben a nyugati társadalmakban a második világháború után a büntetőpolitika enyhülésével megindult az igazságszolgáltatás megújulása, hazánkban a Szovjetunió diktálta sztálini büntetőpolitika az osztályharc fokozódó éleződésének, illetve a proletárdiktatúra hatalomgyakorlásának a többséggel szembehelyezkedő kisebbség elnyomásával járó hamis tan- tételei álltak. A paranoid büntetőpolitika következményei igazságszolgáltatásunkat újkori történelmének mélypontjára taszították.

A Csemegi-kódexben foglalt büntetési rendszer teljes átalakítását az 1951. január 1-jén hatályba lépett büntetőtörvény általános részéről szóló 1950. évi II. törvény (a továbbiakban: Btá.) végezte el azzal, hogy csak egyfajta szabadságvesztést ismert: a börtönt. A Btá. ezzel megszüntette a korábbi szabályozás differenciált szabadságvesztés-büntetési neveit és szükségtelenné nyilvánította a végrehajtás progresszivitását is. A módosítást a miniszteri indokolásban azzal magyarázták, hogy a szabadságvesztés változatos sokasága szükségtelen, egyenesen káros, mert a büntetőtörvények alkalmazását nagymértékben megnehezíti. Az egységesítés valós indoka az volt, hogy a büntető hatalom szovjet mintára kívánta felhasználni a fogvatartottak munkaerejét az újjáépítésben, a munkaerőhiányban szenvedő, rendkívüli igénybevételt jelentő termelési folyamatokban, egyébként pedig a dinamikus emelkedő fogvatartotti létszám elhelyezésére amúgy sem álltak rendelkezésre megfelelő számú intézetek.

A Btá. 50. §-a szerint a büntetés kiszabásának célja a dolgozó nép védelme, az elkövető megjavítása és nevelése, továbbá az általános megelőzés. E rendelkezésnek megfelelően a Btá-t életbe léptető Btáé 28. §-a a büntetés-végrehajtás feladatává tette az elítéltek nevelését. E különösen hangsúlyos jogszabályi kiemelés mögött az a felfogás állt, hogy az emberek tudatának átalakítását a szocializmus győzelme elengedhetetlen feltételének tekintették, amelyhez az útmutatást a marxizmus klasszikusai szolgáltatták. Az uralkodó marxista dogma szerint a bűnözés az egymással antagonisztikus ellentétben álló osztályok közötti feszültségből fakad, amely azonban az osztálykülönbségek felszámolásával eltűnik és így a bűnözés is, mint történelmi kategória önmagától szűnik majd meg. E korszak politikai hatalma az „agymosásnak” sajátos, radikális eszközeként alkalmazta a büntetőjogot és a börtönt. Honi büntetőjogunk a fordulat évtől, 1948-tól egészen 1956-ig az egypárt-rendszerű, monolitikussá merevedő állami politika direkt irányítású eszközévé torzult, amely ugyan korszerű és hangzatos elveket képviselt, de gyakorlatában az osztályharc egyik előretolt bástyájaként a „szocializmus építésével szembefordulók” megleckéztetését végezte el. Ez az újkori történelmünkben példa nélkül álló nyolc év azt eredményezte, hogy a büntetőjog évszázados garanciáinak legtöbbjét megszegték, és százezrek váltak egy be- teges büntetőhatalom martalékává. (LŐRINCZ 2009, 46.)

Az 1948 és 1956 között kiszabott szabadságvesztés-büntetések pontos számára vonatkozó adataink hiányosak, mint ahogyan hiányosak a fogvatartotti létszámadataink is. Ebben az időszakban a fogvatartotti létszámhullámszint szinte szeizmográfként tükrözte a „nagypolitikai” erőviszonyok változását a Szovjetunió Kommunista Pártjának elnökségén, illetve közvetlenebbül, de ez előbbi hatására a Magyar Dolgozók Pártja

(a továbbiakban: MDP) központi vezetőségén belül. Izsák Lajos történész kutatásai szerint 1951 és 1953 első negyede között mintegy 650 ezer személy ellen indítottak büntetőeljárást, ebből 387 ezer főt marasztaltak el. A leggyakrabban alkalmazott büntetés – az elítélések mintegy 75%-a – a börtön volt. Rákosi és csoportja a hatalom teljes kisajátítása érdekében könyörtelenül félreállította azokat, akik bármilyen formában akadályát jelenthették volna hatalmuk gyakorlásának. A büntetőjog és a börtön a hatalom egyfajta kézikorbácsává vált, amelynek funkciója a hadicélú iparosítás hajszolt tempójának kikényszerítése, a tömeges kollektivizálással és kuláküldözéssel pedig a „háterszág” biztosítása volt. (IZSÁK 2011, 311.)

A szakirodalmi forrásokból arra lehet következtetni, hogy az 1948–1949-ben meginduló represszív büntetőpolitika következtében 1951. végére a hazai büntetés-végrehajtás zárt intézeteiben, de főleg külső munkahelyein mintegy 46 ezerre nőtt a fogvatartottak létszáma, amely 1952 decemberére már 76 ezerre duzzadt. Az MDP Titkársága 1950 júliusában tárgyalta a letartóztatottak és rendőrhatalom őrízet alatt állók foglalkoztatását. Döntöttek arról, hogy a kevésbé szigorú börtönbüntetésre ítéleteket külső munkahelyekre, táborokba irányítják, elhelyezésüket pedig barakkokban kívánták megoldani. A szovjet modell alapján kialakított, „nyitott végrehajtási helyek”, bányák, építkezések, mezőgazdasági munkahelyek stb. 1952 végére már szinte az egész országot behálózták, az úgynevezett *örparancsnokságok*, illetve *munkahely-parancsnokságok* mintegy 45 helyen dolgoztattak elítélteket. Az elítélteknek csupán egy kisebb részét tartották zárt intézetekben, illetve dolgoztatták az intézethez tartozó vállalatoknál. Az elítéltek nagyobb munkateljesítményre ösztönzésére alkalmazták az úgynevezett *napelengedést*, vagyis azt, hogy a havi 100%-ot meghaladó teljesítmény után 5 százalékonként, a bányászatban 2 százalékonként egy-egy napot elengedtek a büntetésből. Ugyancsak a teljesítménytől tették függővé a különféle kedvezményeknek, mint például a hozzátartozókkal való kapcsolattartásnak, a különböző programokon való részvételnek az engedélyezését. (GLÁSER 1975, 145–148.)

1950. nyarától került az Államvédelmi Hatóság (a továbbiakban: ÁVH) felügyelete alá a Markó utcai börtön II. és III. emelete, 1951 januárjától a Pestvidéki Fogházat (Gyorskocsi utca), ugyanez év májusában pedig a Budapesti Országos Börtönt, majd a Váci Fegyházat, végül a Sátoraljaújhegyi Börtönt vette át az ÁVH, ahol csak politikai elítélteket helyeztek el. A régi őrséget ÁVH-s őrséggel cserélték fel, ettől kezdve napirenden voltak a vég nélküli verések, fenyegetések. A szemtanúk visszaemlékezései szerint a táplálék mennyisége – napi egy liter leves háromszori adagolásban és 25 dkg kenyér – a náci haláltáborok színvonalán mozgott. A fogvatartottakat csikos ruhába öltöztették, fejüket kopaszra nyírták, nevüket számokkal helyettesítették. A külvilággal való minden érintkezést megszüntettek, a levelezést, a látogatást, a csomagküldést nem engedélyezték, így számos fogvatartottól három évig semmiféle információt nem kaptak a hozzátartozók. Az élelmezési normákat úgy lecsökkentették, hogy az elítéltek nagy része néhány hónap alatt a náci koncentrációs táborok csontra soványodott rabjaira emlékeztetett. Az egykori fogvatartottak visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy az ÁVH börtöneinél elviselhetőbb bánásmódban részesültek az igazságügyi tárca felügyelete alatt álló börtönökben, e nehéz időszakot érintve kell megemlítenünk a fogvatartottakkal érintkező személyzet egy részének szakmai-emberi tisztességét, humánus, nemritkán az ártatlanokkal rokonszenvező, segítő magatartását.

Sztálin halálát (1953. március 5.) követően – a szovjet vezetésen belüli erőeltolódások következményeképpen – a Rákosi-csoport átmenetileg meggyengült. A korábbi büntetőpolitikai irányvonal bátortalan átértékelésével 1953. július 25-én közkegyelmet hirdettek,

ezt azonban vontatottan és részlegesen hajtották végre, 1953 decemberéig a fogvatartottak létszáma alig kétezer fővel csökkent. 1954-ben, Nagy Imre miniszterelnöksége idején, az MDP tavaszi, III. kongresszusa előtt újabb lendületet vett a politikai elítélések felülvizsgálata, amelynek eredménye az lett, hogy az év végére a fogvatartotti létszám jelentősebben, mintegy 50 ezer főre csökkent. A bánásmód enyhülését a politikai elítéltek 1953 júliusától érzékelték először. Az ÁVH-s örök brutalitása ettől kezdve valamelyest alábbhagyott, közülük sokan rádöbbenek arra, hogy hatalmuk véges, visszaéléseikért felelniük kell. 1954 nyarától fokozatosan és részlegesen felszámolták a nagyszámú, külső munkáltatást ellátó őrparancsnokságot. (FEHÉRVÁRY 1990, 173–179.)

A belügyminiszter utasítására 1954 végén „a fiatalok elítéltek megfelelő elhelyezésének, nevelésének, foglalkoztatásának, valamint a szocialista törvényesség betartásának érdekében” a ceglédi és a kecskeméti elhelyezés megszüntetésével a fiatalok a Sátoraljaúj helyi Országos Börtönbe szállították át. Az intézet kijelölése fiatalok börtönének több szempontból kifogásolható volt, így – többek között – nem felelt meg a Btá-nak, amely az 1908-as első büntetőnovella szellemében önálló intézeti elhelyezést írt elő a fiatalok számára. A hagyományosan felnőttkorúakat befogadó intézet szigorú biztonsági és rezsimeírások alapján működött, személyzetét is ennek megfelelően készítették fel, rideg légkörén csupán csekély mértékben javított az, hogy a fiatalokhoz néhány lelkes pedagógust vezényeltek. Az intézet több mint 500 elítélt befogadására volt alkalmas, a létszámnak – jelentős ingadozással – átlagosan a fele volt fiatalok. Az intézet kijelölésének szembeötlő hátránya peremvidéki elhelyezkedése volt, amely rendkívüli módon megnehezítette a hozzátartozók látogatását. A kijelölés ma már nehezen kifürkészhető indokai között feltehetőleg a fiatalok munkáltatási feltételeinek kedvező kialakíthatósága lehetett a döntő, erre utal az, hogy 1955 első felében asztalos-, cipész- és konfekcióipari tanműhelyeket működtettek a fiatalok számára. A szakmai oktatáshoz fűződő elvárások azonban csak részben valósulhattak meg, mert a fiatalok tanműhelyei a Belügyminisztérium egy olyan irányító részlegének alárendeltségébe kerültek, amelynek feladata a tervteljesítés mindenáron való növelése volt. (LŐRINCZ 1998, 148.)

Szervezeti változások a börtönügy irányításában és felügyeletében

A baloldali hatalomátvételtől a börtönügyet az Igazságügyi Minisztérium VI. Főosztálya felügyelte, élén a főosztályvezetővel, aki a li. őrtestület elöljárója volt. A politikai befolyás növelését szolgálták a büntetés-végrehajtás szervezeti átalakításai is: 1952 márciusában a börtönügy szervezete a minisztertanácsi határozattal az igazságügyi kormányzattól a Belügyminisztérium felügyele alá került. A büntetőintézetek központi irányítására létrehozták a Büntetés-végrehajtás Országos Parancsnokságát (a továbbiakban: BVOP), e szervezeten belül az elítélt-munkáltatás irányítását a Közérdekű Munkák Igazgatósága (a továbbiakban: KÖMI) vette át. További intézkedéssel összevonták az intézetparancsnoki és a vállalatigazgatói munkaköröket. Az 1950-ben kiadott Ideiglenes Szabályzat szerint az országos büntetőintézetek vezetője az intézetvezető tiszt, a megyei bírósági fogház vezetője pedig a fogházvezető tiszt volt. Az országos büntetőintézetek további beosztásai voltak: intézetvezető-helyettes, gazdasági hivatalvezető, ellenőr, pénztáros, büntetés-végrehajtási törzskönyvi vezető, személyi előadó, orvos, tanító, őrparancsnok, őr

és munkavezető. A megyei bírósági fogházak státuszai voltak: büntetés-végrehajtási előadó; gazdasági előadó, orvos és őr. (ESTÓK 2014, 76.)

A sztálini büntetőpolitika a magyar börtönügy személyi és szervezeti feltételrendszerét is drasztikus alapossággal igazította saját követelményeihez, 1949–1950-ben elvégezték a börtönök személyi állományának teljes cseréjét. Az új személyzet nem előképzettség és szakmai rátermettség, hanem főképpen a politikai megbízhatóság kritériumai alapján verbuválódott. A szakmai képlet végtelenül leegyszerűsödött: a személyzet és az elítéltek, mint politikai ellenfelek álltak egymással szemben. Az őrszobákon kihelyezett parancsoló jelmondat, a „ne csak őrizd, gyűlöld is” gyakorlatában elterjedt a durva, embertelen bánásmód, az elítéltek mély, megalázó alávetése az „osztályharcra edzett”, átmilitarizált személyzetnek. (LŐRINCZ 2009, 54–55.)

Az 1949. évi XX. törvénnyel kihirdetett Alkotmány alapján az ügyészi szervezet feladatát az 1953. évi 13. törvényerejű rendelet módosította. Az alkotmány újrafogalmazta az ügyészség funkcióját: a szocialista ügyészséget olyan központosított és – a többi állami szervtől – független szervezetként határozta meg, amelynek feladata a törvényesség egyetemes védelme. A törvényerejű rendelettel az ügyészség büntetés-végrehajtással összefüggő feladata alapvetően megváltozott: már nem a börtönügy érdemi irányítása a feladata a végrehajtó hatalom részeként, ahogy az a korábbi korszakra jellemző volt, hanem a letartóztató-intézetekben való fogvatartás törvényességi felügyeletét kellett ellátnia. (KABÓDI 2007, 310.)

Az 1955-ös Büntetés-végrehajtási Szabályzat

1954-ben, Nagy Imre kormányzása idején napirendre került a büntetés-végrehajtási tevékenység szabályozásának, a törvényesség megerősítésének kérdése. E határozat alapján lépett hatályba az 1955. évi Büntetés-végrehajtási (Bv.) Szabályzat, amely kimondta, hogy a szabadságvesztés-büntetést büntetés-végrehajtási munkahelyen vagy börtönben kell végrehajtani, a börtönöket pedig négy csoportba sorolta be, ezek az országos börtönök, a megyei börtönök, a körzeti börtönök és a járási börtönök voltak. A Bv. Szabályzat előírása szerint: „Valamennyi büntetés-végrehajtási szerv felett a Büntetés-végrehajtási Parancsnokság útján a belügyminiszter gyakorol főfelügyeletet.”

A Bv. Szabályzat alapelveként rögzítette, hogy a végrehajtás célját a rendszeres munkáltatás és oktatás eszközeivel kell érvényre juttatni. Ez a célmeghatározás a gyakorlatban is elősegítette a termeléscentrikus szemlélet uralkodóvá válását, azaz az elítéltekkel szemben az egyetlen értékmérő a munkateljesítmény lett. A rabmunka gazdaságosságának egyoldalú preferálása már 1953-ban elkezdődött a szervezeti átalakítással, amelynek során a büntetés-végrehajtási vállalatok irányítását ugyan meghagyták a BVOP hatáskörében, de a költségvetési munkáltatás főleg kisüzemekből álló hálózatát, a börtönműhelyeket – az egységes irányítás alól kiemelve – a Belügyminisztérium Anyagi- és Technikai Főosztálya felügyelete alá helyezték. A minisztérium főosztálya a megyei rendőrkapitányságok főosztályai útján rendelkezett a megye területén elhelyezkedő börtönök pénz- és anyagellátásáról, illetve a börtönműhelyek működtetéséről.

A munkateljesítménytől függött a kedvezmények, azaz a levelezés, a látogatás, és az étel-miszer-csomag mértéke, egyes esetekben a fegyelmi vétség megállapítása, a tisztasági cikkek beszerzésének, illetve a sportkedvezmények, sőt még a feltételes szabadságra

bocsátás lehetősége is. A Bv. Szabályzat előírta, hogy a szabadságvesztés-büntetést a börtönben és a bv. munkahelyen kell végrehajtani, a gyakorlatban azonban nem volt különbség a két végrehajtási mód között. A szabályzat egyoldalúan és felszínesen körvonalazta az elítéltek jogi helyzetét, miközben az elítéltek kötelezettségeiről részletes alapossággal rendelkezett, az elítéltek jogait a szabályozás nem érintette. Az 1955-ös szabályozás kétségtelen érdeme azonban az volt, hogy végleg mellőzte a testkínzó, fizikai fájdalmakat okozó fegyelmi büntetéseket. (GLÁSER 1975, 148–150.)

A korszak sajátos politikai-gazdasági körülményeinek korlátai között megjelent Bv. Szabályzatnak a törvényességet és a fogvatartás humanizmusát célzó elvi törekvései aligha érvényesülhettek a gyorsan és drasztikusan változó politikai környezetben. Az 1955-ös év a visszarendeződés éve volt, ez év elején a szovjet vezetés hidegháborús lépései a Rákosi-csoportot is újra aktivitásra ösztönözte. Nagy Imrét lemondatták, a hatalmi harcban ismét felülkerekedett Rákosi-csoport korábban megkezdett büntetőpolitikájának következménye a fogvatartottak számának újabb növekedése lett.

A szovjet vezetés a túlságosan veszélyessé váló hidegháborús feszültség oldása érdekében 1955 májusától azonban békülékennyé vált, ami kínos helyzetbe hozta a Rákosi-csoportot, különösen a korábbi, mesterségesen szított ellenséges viszonyban koholt koncepciók perék – így a Rajk per – miatt is. 1955 júniusától a koncepciók perék bebörtönzött áldozatainak túlnyomó többségét kiengedték a börtönökből, de a törvénytelenül elítéltek rehabilitációja ezúttal is vontatottan haladt. A kormányzat 1955 novemberében büntetőpolitikájának újabb enyhítésére kényszerült, ezután a fogvatartotti létszám fokozatos csökkenése volt tapasztalható. 1955 végén megkezdődött a külső rabmunkahelyek felszámolása, az elítéltek többsége újból zárt intézetekbe került. (GLÁSER 1975, 153–154.)

A Szovjetunió Kommunista Pártja (SZKP) 1956. februári, XX. kongresszusának a sztálini személyi kultuszt leleplező fordulata végleg megpecsételte a Rákosi-csoport politikai sorsát. A jogtalanul fogvatartottak elbocsátása, a törvénytelenül elítéltek rehabilitációja 1956 júliusától – Rákosinak a hatalomból való távozásától – kezdve felgyorsult. Az egyes végrehajtóhelyeken szabadítóbizottságok jelentek meg, és szabadon bocsátották a nem életfogytiglani szabadságvesztésre ítélt háborús és népellenes ügyben elítélteket, a kisgazdapárti, a szociáldemokrata elítélteket, a papokat, a gazdasági ügyekben, valamint a tiltott határátlépési kísérlet miatt elítélteket. 1956. szeptember 1-jén a különböző büntetés-végrehajtási helyeken 30 ezer személy fogva tartásáról van hozzávetőleges adatunk.

Az 1956-os forradalom börtönügyi eseményei

Hazai igazságszolgáltatásunk legsötétebb éveinek, a betegesen eltorzult büntetőpolitikának az 1956-os októberi forradalom vetett véget. A szabadságuktól, becsületüktől megfosztott, embertelen körülmények között tartott, kiéhezett és kizsigerelt emberek és a velük együtt érző tömegek az 1956-os forradalom napjaiban azt a jövőnek is szóló üzenetet fogalmazták meg, hogy a büntető hatalom soha többé ne merészeljen hasonló eszközökhöz nyúlni. A forradalmi napok eseményeiről – többek között – Horváth Miklós történész tollából tájékozódhatunk.

Október 23-án a fővárosban elkezdődött forradalmi események meglepetésszerűen érték a Belügyminisztérium szerveit, így a büntetés-végrehajtás országos vezetését is.

Este a BVOP központi ügyelete a legtöbb intézet felé a fokozott szolgálat bevezetéséről, majd ezt követően – főleg Budapesten – több intézet őrségének megerősítéséről intézkedett. Így október 24-én a Központi Iskola állományából megerősítették a Budapesti Országos Börtön és Központi Kórház őrségét. Október 24-én a BVOP utasítást adott az elítéltek munkáltatásának azonnali felfüggesztésére.

A tömeg október 25-étől az intézetekbe behatolva hat megyei börtönből (25-én Győr, 26-án Zalaegerszeg, Kecskemét, Esztergom, Nyíregyháza, 27-én Szombathely) és kettő munkahely-parancsnokságról (26-án Oroszlány, 28-án Komló) szabadította ki az elítélteket. Az intézetek többségében az elítélteket bizottságok szabadították. Néhány helyen az elítéltek szervezkedése, csendes kitörési kísérletei, a zárkák ajtóinak megrongálása felgyorsították a kiszabadítást. A bizottságok elsősorban a politikaiakat, a „kisdős” és az első büntényes elítélteket és mindenekelőtt a fiatalkorúakat szabadították. Általánosságként megállapítható az is, hogy a kitört vagy kiszabadított elítéltek és a börtönökbe betört személyek a személyi állományt nem bántalmazták. Az őrseget megerősítő rendőr-, honvéd-, karhatalmi és civil erőkről elmondható, hogy az elítéltek kiszabadításának vagy kitörésének megakadályozása érdekében a fegyvereiket a legkritikább esetben használták. Az elítéltek egy része a kitörés helyett több helyen (például Sátoraljaújhelyen) a parancsnokság befolyásolása és a szabadulás érdekében éhségstrájkba kezdett, felszólításra nem jött ki a zárkából, összevagdalta magát, önkasztást hajtott végre, vagy nem vette fel a munkát. Amikor az elítéltek kiszabadultak, többnyire megelégedtek azzal, hogy az őrseget elzavarták, az egységénél maradt fegyverzetet, élelmezési anyagot, ruhát, berendezési tárgyakat magukkal vitték. Számos helyen – elsősorban a mezőgazdasági munkahelyeken – az elítéltek egy része helyben maradt, és a személyi állomány tagjaival közösen gondozták a gazdaság állatait.

Október 28-a után az országos és megyei börtönök többségében, a járási börtönök kisebb hányadában önként jelentkezett vagy letartóztatott ÁVH-s beosztottakat, állami és pártfunkcionáriusokat és lefogott katonákat tartottak fogva. A BVOP forradalmi bizottsága október 31-én az alárendelt intézetek részére forradalmi bizottság alakítására, a volt ÁVH-s beosztottak elbocsátására, a területi forradalmi szervek utasításának végrehajtására adott parancsot. November 4-e után az intézetek állományának nagy részét a szovjet csapatok lefegyverezték, és hosszabb-rövidebb ideig őrizetben tartották, az ÁVH-s beosztottakat pedig szabadon bocsátották.

A büntetés-végrehajtási intézetekben az 1956. október 1-jei adatok szerint őrzött 3680 politikai és 14 589 köztörvényes (összesen 18 269) elítéltből október 25-e és november 4-e között 3680 politikai és 10 606 köztörvényes (összesen 13 286) elítélt szabadult ki. Horváth Miklós kutatásai alapján október 23-án ezekben az intézetekben 17 619 elítéltet őriztek, akik közül a fent jelzett időpontban 1745 fő kitört vagy megszökött, 2839 fő külső segítséggel szabadult, 1497 főt a parancsnok és 9151 főt bizottság szabadított. Így a forradalom napjaiban az intézetekből összesen 14 778 fő szabadult ki. (HORVÁTH 2006, 216–228.)

1956. november 7-én tették közzé a fegyveres erők miniszterének felhívását, amely 1956. november 11-éig adott haladékot a kiszabadult elítélteknek arra, hogy jelentkezzenek az intézeteknél büntetésük folytatása végett. A közlemény tudatta, hogy a határidő betartása esetén a visszatérők büntetését egyharmaddal csökkentik, ha azonban nem jelentkeznek, semmiféle kedvezményben nem részesülnek. A hazai börtönökben lévő fogvatartottak száma 1956. december 31-én 5365 fő volt. Ezzel a létszámmal kezdődött meg a Kádár-korszak büntetés-végrehajtási történetének következő 33 éve.

Börtönügy a „Kádár-korszakban” (1957–1989)

A „Kádár-korszak” nyitánya: megtorlás és konszolidáció az 50-es évek végén

A sztálini büntetőpolitikával való szakítással az 1950-es évek második felétől a lenini büntetőpolitika téziseit felidéző kétarcú igazságszolgáltatás egyfelől a politikai ellenfelekkel szembeni könyörtelenséget, másfelől azonban a „dolgozó osztályhelyzetű” bűnelkövetőkkel szembeni segítő-nevelő szándékot kívánta kifejezésre juttatni. Előbbi funkciójában az 1956-os forradalom aktív résztvevőivel és az „osztályidegenekkel” szemben történelmünk egyik legvéresebb leszámolását végezte el. A legújabb kutatási adatok szerint a polgári és katonai bíróságok által 1956. november 4-étől 1957. július 31-éig halálra ítélték száma 131 fő volt, míg a forradalmi eseményekben való részvétel miatt kivégzettek összlétszáma meghaladta a 350 főt. A tudatosan és indokolatlanul alkalmazott terror mellett az 1957. júniusi országos pártértekezlet ugyanilyen tudatosan élt a megbocsátás lehetőségével azokkal szemben, „akik bűncselekményeik népellenes voltát felismerve és megbánva, készek és képesek segíteni az imperialisták és a hazai ellenforradalmárok népellenes törekvései elleni harcban”. Ez utóbbiakkal, mint megtévedt vagy megtévesztett dolgozókkal szemben a büntetőpolitika olyan megelőző, nevelő tevékenységet tűzött ki célként, amely egyfelől eljuttatja a bűnelkövetőt cselekménye történelmi-társadalmi anakronizmusának felismeréséig, másrészt segíti a beilleszkedését a társadalmi munkamegosztásba.

A büntetőpolitika minden naivitása ellenére jelentős lépést tett annak érdekében, hogy az „elbitangolt”, dolgozó osztályhelyzetű elkövetőket visszaterelje, amikor a 8/1959. BM. számú utasítás (a továbbiakban: BM-utasítás) rendelkezése alapján a nevelést a végrehajtási rendszer hivatalos feladatává tette. A letartóztató intézetekben létrehozták a nevelési szolgálatot, és előírták, hogy minden 100 letartóztatott nevelésével egy nevelő foglalkozzon. A BM-utasítás az őrzés mellé a nevelést emelte a végrehajtás fő feladatának, nem tudván azonban szakítani az osztályszemlélettel, kihangsúlyozta, hogy: „Az osztálypolitikát érvényre kell juttatni a letartóztatottak nevelésénél alkalmazott módszereknél, a világnézeti oktatásnál, kedvezményeknél, fenyítéseknel. A nevelésnél az egyes osztálykategóriák figyelembe vétele mellett a személyből, annak társadalmi veszélyességéből, jelleméből, politikai magatartásából kell kiindulni.” Az „osztályidegenekkel”, a „politikai elítéltekkel” szembeni differenciált bánásmód realizálási formái voltak a kötelező zárkafogság (egyéni elkülönítés), a kapcsolattartás korlátozása, a feltételes szabadságra bocsátás lehetőségének szűkítése. Az elítéltek munkáltatását nevelésük fő eszközeként deklarálták, ezért megszüntették és a BVOP szervezetébe olvasztották a KÖMI-t, amelynek mint különálló szervezetnek működése veszélyeztette az egységes, nevelési szempontok érvényesülését. (LŐRINCZ 2009, 57–58.)

A BM utasítás további szervezeti módosításokat vezetett be: a börtönök öt csoportját, az országos börtönöket, a körzeti börtönöket, a megyei börtönöket, a járási börtönöket, és a mezőgazdasági büntetés-végrehajtási munkahelyeket különböztette meg. A BVOP-n szakterületek szerint további osztályok kezdtek meg működésüket, az intézetekben létrehozták a termelési szolgálatot, a vállalati állomány egy részét hivatásos testületi taggá nevezték ki, az őrség irányítását az őrparancsnokok látták el. (ESTÓK 2014, 77–78.)

A Kádár-korszak első éveiben a restauráció és az ennek érdekében alkalmazott megtorlás még érezte hatását a börtönnépesség összetételén, de a fogvatartottak csökkenésén

már a konszolidációra törekvés is érzékelhető volt, ez utóbbit jelzi az 1958 és 1960 közötti, mintegy 28%-os csökkenés. A konszolidációra való törekvés jelent meg 1959 novemberében a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) VII. kongresszusának irányelveiben is, amely két „üzenetet” tartalmazott a büntetőpolitika formálásához: az egyik – az önmagát legitimáló hatalom sokszor hangoztatott érveként – a szocialista törvényesség erősítése volt, a másik, hogy fel kell gyorsítani a rendszerellenes társadalmi réteg „felvilágosítását”. Nyilvánvaló, hogy a nevelői szolgálat létrehozásának időszakában, a politikai tudatformálás nem a pedagógiailag, hanem a politikailag képzett és megbízható káderek „osztályharcba hívását” igényelte. Pál László 1976-ban megjelent átfogó kriminálpedagógiai munkájában joggal kifogásolja e korszak nevelőinek egyoldalú felkészültségét: „A nevelési szakszolgálat szervezésekor nem tették követelménnyé a pedagógiai szakképzettséget, így a bv. intézetekben megalakult nevelő csoportok döntő többségükben pedagógiailag képzetlen személyekből tevődtek ki.” (PÁL 1976, 180.)

A fiatalkorúak sátorlajújhelyi telepítésének problémái – az elhelyezési feltételek hiányosságai, a fiatalkorúak látogatásának nehézségei, a rendkívüli események szaporodása – a fiatalkorúak áttelepítésére indította a büntetés-végrehajtás vezetését. Az áttelepítés a vezetés szándékának megfelelően központi helyen lévő intézetbe, Budapestre, a Budapesti Országos Börtön egyik részlegébe történt. A mintegy 150 fiatalkorú (130 fiú és 20 leány) a korábnál kedvezőbb körülmények között tíz személyes zárákban nyert elhelyezést. Csoportosításuk foglalkoztatásuk szerint történt, a fiúk asztalos- és cipészműhelyekben, a lányok konfekcióműhelyben dolgoztak. Előírták a fiatalkorúak szakképzését, az egy év hátralévő börtönbüntetéssel rendelkező elítéltet kötelezték az ipariskolai – tanterv szerinti – oktatásban való részvételére. A szakoktatást a szakma elméletében és gyakorlatában jártas nevelőkre, úgynevezett osztályfőnökökre bízta. A fiatalkorúaknak a Budapesti Országos Börtönbe telepítése újfent a felnőttkorúakkal együtt való elhelyezésének korábbi gondját prolongálta. Az 1958–1959-es áttelepítés előkészületei során felvetődött ugyan az önálló intézet létesítésének gondolata, de a kivitelezés anyagi terhei, nem kevésbé szemléleti akadályai (az új börtön építésének politikai tilalma) a megvalósítást csaknem négy évvel elodázták. (LŐRINCZ 1998, 150.)

A szerény szakirodalomban az 1960-as évek elején merült fel először az az aggodalom, hogy az elítélt átnevelése, javítása nem érhet véget a börtönből való szabadulással. 1959-ben a Legfőbb Ügyészség – a visszaesés okait kutatva – azt állapította meg, hogy az ismételt bűnelkövetésben nagy szerepet játszik a társadalom elfordulása, a foglalkoztatás megtagadása a szabadult elítéltektől. A vizsgálat hatására 1960-ban kormányrendelet írta elő, hogy – az elítélt kérelmére – az intézet köteles az elítélt szabadulása előtt négy héttel a lakóhelye szerinti tanácsot tájékoztatni az elítélt szakképzettségéről és személyi körülményeiről, két héttel a szabadulás előtt pedig az illetékes rendőri szervet, ahol az elítélt jelentkezni köteles. A kormányrendelet kibocsátásának jelentősége, hogy jogszabály hazánkban először rendelkezett a börtönből szabadultak utógondozásáról.

A hazai börtönügy az 1960-as években, a „klasszikus Kádár-korszakban”

Az 1960-as évek elejétől végbemenő pozitív gazdasági, kül- és belpolitikai folyamatok mellett a büntetőpolitika kiegyensúlyozottabbá, a korábbi évtized szélsőségeitől jórészt

mentesülve, konszolidáltabbá vált. Az 1961-ben kibocsátott Büntető törvénykönyv a büntetőpolitika korábbi torzulásainak ellensúlyozásaként elsősorban a büntetőjog garanciális szabályainak, a klasszikus felelősségi elvek erősítésére törekedett, erőfeszítések történtek a korábbi évtizedben történt súlyos visszaélések, rosszemlékű törvénytelenségek feleledése ellen. A Csemegi-kódexet teljességében felváltó, a szocialista jogalkotás termékének tekintett 1961. évi Btk. – a megelőző években kialakult gyakorlatnak megfelelően – a szabadságvesztés végrehajtásának két módját különböztette meg: a börtönt és a büntetés-végrehajtási munkahelyet. A büntetés-végrehajtásban a megelőzés eszközei kerültek előtérbe, kísérletek történtek a fogva tartás humán normáinak javítására.

A megbékélést szolgáló politika csúcspontját az 1963. április 22-én megjelent közkegyelmi rendelet jelentette, amely ugyan nem terjedt ki az 1956-os ügyekben elítéltek teljes körére, de több mint 4000 elítélt ekkor nyerte vissza szabadságát. E közkegyelem célja a fegyveres, majd a politikai ellenállás felszámolása után a fennálló rendszerrel szembeni érzelmi ellenállás csökkentése volt, többek között azzal is, hogy lehetővé tették a börtönviseltek polgári életbe való beilleszkedésének nagyobb érvényesülési lehetőségét is. A közkegyelem jelentős lépést jelentett a fejlettebb nyugati államokkal való viszony rendezésében, a külpolitikai elszigeteltség oldásában, az előkészületben lévő gazdaságirányítási reform nemzetközi elfogadtatásában. (HUSZÁR 2006, 138–141.) A magyar börtönügynek az állami szervek rendszerében elfoglalt helyét illetően jelentős döntés született 1963-ban: a Belügyminisztérium szervezetéből az igazságügy-miniszter irányítása és felügyelete alá került. E döntésnek elvi jelentőséget az adott, hogy a büntetés-végrehajtás így az igazságügyi szolgáltatás szervezetrendszerébe, annak folyamatába illeszkedett be.

Az 1960-as évek elején fellendülő tudományos – kriminológiai, szociológiai, pszichológiai – kutatások széles körű empirikus tapasztalatokat halmoztak fel a bűnözés egy-egy megjelenési formájáról. E kutatások keretében hazánkban először került sor a büntetés-végrehajtási folyamat valóságos viszonyainak elemzésére. A kriminológiai szemléletnek a büntetőpolitikára gyakorolt jótékony hatása jól érzékelhető az 1963-as jogpolitikai irányelvekben, amely megszüntette az igazságszolgáltatásban az elkövető osztályhelyzet szerinti megkülönböztetését, egyúttal felhívott a jogkövetkezményeknek a bűnelkövető személyiségét nagyobb mértékben figyelembe vevő differenciált alkalmazására. Az irányelvek még jól kivehetően magukon viselték a lenini büntetőpolitika kétarcúságát, egyfelől a „megtévedtek átnevelésének” büntetőpolitikai programját, másfelől a „kemény kéz” politikáját az életmódszerű elkövetőkkel szemben.

1965 novemberében az MSZMP Politikai Bizottsága vizsgálta meg a büntetés-végrehajtás tevékenységét. A vizsgálat megállapította, hogy a rendszer nem szolgálja megfelelően a bűnmegelőzést, rámutatott a jogi szabályozás hiányosságaira, továbbá arra, hogy személyi állományának létszáma és felkészültsége elégtelen, kidolgozatlanok az elítéltekkel való differenciált bánásmód, nevelés elvei és módszerei, s a börtönök tárgyi feltételei sem alkalmasak a végrehajtás céljának megvalósításához.

E vizsgálat eredményeként 1966-ban a büntető törvénykönyv módosításával (1966. évi 20. törvényerejű rendelet) a jogalkotó további, a biztonsági és az átnevelhetőségi szempontoknak megfelelő differenciálást kívánt bevezetni, amikor a szabadságvesztés-büntetésnek a korábbi kétfő helyett négy fokozatát: a szigorított börtönt, a börtönt, a szigorított bv. munkahelyet és a bv. munkahelyet állapította meg. Egyidejűleg a büntetés-végrehajtási jog jelentős állomásának tekintjük, hogy Magyarország történetében elsőként olyan törvényi

szintű szabályozás jelent meg – az 1966. évi 21. törvényerejű rendelet –, amely a szabadságvesztés és az előzetes letartóztatás szabályait a nyilvánosság számára is megismerhetővé tette. E szabályozás most már a szabadságvesztés végrehajtásának jogilag is rögzített céljaként az elítéltek átnevelését, morális átalakításukat tűzte ki. Szemléletében minőségi áttörést képviselt azzal, hogy az elítélteket nemcsak kötelezettségekkel terhelte, hanem jogokkal is felruházta. A törvényerejű rendelet elvileg a nevelést tette a büntetés-végrehajtás központi feladatává, így e jogszabály miniszteri indokolása nem kívánt kevesebbet, mint azt, hogy az elítélt személyisége az átnevelési folyamat eredményeként átalakuljon, és szabadulása után törvénytisztelő állampolgárrá váljon. E lényegét tekintve progresszív, pedagógiai tartalmú célkitűzés a „létező” szocialista társadalom egy olyan rövid, derűs szakaszában született, amikor a naiv pedagógiai optimizmus párosult az akkor büntető hatalmának korlátait még nem érzékelő állam omnipotens törekvéseivel. (LŐRINCZ 2009, 59–62.)

Az igazságügy-miniszternek 1966-ban kiadott Szolgálati Szabályzata leszögezte, hogy a büntetés-végrehajtási testület az Igazságügyi Minisztérium egyenruházott fegyveres testülete. A szabályzat előírása szerint a büntetés-végrehajtás felügyeleti szerve az Igazságügyi Minisztérium, az irányító szervezeti egysége a BVOP, szervezeti egységei az intézetek és a vállalatok. A szabályzat meghatározta a BVOP szervezeti struktúráját, a vezetői törzs összetételét, (amely az országos parancsnokból és két helyetteséből állt) és az irányításuk alatt működő, a különböző szakirányítási feladatokat ellátó osztályokat és önálló alosztályokat. Meghatározta továbbá az intézetek elöljáróit is, ahol a vezetői törzshöz a parancsnok, a parancsnokhelyettes, a főmérnök és a főkönyvelő tartoztak, és az irányításuk alatt különböző szolgálati ágak működtek. (ESTÓK 1914, 81.)

Börtönügyünk a „hanyatló Kádár-korszakban”

Az 1970-es évektől a gazdasági és a politikai berendezkedésben elmélyülő válságjelek tartós válságkezelésre kényszerítették és a működőképesség, a társadalmi egyensúly fenntartása érdekében fokozott erőfeszítésekre indították az állami szerveket. Ettől az időszaktól nyilvánvalóvá vált, hogy az állam már egyetlen szférában, így az igazságszolgáltatásban sem képes átütő reformokra, ezért csak olyan kiigazításokra vállalkozott, amelyek a működés folytonosságát vagy annak látszatát segítették elő.

A várakozásokkal ellentétben a lassan növekvő bűnözéssel szembeni türelmetlen, megkeményedő büntetőpolitika terméke volt a Büntető Törvénykönyv novellája, az 1971. évi 28. törvényerejű rendelet. A hivatkozott novella kulcsszava a bűnelkövetőkkel szemben alkalmazott büntetőjogi eszközök és módszerek differenciált alkalmazása, azaz rendelkezéseinek jórészt a szigorítás, kisebb részt az enyhítés irányába ható jellege volt. A jogszabály megváltoztatta a szabadságvesztés-büntetés fokozatainak elnevezését, ennek értelmében 1972. január 1-jétől fegyházban, szigorított börtönben, börtönben és fogházban hajtották végre a szabadságvesztés-büntetést. A Csemegi-kódexben alkalmazott elnevezések visszaállítása csupán formális volt, a végrehajtás tartalmát nem érintette, célja az volt, hogy a köztudatban még mindig élő, egykori elnevezések felélesztése egyértelműbbé tegye, hogy a különböző veszélyességű elítéltekkel szemben különböző szigorúságú intézettípusok, rezsimiek működnek. A büntetőpolitika szigorítása következtében 1968-tól a fogvatartotti létszám egyenletes növekedése miatt 1972. december 31-én már jelentős férőhelyszüke

volt tapasztalható. A pártközpont 1971. szeptemberi jelentésében szokatlan őszinteséggel számolt be erről, elismeri, hogy a büntetés-végrehajtás a III. ötéves tervben (1965–1970) a tervezett, fejlesztéséhez szükséges pénzeszközöket nem kapta meg, amellyel a korszerűsítési elképzeléseit legalább részben meg lehetett volna valósítani.

Az 1970-es évek elejétől kedvező irányú fejleménynek tekinthető, hogy erőfeszítések történtek a büntetés-végrehajtás „humán” funkciójának erősítésére. Ennek érdekében 1972-től néhány pszichológus kezdte meg tevékenységét az intézetekben, növelték a nevelők létszámát és bátortalan kísérletek indultak a szakterület tudományos feltárására, különösen a kriminálpedagógia, a büntetés-végrehajtási pszichológia és jog területén. Mindez hozzájárult a szakmai munka fejlődéséhez, de ezt a fejlődést elősegítette az 1970-es évek elejétől meginduló generációváltás is, a korábbi évtizedek „osztályharcos” szemléleti terheitől mentes, felkészültebb állomány színrelépése.

A kriminológiai szemlélet politikai közgondolkodásra gyakorolt hatása a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa határozatában, az 1973-as jogpolitikai irányelvekben felezhető fel. Az irányelvekben végre elismerik, hogy a bűnözés nem csupán a kapitalista múlt és környezet átkos következménye, hanem a létező szocializmus újratermelődő feszültségeiből, ellentmondásaiból fakad. Az irányelveknek a büntetés-végrehajtás számára lefordítható kriminálpolitikai „üzenetei” többszínűek voltak. Általánosan felismerte, hogy az államnak a bűnözés elleni harcra tartósan kell berendezkednie (ezzel elvileg megszűnt a bűnözés elleni harc intézményei támogatásának szemléleti akadály). Kimondta, hogy a végrehajtandó szabadságvesztés kiszabását racionális keretek közé kell szorítani. Felhívott a konok bűnelkövetőkkel, valamint a munkakerülő, alkoholista életmódot folytatók elleni szigorú fellépésre, végül konkrét útmutatást tartalmazott a büntetés-végrehajtás megfelelő differenciálására, a munkáltatás, a nevelés és az utógondozás fejlesztésére. Az irányelveknek a bíróságok ítélezési gyakorlatára – ezen belül a szabadságelvonással járó jogkövetkezmények kiszabására – kifejtett hatása viszonylag rövid időn belül érzékelhetővé vált a fogvatartotti állománynak 1972 és 1975 közötti mintegy 12%-os csökkenésével. (LŐRINCZ 2009, 68.) E csökkenés azonban nem bizonyult tartósnak. A büntetőhatalmat szigorításra sarkallta egy, a bűncselekményeket többszörös visszaesőként elkövető csoport, illetve a rendkívüli alkoholfogyasztásból fakadó társadalmi károkozás. A jogalkotás a közrendre és a közbiztonságra különös veszélyt jelentő többszörös visszaesőkkel szemben az 1974. évi 9. törvényerejű rendelet bevezette a szigorított őrizetet. A hazai szakirodalomban élénk vitát gerjesztő intézmény a második világháború óta először tett kísérletet a tettescentrikus büntetőfelelősség érvényesítésére. A jogszabály a szigorított őrizetet a szabadságvesztés-büntetés kiállása után fegyházban rendelte végrehajtani, legalább két évi, legfeljebb öt évi tartamban. A szigorított őrizet végrehajtása valójában semmiben nem különbözött a szabadságvesztéstől, csupán a bűnözők egy csoportjának a társadalomtól való elszigetelését volt képes megvalósítani. A férfi szigorított őrizeteselek elhelyezése előbb a Sopronkőhidai Fegyház és Börtönben, később a Váci Büntetés-végrehajtási Intézetben, a nők pedig a Kalocsai Fegyház és Börtönben történt az intézkedés megszüntetéséig. 1974-től a tágra szabott bírói mérlegelés lehetőségének, valamint a relatíve határozatlan büntetése kiszabás hatására a fogvatartotti létszám újból megnövekedett, 1975 és 1977 között újabb 12%-kal nőtt.

A „túlvállaló” büntetőpolitika szintén a tettesfelelősségi rendszer keretében kívánt megoldást találni a szenvedélybetegekkel – alkoholistákkal – szemben. Az 1974. évi 10. törvényerejű rendelet az alkoholisták kötelező munkaterápiás intézeti kezelését vezette be. Az in-

tézeti gyógykezelés az erre a célra a Szeged melletti Nagyfán kialakított Munkaterápiás Alkoholelvonó Intézetben történt. A megfelelő körültekintés nélkül bevezetett intézkedés ismét súlyos szakmai tehertételt jelentett a büntetés-végrehajtás számára. Az 1978. évi IV. törvény a Büntető Törvénykönyvről (Btk.) 76. §-a szerint önálló intézkedésként elrendelt kényszergyógyítás legalább egy, legfeljebb két évig tarthatott. 1990. évi megszüntetésének elvi indokai között a legnyomósabb a kezelés kikényszeríthetőségének a kezelt emberi jogait korlátozó jellege volt. A végrehajtás során kiütköző gyakorlati problémák – többek között – a kényszerkörülmenyeknek az alkoholbeteg fokozódó érzelmi-indulati zavaraira irányuló negatív hatásában, az intézet korlátozott egészségügyi intézményi jellegében, magyarán börtön jellegében mutatkoztak meg.

A hazai börtönügyet meglevő gondjai mellett jelentősen megterhelték a fenti, szakmailag előkészítetlen, gyakran rögtönzésszerű kormányzati döntésekből született intézkedések. A döntéshozók – saját tévedhetetlenségük biztos tudatában – nem vették figyelembe a büntetés-végrehajtási szakemberek jelzéseit az előkészítés időszakában, azonban sajátos módon a megvalósítás gyakorlati nehézségeit rendre a büntetés-végrehajtás számlájára írták. (LŐRINCZ 2009, 66–72.)

A törvényerejű rendelet értelmezése során a szakirodalom megkísérelte rendszerbe foglalni a joghátrányi elemeket, ezek közül a szabadság elvonását emelte ki, ennek biztonsági eszközeként pedig az elítéltek őrzését és rendszeres felügyeletét. Gláser István szerint az őrzés annak megakadályozása, hogy az elítélt kivonhassa magát a végrehajtás alól, a rendszeres felügyelet pedig a végrehajtás rendjének és az elítéltek fegyelmének fenntartását jelenti. Mint Gláser kifejti, az őrzés inkább őrszolgálati feladat, a rendszeres felügyelet viszont általános jellegű, több szolgálati ágat is érintő kötelesség. Ez utóbbihoz sorolja a személyzetnek a rend, a fegyelem érdekében tanúsított magatartását, a kényszercselekményeket és a kényszerítő eszközök alkalmazását. (GLÁSER 1976, 58–59.) A kényszercselekmények és kényszerítő eszközök alkalmazásának szabályai ez idő szerint még mindig csak belső rendelkezésben, igazságügy-miniszteri utasításban (107/1974. IM. sz. utasítás, a korabeli Bv. Szabályzat) jelentek meg. Az utasítás két kényszercselekményt különböztetett meg, az elkülönítést és a mesterséges táplálást. A Bv. Szabályzat a kényszerítő eszközök közé sorolta: a testi kényszer alkalmazását, a bilincs használatát, a könnyfakasztó vegyszer alkalmazását, a gumibot használatát, az óvóköntös alkalmazását és a fegyver használatát.

A nehézségek ellenére az 1970-es évek közepétől meginduló – elsősorban a börtönügy belső tartalékából táplálkozó – humanizációs folyamat a magyar börtönviszonyok európai irányultságú fejlődését segítette. Ebben a folyamatban külső és belső tényezők egyaránt ösztönzőknek bizonyultak. A hidegháborús feszültség feloldódásában jelentős szerepet játszó, a Helsinki értekezlettel (1975) meginduló közeledés a világrendszerek között – számos kérdés mellett – az államok büntetési, büntetés-végrehajtási rendszereinek kultúráját, humanumát is a társadalomdiagnosztikai tényezők szintjére emelte. Ugyanekkor a szélesebb szakmai körök számára is megismerhetőbbé és megfontolhatókká váltak az ENSZ által kimunkált (1955) és az Európa Tanács által kidolgozott (1973) ajánlások a korszerű börtönnormák tárgyában. E korszak állami és politikai vezetése a polgári demokráciákhoz való ideológiai közeledés következetes elvetése mellett, a szükségszerűen bővülő gazdasági kapcsolatok fenntartásához bizalomépítő, a „szalonképességet” javító gesztusokra hajlott.

A honi börtönügyön belül a szemléleti félfordulatot egy 1976 májusában megfogalmazott *Előterjesztés a szabadságvesztés végrehajtása alatt végzett nevelőtevékenység*

fejlesztési koncepciójához című dokumentum indította el, amely a végrehajtás céljáról lehántotta az irreális elemeket. Az előterjesztés rövid visszatekintésében – a korábbi politikai és kormányzati kritikát kötelességszerűen alapul véve – a hibákat szemléleti okokra vezette vissza: „Sok helyen az átnevelő munkában megelégedtek a törvényi cél szerinti törvénytisztelő állampolgárrá nevelés fáradságos és gyakran sikertelenséggel nehezített feladata helyett, a börtön számára formált, engedelmes, »jó rab« figurájával.” Az előterjesztés kijózanító realitásérzéssel az alábbiakat emelte ki: „Szükségesnek tartjuk tisztázni, hogy a szabadságvesztés végrehajtása alatt végzett nevelőmunkával nem törekedhetünk az elítéltek személyiségének teljes átalakítására. Ennek ellentmond az, hogy az elítéltek többé-kevésbé kialakult, megszilárdult személyiség szerkezetű felnőttek, emiatt irreális olyan követelményt támasztani, hogy a rendelkezésre álló eszközökkel és időtartam alatt személyiségük teljes átformálását érzük el. A fő feladat, hogy személyiségük bizonyos vonásait korrigáljuk, hogy beilleszkedésre tegyük őket alkalmassá.”

Hazánkban is köztudottá vált a *treatmentideológia* válsága, az, hogy az 1970-es évektől a legtöbb nyugati államban szakítottak a börtönbüntetés hatékonyságát mindenáron növelni kívánó eufórikus, a nevelési-kezelési módszerek mindenhatóságába vetett elképzelésekkel. Ugyanakkor előtérbe került az a szkeptikus-realista felfogás, amely a büntetőintézeti körülmények elkerülhetetlenül személyiségkárosító hatásának mérséklését tűzte ki célul. Hazai börtönügyünkben az 1970-es évek közepétől fedezhetők fel bizonyos párhuzamos tendenciák, mint az átnevelési ideológia illúziójának feladása, emellett újabb törekvések a börtönök személyiségtorzító, represszív elemeinek csökkentése irányában. A honi szakirodalomban – különösen Vigh József, Tauber István, Tavassy Tibor, Horváth Tibor és Lukács Tibor tollából – ekkor megjelenő elemzések nem csupán a büntető törvénykönyvet támadták börtöncentrikussága miatt, de rámutattak a szabadságvesztés végrehajtásában mutatkozó káros, kedvezőtlen hatásokra is. Így – többek között – figyelmeztettek arra, hogy a szabadságvesztés általában, de különösen, ha az hosszantartó, vagy ismételt, gyorsan lazítja, majd megszünteti az elítélt társadalmi kapcsolatait, tehát csökkenti a visszailleszkedés esélyeit. Ugyanígy rámutattak arra, hogy a büntetőintézeti élet túlszabályozottságából következően az elítéltek mérlegelési, döntési képessége, akarati tevékenysége károsodik, arra, hogy a büntetőintézeti szubkultúra az elítéltek bűnözést igazoló nézetrendszerét erősíti, és arra is, hogy a szabaduló elítélttel szembeni erőteljes előítéleteknek a beilleszkedését ellehetlenítő hatása van.

Az 1978. évi Btk. a büntetés-végrehajtási tapasztalatokra építve a szabadságvesztés-büntetés fokozatait négyről háromra: fegyházra, börtönre és fogházra csökkentette. A fokozatok csökkentésének alapját az szolgáltatta, hogy a gyakorlatban nehézséget okozott a négy féle fokozathoz igazodó végrehajtási mód, rezsím kialakítása. A fellendülő börtönügyi tudományosság, valamint a korszerűsítés irányába ható gyakorlati tapasztalatok felhasználásával megkezdődtek a büntetés-végrehajtás kodifikációs munkálatai, amelyek eredményeként kibocsátották az 1979. évi 11. törvényerejű rendeletet a büntetések és intézkedések végrehajtásáról (a továbbiakban: Bv. kódex). A jogszabály az 1966. évi 21. törvényerejű rendelet szellemét követte, annak túlvállaló optimizmusa nélkül. Ez mindenekelőtt a szabadságvesztés végrehajtásának célmeghatározásában mutatkozott meg, amely már nem írta elő az elítéltek törvénytisztelő állampolgárrá való átnevelését. A törvényhozó a végrehajtás céljának elérését két alapvető eszköz alkalmazásával rendelte elősegíteni: „a joghátárral és a neveléssel”. A joghátárny a jogok és javak megvonását jelenti, azt a „rosszat”,

amelynek elrettentő, visszatartó hatásához a börtönbüntetés megjelenésétől napjainkig minden törvényhozó reményeket fűzött. Az 1979-es kodifikáció azonban nem a büntetés represszív, elrettentő hatásának növelésében, hanem az elítéltek nevelése terén jelölt meg további tennivalókat. A nevelés korábbi, szűkebb fogalmából kilépve, gyűjtőfogalma lett mindazon pozitív hatásoknak, amelyek az elítéltet esélyesebbé tették a társadalomba való beilleszkedésre. Ebbe éppúgy beletartozott az elítéltek a korábbi iskolai, szakmai képzése hiányosságainak pótlása, mint a készségteremtő, kreatív munkavégzésre, vagy a személyi állomány példaadó magatartására, az elítéltekkel való kulturált bánásmód fejlesztésére irányuló törekvések. E folyamat fontos állomásai a humán segéderők, a pedagógusok és a pszichológusok fokozatosan szélesedő bevonása, a börtönügy tudományos kutatásának megkezdése voltak.

Különös érdek fűződött a fiatalok elítéltek neveléséhez, akiknek személyisége még nem kiforrott, még alakulóban van, náluk van a legnagyobb esély arra, hogy a szakszerű nevelői beavatkozás megszakítsa a bűnelkövetői életvitelt. A velük való differenciált pedagógiai módszerek alkalmasak a konstruktív életvezetés kialakítására, főképpen az általános- és szakképzéssel, valamint a különféle társadalmi szervezetek bevonásával. (RUZSONYI 2008, 30–31.)

A Bv. kódex hatálybalépése után „az egész személyzet nevel” szemlélet vált szlogenné, amelyben a kapustól az intézet parancsnokáig részt vett mindenki. Az 1982-ben kibocsátott Őrszolgálati Szabályzat rendelkezésének megfelelően a belső őrség – amelynek tagjait 1982-től főfelügyelőnek és felügyelőnek nevezték a korábbi körletparancsnok és körletőr helyett – feladatköre a biztonság fenntartásán kívül ellátási és nevelési feladatokra is kiterjedt. Az a törekvés azonban, amely arra irányult, hogy a belső őrség a nevelők asszisztenseivé váljon, súlyos örökségbe ütközött: a nevelési és a biztonsági szolgálat közötti ellentétbe, valamint a belső őrség tagjainak hiányos felkészültségébe, akiknek többsége csak nyolc általánossal rendelkezett.

Az anyagi eszközök hiánya miatt az intézetek biztonságtechnikai felszerelése, a kamerarendszer és az URH-lánc kiépítése vontatottan haladt, az őrség felszerelését viszont kiegészítették hosszú gumibottal és védőpajzzsal, valamint könnygázgránáttal, és megjelentek a speciálisan kiképzett kutyák is. Az Őrszolgálati Szabályzat azonban jelentős lépés volt az őrszolgálati munka differenciálásában, amikor feladta azt a korábbi évtizedekre jellemző túlbiztosítást, amely minden fogvatartottat egyformán veszélyesnek tartott. A differenciált őrzés ezután jelentősen hozzájárult a szolgálati terhek csökkentéséhez, az élő erők észszerű átcsoportosításához. (NÉMETH 1986, 29–30.)

A Bv. kódex a korábbi szabályozásnál reálisabban vetett számot a büntetőintézetek kedvezőtlen hatásaival, amikor szélesítette az elítélteknek a külvilággal való pozitív kapcsolattartási lehetőségeit. Új intézményként vezette be az úgynevezett *átmeneti csoportot*, amely a hosszú – öt év feletti – szabadságvesztés személyiségkárosító hatását kívánta csökkenteni. Ugyancsak új intézményként vezették be a személyiségzavarban szenvedő (pszichopata, korábban alkoholisták életmódot folytató stb.) elítéltek sajátos kezelésére és terápiás munkavégzésére létrehozott *gyógyító-nevelő csoportot*.

A Bv. kódex a büntetés-végrehajtási jog fejlődésének újabb mérföldköve volt: hazánkban először szabályozta átfogó, kódexszerű, törvényi szintű jogszabály a büntetőjogi büntetések és intézkedések végrehajtását, ugyancsak először jelent meg a Büntetés-végrehajtási Szabályzat miniszteri rendeletként, tehát mindenki számára megismerhető

formában. A törvényerejű rendeletben már felbukkantak a nemzetközi normák, ezen belül az emberi jogok védelmével kapcsolatos nemzetközi előírások. Szélesebb körben érvényesülhettek az elítéltek állampolgári jogai, részletesebb törvényi szintű szabályozást kaptak a büntetés-végrehajtási jogok és kötelezettségek.

Az 1978-as Btk. hatálybalépésekor ugyan az igazságügy-miniszter nyomatékosan hangsúlyozta, hogy végrehajtandó szabadságvesztésre csak valóban indokolt esetben kerüljön sor, de a jogalkalmazás gyakorlatában ez nem következett be. A bűncselekmények számának egyenletes – de nem drasztikus emelkedése önmagában még nem indokolta a fogvatartottak számának ilyen arányú növekedését, ez inkább a büntetőhatalom türelmének fogyatkozását jelezte a politikai-gazdasági rendszer válságjelenségeinek fokozódása miatt. Ennek következménye a fogvatartotti populáció rendkívüli megnövekedése lett, amely 1986 májusában elérte a Kádár-korszakban tapasztalt csúcslétszámot, a 25 ezer főt. A Bv. kódex megalkotásakor a jogalkotó még azzal számolt, hogy csökken a fogvatartottak száma, a gyakorlat azonban nem igazolta a jogalkotó várakozásait. 1986-ra a fogvatartottak létszáma már 35%-kal haladta meg az 1980-as létszámot. Az így kialakult helyzetben egy sor, halaszthatatlannak tartott fejlesztési elképzelés – mint a fogvatartottak elhelyezési körülményeinek és ellátásuknak javítása, munkadíjazásuk fejlesztése stb. – nem valósulhatott meg. De nem csupán a fejlesztést, már a fenntartást is veszélyeztette az 1980-as évek elejétől erősödő általános gazdasági recesszió. A büntetés-végrehajtás állami támogatása évről-évre mintegy 20%-kal maradt alatta a tervezettnek. A költségvetési források beszűkülése miatt a fogvatartottak ellátása is egyre nehezebbé vált. E problémákat tetézte, hogy a gazdasági helyzet romlása érzékenyen hatott ki a személyi állomány jövedelmi viszonyaira. A szervezet a szűkös anyagi és szellemi erőforrások felhasználási prioritásait 15–20 évre szánt fejlesztési – 1983-ban nevelési, 1986-ban munkáltatási, 1987-ben szervezetfejlesztési – koncepciókban rögzítette. E programtervezetek feladata lett volna a szűkülő erőforrások takarékos felhasználása, azonban már csekély hatást gyakoroltak a nevelés és a munkáltatás feltételeinek javítására, valamint a személyi állomány fluktuációjának fékezésére. (LŐRINCZ–NAGY 1997, 43–44.)

A szakma meglepetésére, minden különösebb előkészítés nélkül, a jogalkotó 1984-ben bevezette a javító-nevelő munka telepszerű végrehajtási módját, a szigorított javító-nevelő munkát. Ez azt jelentette, hogy az elítélt köteles volt a kijelölt munkahelyen dolgozni és a bv. által fenntartott szálláson lakni. Ez az úgynevezett félszabad intézmény a dologház „reinkarnációja” volt: újból megkísérelte a munkátlanok kényszerű körülmények közötti munkára nevelését. Tulajdonképpen a bírói kar sem tette magáévá a jogalkotói szándékot, mert az elítélteknek csak 0,5–1,5%-át sújtotta e szankciónnival. Világossá vált, hogy a szigorított javító-nevelő munka a válságba jutott politikai rendszer meddő büntetőjogi próbálkozása volt a társadalmi bajok orvoslására. (KABÓDI–LŐRINCZ–MEZEY 2005, 211–212.)

Az 1980-as évek első felének represszív büntetőpolitikájával való szakítás első jelei a gorbacsovi politika, a „peresztrojka” és a „glasznosztj” hazai térnyerésével mutatkoztak. A szemben álló világrendszerek konvergenciája átláthatóvá és összehasonlíthatóvá tette az olyan, korábban gondosan titkolt büntetés-végrehajtási mutatókat, mint a fogvatartotti ráta, a börtönök férőhely-kapacitása, zsúfoltsága stb. Az évtized közepére kialakult rendkívül kedvezőtlen hazai helyzet javítása érdekében kibocsátott 20/1986. számú NET-határozat a jogpolitikai irányelvekről arra ösztönözte a jogalkalmazást, hogy a kisebb súlyú bűncselekményt első ízben elkövetőkkel szemben lehetőleg mellőzze a végrehajtandó

szabadságvesztést. Így annak ellenére, hogy a bűnözés 1985 és 1989 között számottevően, mintegy 27%-kal nőtt, a vizsgált korszakban egyedülálló módon, egyidejűleg 22%-kal csökkent a végrehajtandó szabadságvesztésre ítélték száma a két időpont között. A válság következményeinek csökkentésére a fejlesztési koncepciókon túl a büntetés-végrehajtás országos vezetése a lehetőségeken belül fokozta érdekérvényesítési tevékenységét. Elsősorban azoknak a döntéshozó szervezeteknek a figyelmét kívánta felkelteni, amelyekről joggal elvárta, hogy hathatós intézkedéseket tesznek a pénzforrások megnyitására. Aligha segített a rendkívül szűkös költségvetési keretszámok mellett az, hogy 1986-ban némileg csökkentették a bv. vállalatokra nehezedő adóterhet (ez körülbelül 60–70 milliós bevételt eredményezett). Hosszas alkudozás után – miután nyilvánvalóvá vált, hogy központi költségvetésből finanszírozott börtönépítés, férőhelybővítés nem megvalósítható – kapott lehetőséget a büntetés-végrehajtás Budapesten egy új egység felépítésére, saját erőforrásainak, valamint a fogvatartottak visszatartott társadalombiztosítási járulékaiknak felhasználásával.

Az 1980-as évek közepére a korábban megbízhatóan működő bv. vállalatokat is elérte a külső gazdaság gyorsuló recessziója. Ekkor már érezhetően csökkenni kezdett a fogvatartottak munkája iránti kereslet, a vállalatok gazdálkodása egyre labilisabb lett. Az elítéltek foglalkoztatásának kötelezettsége, az úgynevezett teljes foglalkoztatás ideájának megvalósítása a vállalatok gazdaságos működését veszélyeztető túlfoglalkoztatássá vált.

A börtönügy irányítása, infrastruktúrája, személyzete

Az Igazságügyi Minisztérium 1978-as Szervezeti és Működési Szabályzata (a továbbiakban: SZMSZ) szerint a miniszter a minisztérium útján gyakorolt felügyeletet a büntetés-végrehajtás felett. A minisztériumnak nem volt önálló, a büntetés-végrehajtás irányítását ellátó részlege. Az 1980-as SZMSZ jelentős változtatása volt, hogy a minisztérium több főosztályhoz telepített büntetés-végrehajtási ügyekkel foglalkozó részlegeket, így az Igazságügyi Minisztérium Személyzeti és Oktatási Főosztályának volt Büntetés-végrehajtási Személyzeti Osztálya, a Terv- és Pénzügyi Főosztálynak Büntetés-végrehajtási Költségvetési Ellenőrző Csoportja, valamint a Tudományos és Tájékoztatási Főosztálynak Büntetés-végrehajtási Tudományos Csoportja. A kettős vezetés megszüntetéséről az Igazságügyi Minisztérium 1985. évi SZMSZ-e rendelkezett, eszerint a minisztérium már egyetlen főosztályának sem volt a büntetés-végrehajtás működésével foglalkozó szervezeti egysége, a miniszter változatlan felügyelete alatt az országos parancsnokság önálló költségvetéssel és szervezettel működhetett. (ESTÓK 2014, 82.)

A rendszerváltozás előtti években a büntetés-végrehajtás tizenkettő országos, tizenhét megyei, összesen 33 intézettel látta el alapfeladatát. A rendszerint a megyei bíróságok mellett működő megyei intézetekben főként az előzetes letartóztatás és az elzárásbüntetés végrehajtására került sor. A tizenkét országos intézet vegyes jellegű volt, közülük hét fegyház és börtön, öt pedig börtön és fogház fokozatú rezsimszabályok szerint működött. A fentiekén kívül a szervezet három speciális egészségügyi intézettel – az Igazságügyi Megfigyelő és Elmegyógyító Intézet (a továbbiakban: IMEI), a Központi Kórházzal és a Munkaterápiás Alkohollevonó Intézet –, valamint a szigorított javító-nevelő munkára ítélték intézetével rendelkezett. A fogvatartottak többsége – a munkáltatás céljára létrehozott – tizenkettő büntetés-végrehajtási vállalatnál dolgozott.

Az intézeti infrastruktúra elavult és szűkös volta fokozódó elhelyezési problémákat okozott. A rendszerváltozás előtti időszakban a jórészt saját forrásokból létrehozott körülbelül 4000 új férőhely csak a teljesen alkalmatlan épületek egy részének kiváltására, valamint a befogadóképesség növelésére volt elég, mint például a szegedi Átmeneti Intézet, vagy a Fiataikorúak Börtöne és Fogháza. Megállapítható, hogy hazánkban 1989-ig a kormányzat által elhatározott, központi forrásból finanszírozott börtön nem épült. Sajátosnak mondható, hogy az 1989-ben a Budapesti Fegyház és Börtön új egységeként létrehozott épület (Palikert) a büntetés-végrehajtás saját erőforrásából, valamint a fogvatartottak viszsamaradó társadalombiztosítási járulékából épült.

A büntetés-végrehajtás személyi állományának 15%-a egyetemi, főiskolai végzettségű tiszti, 62%-a tiszthelyettesi állományúként és 23%-a polgári alkalmazottként dolgozott. A személyzet és a fogvatartottak aránya: 1:3,5 volt.

Börtönügyünk jogállami feltételek között, a rendszerváltozás után (1989–2000)

Az európai börtönmodell harmonizációja az 1993. évi novellával

A rendszerváltozás kezdetén a régiókban, így hazánkban is, a bevezetett reformok közös tartalma az emberi jogi „deficitek” csökkentése volt a büntető igazságszolgáltatás területén, továbbá a bűnözésre való reagálás intézményrendszerének humanizálása. Az 1990-es évek első fele ítélkezési gyakorlatának enyhülésére erőteljesen hatottak a Btk.-nak olyan módosításai, mint a büntetési rendszer átalakítása, így a halálbüntetés eltörlése, vagy a szabadságjogok és az emberi jogok tiszteletének szem előtt tartásával a szigorított őrizetnek, az alkoholisták munkaterápiás intézeti kezelésének, a szigorított javító-nevelő munkának a kiiktatása. A jogalkotó helyesen ismerte fel azt az általános érvényű tételt, miszerint a büntetőjogi beavatkozás észszerű korlátok közé szorítandó, ilyen módon érvényesítve a büntetőjog *ultima ratio* jellegét. Mindezek hatására a fogvatartotti populáció számottevő csökkenése következett be. E létszám csökkenésében további, jelentős szerepe volt az 1989. és 1990. évi közkegyelmi rendelkezéseknek, amelynek során mintegy 3000 elítélt szabadítására került sor.

A szemléleti akadályok megszűntével a hazai büntetés-végrehajtás szabályozásának az ENSZ és az Európa Tanács normáihoz, ajánlásaihoz való közelítésével felvetődött a magyar börtönügy átfogó reformjának gondolata, ennek érdekében az 1990-es évek elején különös mozgásba lendült a büntetés-végrehajtás elméleti művelése. A felélnéző történetkutatásban kiemelhető Mezey Barna és Kabódi Csaba munkássága, míg a gyakorlati tapasztalatok elméleti általánosításához számos, értékes elemző munka született, különösen Tari Ferenc, Fejes Imre, Garami Lajos, Ruzsonyi Péter, Huszár László, Nagy Ferenc és Vókó György tollából. A börtönreform egyik célja a jogi szabályozás korszerűsítése, a Bv. kódex módosítása volt.

A törvényi módosítás 1993 áprilisában jelent meg az 1993. évi XXXII. törvény (a továbbiakban: 1993-as novella) szabályozásában. A módosítás két szempontból volt elkerülhetetlen: tartalmaznia kellett a nemzetközi jogi kötelezettségekből fakadó jogi rendelkezéseket, valamint a büntetési rendszer átalakításával járó szükségszerű módosításokat,

ugyanakkor az új szabályozás módot kínált a büntetés-végrehajtás belső fejlődéséből adódó egyéb kiigazításokra is. A nemzetközi jogi kötelezettségek közül – az Európa Tanácsba való belépéssel összefüggően – a jogalkotás nagy figyelmet fordított arra, hogy a hazai büntetőjogi normái mennyiben felelnek meg az Emberi Jogok Európai Egyezménye előírásainak. Az úgynevezett jogharmonizációs munka során felszínre került a korábbi szabályozás néhány hiányossága, így sor került az elítéltek emberi és állampolgári jogainak pontos meghatározására és érvényesítésük garanciáinak kidolgozására, a jogvédelem intézményeinek – mint például a bv. bíróság feladatkörének, a bíróság előtti jogorvoslatnak, a társadalmi ellenőrzésnek – átgondolt kiszélesítésére. A törvénymódosításnak – mint említettük – figyelembe kellett vennie a büntetőjogi belső fejlődésének szükségleteit is. Ez az elítélteket mélyen alávető, egyoldalúan passzív engedelmességre kényszerítő, a rendet, a fegyelmet abszolutizáló, konformizmust követelő büntetőjogi elfordulást jelentette az elítéltekkel együttműködő, a felelősségüket a saját sorsukért felbresztő, a társadalomba való beilleszkedési készségüket támogató-segítő büntetőjogi elfordulás felé. A törvénymódosítás téziseiben megjelenő, az európai büntetőnormák irányába mutató felfogás tartalmazta azt a felismerést, hogy a büntetőintézet az elítéltek reszocializációját mindössze elősegítheti, de annak megvalósulása elsősorban magától az elítéltektől függ. Ebből is következik, hogy a képességeket, készségeket javító különböző oktatási, szakképzési, közművelődési, gyógyító stb. programokon való részvételt nem kényszerrel, hanem ösztönzéssel kívánta elősegíteni az új szabályozás. A törvénymódosítás fontos szempontja volt, hogy olyan végrehajtási mechanizmust kínáljon, amely az elítélteket érdekeltté teszi az együttműködésben, és ennek érdekében fogadta el az európai büntetőmodell alapelveit. Ezek az alapelvek a normalizálás, a nyitottság és a felelősség elvei voltak. (KABÓDI–LŐRINCZ–MEZEY 2005, 153–155.)

A büntetés-végrehajtás európai irányvétele újabb lendületet adott a kriminálpedagógia, ezen belül a büntetés-végrehajtási korrekciós nevelés kutatásának, amelynek célja a konstruktív életvezetés elősegítése bűnelkövetők körében. E tevékenység a résztvevők együttműködési szándékára alapozott korrigáló és fejlesztő program, amely tiszteletben tartja a fogvatartottak szuverenitását és önbecsülését, valamint kerüli az intim térbe való indokolatlan mértékű beavatkozást. (RUZSONYI 2014, 182–183.)

Az intézetbiztonság átértelmezése

Az 1996. évi Bv. Szabályzat – az 1993-as novella szellemiségét követve – a fogvatartás rendjét és biztonságát a fogvatartott önkéntes jogkövetésre való ösztönzésével, a jogszabályoknak megfelelő őrzéssel, felügyelettel, ellenőrzéssel, a szükséges intézkedések megtételével, csupán végső esetben kényszerítő eszköz alkalmazásával kívánta megvalósítani. E szabályzat rendelkezett a fogvatartottak jogait érintő biztonsági intézkedések – mint a biztonsági elkülönítés, a különleges biztonságú zárkába, illetve körletre helyezés, a mozgást korlátozó eszközök alkalmazása, a személymotoszás, a biztonsági ellenőrzés, a biztonsági vizsgálat, valamint a biztonsági szemle – alkalmazásáról.

A hazai szakirodalomban uralkodó nézet szerint a büntetőjogi rendeltetészerű működését garantáló biztonsági rendszer egy állandó készenléti állapotot teremt a büntetőjogi biztonságát sértő vagy veszélyeztető belső cselekmények, illetve az intézményt érő külső támadás elhárítására. E rendszernek garantálnia kell a fogvatartottak, a személyi állomány és a vagyon

biztonságát. A szakirodalomban azonosan vélekednek arról is, hogy a biztonság lehet statikus és dinamikus. Az előbbi azokat az eszközöket és eljárásokat jelenti, amelyek a biztonságra veszélyes cselekmények fizikai megelőzésére, megakadályozására, megszüntetésére alkalmasak (például falak, fegyverek, rácsok, biztonságtechnikai eljárások stb.), az utóbbi – amely az előző célszerű és korszerű kiegészítése – a fogvatartottak és a személyi állomány közötti viszonyon, a megfelelő bánásmódon alapszik. A külső biztonság (a szökések megelőzése) és a belső biztonság (a rendbontások megelőzése) biztosítása akkor a leghatásosabb, ha a fogvatartottak és az alkalmazottak között megfelelő kapcsolat épül ki. Mindehhez a börtön személyzetének ismernie kell a fogvatartottakat, mindennapjaikat, és megfelelő – törvényes keretek közötti – légkört kell kialakítaniuk. Az előzőek mellett a dinamikus biztonság az állandóan változó körülményekhez való igazodást is jelenti.

A rendszerváltozás utáni években nyilvánvalóvá vált, hogy a biztonság megszilárdításának leghatékonyabb módja a dinamikus biztonság elemeinek szélesebb körű alkalmazása, ami feltételezte a minden elítélttel szembeni bizalmatlan szembenállás mérséklését, a velük való együttműködés lehetőségeinek szélesítését. Az ekkoriban megváltozott szemléletet tükrözte az a felfogás, hogy nem a rácsok és a falak szaporítása garantálja a biztonságot, hanem az elítéltekkel való bánásmód, problémáik gyors, hatékony és törvényes orvoslása, testi-lelki segítségnyújtás és tanácsadás, jogaik tiszteletben tartása.

A dinamikus biztonság javítása egyik módjának az őrzés további differenciálása mutatkozott. Az elmúlt évtizedek gyakorlatában kialakult egy olyan szempontrendszer, amely *az elítélteket a fogva tartás biztonságára veszélyességük* mértéke szerint differenciálja, úgynevezett biztonsági csoportba sorolta. A besorolási szempontok egy része az elkövetett bűncselekményhez, a szempontok egy másik csoportja az elítélt személyiségéhez kapcsolódott, idetartoztak előélete, egészségi és fizikai állapota, kapcsolattartása a külvilággal. Végül a fentieket egészítette ki, hogy biztonsági szempontból értékelni kellett az elítéltek tartózkodási helyeit, elhelyezési körletét, munkahelyét is. Az elítéltet a fenti szempontok értékelése alapján a befogadási bizottság 4 biztonsági csoportba sorolhatta. A fogvatartottak klasszifikációja során a biztonsági szempontú besorolásnál mindig figyelembe kellett venni a kezelési szükségletet is. Ezek az erőfeszítések vezettek ahhoz, hogy az ezredforduló előtti évtizedben a fogva tartás biztonságával összefüggő szakmai kulcsmutatók nemzetközi viszonylatban is jónak voltak mondhatók. Terrorcselekmény, fogolyzندانés nem fordult elő, a foglyszökés büntettét az esetek legnagyobb részében bv. szerven kívül (előállítás, külső munkahely) követték el. A fogvatartottak által elkövetett öngyilkosságok száma nem haladta meg az országos átlagot, köszönhetően a szuicid prevencióban kulcsszerepet betöltő szakembereknek (elsősorban a pszichológusoknak). (CSORDÁS 2008, 10.)

Az 1980-as évek elején megkezdődött a biztonságtechnikai rendszerek kialakítása, amely jelentős segítséget nyújtott a biztonságos őrzés végrehajtásában. Az 1990-es évek közepéig kiépültek a kül- és beltéri jelzőrendszerek, a személy- és csomagvizsgáló berendezések, a beléptető rendszerek, a zárláncú tévérendszerek, a szükséges híradástechnikai eszközök, egyes intézetekben az elektromos zárrendszerek. Az 1990-es évek közepétől azonban e – különösen a számítógép-vezérelt – rendszerek működésének továbbfejlesztése elengedhetetlen feladattá vált. Felismerték a technikai eszközök alkalmazásának a korlátait is: nem pótolhatja teljesen az emberi tevékenységet, csak segítheti, kiegészítheti.

A büntetés-végrehajtásnál rendszeresített fegyverek fejlődéstörténete az 1970-es évektől az 1990-es évek végéig sajátos utat járt be. Az 1970-es években még a hadifegyver

kategóriájába eső, nagy tűzerejű és hatótávolságú fegyverek voltak rendszerbe állítva, ezek felülvizsgálata a rendszerváltozás után elkerülhetlenné vált. A szakemberek számára világossá vált, hogy alkalmazásuk a városközpontokban elhelyezett intézetekben vértlen személyek életét és testi épségét is veszélyeztetheti. Az 1993-tól alkalmazott sörétes puskák a – végső esetben megsemmisítő – ólomlövedéken kívül olyan megállító erejű, speciális gumi vagy műanyag lövedéket is kilőhettek, amelyek az élet- és a testi épség veszélyeztetése nélkül megakadályozhatták a rendkívüli események kibontakozását. 2000-ben pedig a nagyobb tűzerejű objektumvédelmi fegyvereket kisebb lőtávolságú kiegészítő fegyverekre cserélték fel. (BUDAI 2001, 89–91.) A korábbi tapasztalatok megerősítették a szolgálati kutyák alkalmazásának szükségességét, megállapítható volt, hogy a „hagyományos” őrző-védő feladatok mellett egyre több intézet alkalmazott kábítószerkeresésre kiképzett kutyákat.

A rendszerváltozás utáni évek kiemelkedő jelentőségű jogalkotásának tekinthető az 1995. évi CVII. törvény a büntetés-végrehajtási szervezetről, amely első ízben szabályozta törvényi szinten a büntetés-végrehajtási szervezet tevékenységét, ezen belül irányításának feladatait, működésének feltételeit, valamint a szervezet által alkalmazható kényszerítő eszközöket. A szervezeti törvény új, kiemelhető rendelkezése az volt, hogy a BVOP irányító szerepének fenntartása mellett az intézetek a továbbiakban önálló jogi személyként működhetnek.

Az átmenet nehézségei

A büntetés-végrehajtás átfogó reformját azonban számos – főleg az előző időszakból fennmaradó – nehézség akadályozta. Ilyen volt a hazai börtöninfrastruktúra jelentős elmaradása az európai fogvatartási követelményektől, a rendszerváltozás utáni gazdasági átmenetből fakadó munkáltatási problémák, valamint a bűnözés növekedéséből fakadó fogvatartotti túlnépesedés megjelenése.

A fogvatartás feltételeit kedvezőtlenül befolyásolta a hazai börtönügy terhes öröksége, az, hogy az intézetek többsége még a 19. században épült, és egy letűnt világ kőbe meredett börtönfilozófiáját hordozta. Az elaggott intézeti infrastruktúra, az intézetek területi elhelyezkedése, nagyságrendje, külső és belső építészeti megoldásai akadályozták a fogvatartottak regionális, differenciált, az emberi jogoknak és szükségleteknek megfelelő elhelyezését. Az európai börtön szabályok az elítéltek egyéni elhelyezését tekintették alapvető követelménynek (szükség esetén megengedték a közös elhelyezést is), a hazai intézetrendszer pedig – az elmúlt évtizedek kollektivistá pedagógia felfogásának örökségeként – a közös elhelyezést preferálta. 1992. március első napjaiban kormányülésen tárgyalták meg a büntetés-végrehajtás helyzetét. Ez az esemény azért emlékezetes, mert ez előtte a magyar kormány Deák Ferenc idejében tárgyalt utoljára a börtönügyről. Az igazságszolgáltatás kormányzat előterjesztésében reális képet nyújtott a kormány számára, többek között megállapította, hogy „a jórészt századvégi börtönök kialakítása, állapota nem felel meg a modern európai követelményeknek, elkerülhetlenül szükséges a férőhelybővítés, valamint a meglévő épületek korszerűsítése”. Az 1990-es évek elején felmért 3142 lakóhelyiségből 1300 zárka egy évszázaddal korábban magánzárkának épült, de ezekben 3800 főt helyeztek el, az újabban létesített körülbelül 400 lakóhelyiség 8–12 fős férőhelyű volt, de előfordultak egészen nagyméretű, 40, sőt 100 négyzetméteres lakóhelyiségek is.

A lakóhelyiségek mozgásteret tehát korántsem elégítette ki a személyes szükségleteket, de az ezeken kívüli közművelődési, sport- és különböző kezelési programok végrehajtására alkalmas területek hiánya miatt a büntetés-végrehajtás e fontos feladatát is csak szűkös korlátok között tudta teljesíteni. A rendszerváltozás első évében a férőhely-meghatározás terén jelentős fordulat következett be. Míg a korábbi, légművelésben való felmérés alapján a honi intézetrendszer 1989-ben 25 851 férőhellyel rendelkezett, addig 1990. május 31-étől az európai ajánlásokat alapul vevő négyzetméter/fő számítás alapján határozta meg a férőhelyet – férfi elítéltek számára három, nők és fiatalkorúak számára három és fél, előzetesen letartóztatottak részére négy négyzetmétert –, eszerint az 1990. június 1-jei elhelyezhető létszám 16 812 főre csökkent. A férőhelyszámítás újabb, gyökeres módosítására a büntetés-végrehajtás vezetése 1995 márciusában kényszerült, addig ugyanis a lakóhelyiségek alapterületének osztásánál a teljes terület szolgált alapul, nem vonták le belőle a fogvatartottak mozgásterét korlátozó ágyak, asztalok, szekrények területét. A „nettó alapterület” felmérése alapján a büntetés-végrehajtás intézetrendszere 1995 márciusában 10 459 férőhellyel rendelkezett. A nettó férőhelyszámítás új helyzetet teremtett, hiszen a fenti férőhelyadat alapján az akkori – rendkívül alacsony fogvatartotti létszám (12 908 fő) mellett is – csaknem háromszorosa túlszűfoltással kellett szembesülni. Az európai normák betartását respektáló kormány a kialakult helyzetre gyorsan reagált: 1997-ben a Fiatalkorúak Regionális Büntetés-végrehajtási Intézetét, majd 2002-ben ugyanitt az anya-gyermek részleget alakították ki, összesen 50 férőhellyel, valamint 2000-ben átadták a Fővárosi Bv. Intézet III. objektumát (X. kerület, Maglódi út) 600 férőhellyel.

A rendszerváltozást követő években a nemzetgazdaság jelentős átalakítása a szabad polgári (piaci) termelés bevezetését hozta, amelynek következtében az 1990–1992-es években öt bv. vállalat jelentett csődöt. Bebizonyosodott, hogy az elítéltek munkáltatása Magyarországon nem szervezhető meg kizárólagosan üzleti alapon, mert a munkavégzés minden mozzanatában érvényesülnie kell a speciális büntetés-végrehajtási szempontoknak. Ilyen az elítéltek szállítása, őrzése, betanítása, a biztonsági rendszerek kiépítése, amely pótlólagos ráfordításokat igényel, és amely hatékony munkavégzés esetén sem térül meg. De további hatékonyságrontó tényező, az elítélt-munkaerő alacsony szakképzettsége és munkamorálja, valamint nagyarányú fluktuációja, ugyanígy a „rabmunka” versenyképességét biztosítani hivatott technikai-technológiai innováció jelentős ráfordítási nehézségei is. A korábbi bv. vállalatok 1994-ben történt átalakítása korlátolt felelősségű társaságokká nyolc ipari és négy mezőgazdasági kft. létesítését eredményezte. Az igazságügyi kormányzat elodázhatatlan feladatként kezelte a gazdasági társaságok feladat- és szervezetkorszerűsítését, a megoldást a veszteséges termékeket gyártó társaságok termelési struktúrájának a bv. ellátási rendszerébe való bekapcsolásában látták.

Az 1993-as novella hatálybalépését követő hétéves időtartamban olyan társadalmi és közbiztonsági folyamatok zajlottak Magyarországon, amelyek jelentősen próbára tették a jogalkotó szakmai felkészültségét is. Lezajlott a privatizáció és kialakultak a szabadpiac működésének feltételei, eközben látványosan aktivizálódtak a szervezett bűnözői körök. 1996-tól a fővárosban és környékén rendszeressé váltak a robbantások, amelyek – a bűnözési ráta emelkedése mellett – meghatározó befolyást gyakoroltak az ítélkezési gyakorlatra, majd a büntetőjog-alkotásra. A szigorítás hatásának büntetés-végrehajtási konzekvenciái 1996 és 2000 között a következő adatokkal jellemezhetők: a fogvatartotti létszám az 1996. december 31-én regisztrált 12 762 főről 2000. december 31-ére 15 539 főre nőtt,

az intézetrendszer telítettsége: az 1996-os 120,6%-ról 2000 végére 151,6%-ra emelkedett. A nemzetközi és a szervezett bűnözői elkövetők megjelenése, valamint a különös kegyetlenséggel elkövetett bűncselekmények elítéltségi számának növekedése az intézetekben növelte fogva tartásuk biztonsági kockázatát, ezért szükségessé vált a különleges biztonságú körletek (KBK) létrehozása.

Irányítás, infrastruktúra, személyzet az ezredforduló előtti évtizedben

A büntetés-végrehajtás felügyeletét a rendszerváltozás után változatlanul az Igazságügyi Minisztérium látta el. A minisztérium az 1991-ben kiadott SZMSZ-ben rögzítette: „Az IM Büntetés-végrehajtás Országos Parancsnokság az igazságügy-miniszter felügyelete alatt álló fegyveres szervezet irányító parancsnoksága, amely önálló fejezetszintű költségvetéssel és szervezettel működik.” Az SZMSZ szerint az Igazságügyi Minisztérium XIII. főosztálya lett a Büntetés-végrehajtási Ügyek Önálló Osztálya. (ESTÓK 2014, 83.)

1991-ben megtörtént a büntetés-végrehajtási szervezet korszerűsítése, amely a vezetői felelősség növelését, a hatáskörök decentralizálását, az intézetek önállóságának erősítését tűzte ki célul. Az átszervezés eredményként az országos parancsnokság létszámát 30%-kal csökkentették, az intézetekben a 261 vezetői beosztásból 156 maradt.

Az országos és regionális intézetek száma tizenöt, a megyei intézetek száma változatlanul tizenhét volt. A büntetés-végrehajtási intézmények (mint a Bv. Központi Kórháza, a Bv. Szervezet Oktatási Központja, a Bv. Továbbképzési és Konferencia Központ, a Bv. Továbbképzési és Rehabilitációs Központ, az IMEI és a Rendőrtiszti Főiskola Bv. Tanszéke) száma hat, a büntetés-végrehajtás gazdasági társaságainak száma tizenkettő, ebből kilenc ipari és három mezőgazdasági profilú volt.

Az igazságügy-miniszter 1996 márciusában kelt, a kormány részére megküldött előterjesztése tartalmazta a büntetés-végrehajtás működésével kapcsolatos problémákat és a megoldásra váró feladatokat. Az előterjesztés kiemelte az általános férőhelygondot, ezen belül különösen az előzetesen letartóztatottak elhelyezésében kialakult kritikus helyzetet, továbbá az intézetek területi elhelyezésének idejtmúltságát (az intézetek zöme az ország középső részére települt). Érintette továbbá az 1993-as novellában előírt egyszemélyes elhelyezés megvalósításának nehézségeit. Ezzel összefüggésben tájékoztatta a kormányt, hogy az évszázada épített épületekben mintegy 1500 magánzárkát létesítettek, amelyekben 3300 elítélt van elhelyezve, az 1970-es, 1980-as években létesített munkásszálló-jellegű épületek pedig 8–16 fős lakóhelyiségekből állnak, így az intézeti elhelyezésben általánosítható a többségében 12–15 fős zárka, amely számos helyen a szubkultúra kialakulását segíti elő, és korlátozza a zárkák belső életének ellenőrizhetőségét. Az előterjesztés hangsúlyozta a személyi állomány magas színvonalú szakmai felkészítésének, a rendszerváltozás előtti fluktuáció megszüntetésének követelményét.

A tiszthelyettesi állományban mutatkozó képzési lemaradást pótolva 1993–1995-ig az országos intézetekre támaszkodva, tíz körzeti képzési központban egységes követelményrendszer, tematika és módszertan alapján történt meg a tiszthelyettesek öt hónapos, levelező rendszerű felzárkóztató képzése. Az 1994–1995-ben végzett tervező, elemző munka eredményeként világhosszá vált, hogy a tiszthelyettesi képzésnek mind tartamát, mind

tartalmát meg kell újítani. Erre 1996 szeptemberében került sor a X. kerület, Újhegyi úti épületben, itt kezdte meg működését a Büntetés-végrehajtási Szervezet Oktatási Központja.

A Büntetés-végrehajtási Szervezet létszáma 2000. január 1-jén a költségvetésnél 6478 fő, ebből 1048 tiszt, 4364 tiszthelyettes, 966 közalkalmazott, a fogvatartottak foglalkoztatására létrehozott gazdálkodó szervezeteknél 765 fő, ebből 135 tiszt és 630 tiszthelyettes volt alkalmazásban. 2000. január 1-jétől 15 büntetés-végrehajtási intézetben közalkalmazotti börtönlelkészi státusz létesült, a többi intézetben részmunkaidőben foglalkoztatott lelkészek végzik e tevékenységet. (SZALAI-DEÁK 2000, 8.)

Tanulást segítő kérdések az V. fejezethez

I. kérdéskör

1. Melyek a börtönügy irányításának és intézetrendszerének jellemzői 1900 és 1914 között?
2. Mi a pozitívista kriminálpolitika lényege, hatására milyen új intézmények létesültek?
3. A reformgondolatok érvényesülése a fiatalkorúak büntetőjogában és büntetés-végrehajtásában az 1908-as novella szabályozásában.
4. Jellemezze az 1913-ban létesített dologházat és végrehajtását!
5. Börtönügyünk helyzete az első világháború és az 1918–1919-es forradalmak viharában.
6. Jellemezze a trianoni békediktátum után kialakult hazai börtönügy intézetrendszerét!

II. kérdéskör

1. Mi volt az 1928-ban létesített szigorított dologház büntetéstani funkciója, és milyenek voltak végrehajtási körülményei?
2. Miként alakultak a reformbüntetőjog intézményeinek, a fiatalkorúak büntetés-végrehajtásának és a dologháznak feltételei a két világháború között?
3. Ismertesse a rabmunkáltatás újszerű feltételrendszerét a két világháború között!

III. kérdéskör

1. Melyek voltak a rabnevelés, az intézet rendje és fegyelme betartatásának és az utógondozásnak jellemzői?
2. Melyek voltak a személyi állomány kiválasztásának és kiképzésének fontosabb követelményei?
3. Jellemezze a népbírói jog két, szabadságkorlátozással járó szankcióját: a kényszermunka-büntetést és az internálást!

IV. kérdéskör

1. Mutassa be a rabmunkáltatás államosítását a koalíciós korszakban!
2. Jellemezze a börtönügy irányítását és a személyi állomány helyzetét a koalíciós korszakban!

V. kérdéskör

1. Mik a jellemzői az 1948-as büntetőpolitikai fordulatnak, melyek a büntetés-végrehajtási következményei?
2. Milyen változások következnek be az 1950-es évek elején a hazai börtönügy irányításában és felügyeletében?
3. Melyek az 1955-ös Bv. Szabályzat fontosabb rendelkezései?

VI. kérdéskör

1. Ismertesse az 1956-os forradalom börtönügyi vonatkozású eseményeit!
2. A Kádár-korszak kétarcú büntetőpolitikájának érvényesülése a 8/1959-es BM-utasításban.
3. A kádári konszolidációs büntetőpolitika hatása a börtönügyre 1962–1966 között.
4. Az 1966-os törvényi szintű szabályozás szerepe a büntetés-végrehajtási jog kialakulásában.
5. Az 1971. évi XXVIII. törvényerejű rendelet és az 1973-as jogpolitikai irányelvek és hatásuk a börtönügyre.
6. Mi a szigorított őrizet és a kötelező munkaterápiás intézeti kezelésének célja, és mik a fontosabb végrehajtási szabályai?
7. Az átnevelési ideológia kritikája az 1970-es évek közepén.
8. Az 1979. évi Bv. kódex jelentősége és szerepe a hazai börtönügy fejlődésében.

VII. kérdéskör

1. Jellemezze az 1980-as évek első és második felének büntetőpolitikáját és börtönügyi konzekvenciáit!
2. Az európai börtönmodell harmonizációja az 1993. évi novellával.

VIII. kérdéskör

1. Mi a lényege az intézetbiztonság rendszerváltozás utáni újszerű felfogásának?
2. Melyek voltak a rendszerváltozás utáni időszak gyors szakmai fejlődésének akadályai?
3. Ismertesse a bv. szervezet irányításának, intézeti infrastruktúrájának és személyi állományának helyzetét az ezredforduló előtti évtizedben!

Vákát oldal

Irodalomjegyzék és források

Könyvek, tudományos-szakmai közlemények

- ANGYAL Pál (1909): *A büntetőjog tankönyve*. Budapest, Atheneum Irodalmi és nyomdai Rt.
- ANGYAL Pál (1933): *A közvélemény-büntetés*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Angyal Pál Csemegi centenáriuma: emlékbeszéd Csemegi Károly felett (1926). *Magyar Jogászegyleti Értekezések*. Csemegi Károly emlékére tartott 1926. máj. 2-iki ülés. Budapest, Franklin-Társulat. 256. (Elérhető: Budapest, Országgyűlési Könyvtár)
- APPERT, Benjamin Nicolas Marie (1851–1852): *Die Gefängnisse, Spitäler, Schulen, Civil- und Militär-Anstalten in Oesterreich, Baiern, Preußen, Sachsen, Belgien. Nebst einer Widerlegung des Zellsystems*. Bd. 1–3. Wien, Verlag von Leopold Sommer.
- ARNDT, Jörg (1981): *Strafvollzugsbau. Der Einfluß des Vollgzszieles auf den Bau der Anstalten für den Vollzug der Freiheitsstrafe*. Bochum, Studienverlag Dr. N. Brockmeyer Bochum.
- BALLA Károly (1841): *Vélemény A' büntetésmód javítása iránt*. Pest, Trattner-Károlyi.
- BALLAGI Mór szerk. (1868): *A magyar nyelv teljes szótára*. Pest, Heckenast Gusztáv.
- BALOGH Elemér (2001): Az „első” magyar büntető-kódex tervezet. In KAJTÁR István – SZEKERES Róbert szerk.: *Jogtörténeti tanulmányok VII*. Pécs, PTE ÁJK. 45–51.
- BALOGH Elemér (2004a): A magyar büntetőtörvény-tervezetek szerkezeti fejlődése. In TÓTH Károly szerk.: *Tanulmányok Dr. Nagy László egyetemi tanár születésének 90. évfordulójára*. Szeged, Acta Universitatis Szegediensis. Acta Iuridica et Politica. 25–39.
- BALOGH Elemér (2004b): A modern büntetőjog és a polgári átalakulás kapcsolata. In BALOGH Elemér – SARNYAY Csaba Máté szerk.: *Deák Ferenc és a polgári átalakulás Magyarországon*. Szeged, Pólay Elemér Alapítvány. 187–198.
- BALOGH Elemér (2007): Az anyagi büntetőjog egyes intézményei első kódextervezeteinkben. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta juridica et politica*, Tom. LXIX. Fasc. 1–48.
- BALOGH Elemér (2008): A szabadságvesztés jogintézménye az 1830. évi magyar büntetőtörvény-tervezetben. In SZABÓ Imre szerk.: *Ius et legitimatio. Tanulmányok Szilbereky Jenő 90. születésnapja tiszteletére*. Szeged, Pólay Elemér Alapítvány.
- BALOGH Elemér (2010): Rendszeres bizottságok a magyar büntetőjogi kodifikáció korai történetében. In BALOGH Elemér – HOMOKI-NAGY Mária szerk.: *Emlékkönyv dr. Ruszoly József egyetemi tanár 70. születésnapjára*. Szeged, SZTE ÁJK. 71–82.
- BALOGH Elemér (2016): A Parxis Criminalis hatása a szegedi boszorkányperre. In BÉLI GÁBOR – KORSÓSNÉ DELACASSE Krisztina – HERGER Csabáné szerk.: *Ut juris ordo exigit. Ünnepi tanulmányok Kajtár István 65. születésnapja tiszteletére*. Pécs, IDResearch Kft. – Publikon Kiadó. 29–40.
- BALOGH Elemér (2017): De delictis criminalitatem non involentibus eorumque poenis. In KIS Norbert – PERES Zsuzsanna szerk.: *Ünnepi tanulmányok Máthé Gábor oktatói pályafutásának*

50. jubileúára. *Studia sollemnia scientiarum politico-cameralium*. Budapest, Dialóg Campus Kiadó. 43–51.
- BALOGH Elemér (2018): Gondolatok a szabadságvesztésről első büntetőjogi operátumaink tükrében. In GOSZTONYI Gergely – RÉVÉSZ T. Mihály szerk.: *Jogtörténeti Parerga II. Ünnepi tanulmányok Mezey Barna 65. születésnapja tiszteletére*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó. 19–25.
- BALOGH Jenő – BERNOLÁK Nándor (1908): *A büntetőtörvények és a büntetőnovella*. Budapest, Grill Károly Könyvkiadóvállalata.
- BALOGH Jenő (1900): Büntetőtörvényeink módosításához. *Huszadik Század*, 1. évf. 2. sz. 243–255; 330–346.
- BALOGH Jenő (1906): Lombroso és a bűnügyi embertan jelen állása. *Budapesti Szemle*, 127. köt. 357. sz. 321–332.
- BALOGH Jenő (1908): *Nyomor és büntettek*. Budapest, Franklin Nyomda.
- BALOGH László – HORVÁTH Tibor (1983): *Büntetés-végrehajtási jog*. Budapest, BM Könyvkiadó.
- BALTL, Hermann – KOCHER, Gernot (1997): *Österreichische Rechtsgeschichte*. Graz, Leykam Verlag.
- BARNA Attila (2006): A politikai bűncselekmények büntetésének szimbolikája. In MEZEY Barna szerk.: *Jogi kultúrák, processusok, rituálék és szimbólumok*. Budapest, Gondolat Kiadó. 13–24.
- BARNA Attila (2010): A büntettekről és vétségekről szóló első magyar büntetőtörvénykönyv hazai és nemzetközi fogadtatása. In BIHARI Mihály – PATYI András szerk.: *Ünnepi kötet Szalay Gyula tiszteletére, 65. születésnapjára*. Győr, Universitas-Győr. 23–33.
- BARNA Attila (2010): Törekvések a politikai bűncselekmények rendezésére Magyarországon a 18. század végén, és az 1795. évi büntetőtörvénykönyv tervezete. *Jog – Állam – Politika*, 2. évf. 2. sz. 73–97.
- BECCARIA, Cesare (1989): *A bűnökről és a büntetésekről*. Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum.
- BECCHI, Paolo – SEELMANN, Kurt (2005): *Gaetano Filangieri és az európai felvilágosodás*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- BÉLI Gábor – KAJTÁR István (1994): Österreichisches Strafrecht in Ungarn: Die „Praxis Criminalis“ von 1687. *Zeitschrift für Neuere Rechtsgeschichte*, 16. évf. 4. sz. 324–335.
- BÉLI Gábor (2009): *Magyar jogtörténet. A tradicionális jog*. Budapest – Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- BÉLI Gábor (2015): A Négyeskönyv 1573. évi interpolált változata és közjogi megoldásai. In MÁTHÉ Gábor szerk.: *Quadripartitum kézirat azonosítása – NK Iv. 1573*. Budapest, Nemzeti Közszolgálati Egyetem. 298–402.
- BENTHAM, Jeremy (1791): *Panopticon or the Inspection-House. (Containing the Idea of a new Principle of Construction applicable to any sort of Establishment, in which Persons of any Description are to be kept under Inspection; and in particular to Penitentiary-Houses, Prisons, Houses of Industry, Work-Houses, Poor-Houses, Lazarettos, Manufactories, Hospitals, Mad-Houses, and Schools. With a Plan of Management adapted to the Principle in a Series of Letters, written in the Year 1787, from Crecheff in White Russia. To a Friend in England.)* Dublin, Printed London, Reprinted and sold by T. Payne at the Mews Gate.
- BÓNIS György – SARLÓS Márton (1957): *Egyetemes állam- és jogtörténet*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BÓNIS György (1962): *Buda és Pest bírósági gyakorlata a török kiűzése után 1686–1708*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BÓNIS György (1971): *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

- BÓNIS Péter (2015): *Ius commune és ius imperiale a Quadripartitum szerint*. In MÁTHÉ GÁBOR szerk.: *Quadripartitum kézirat azonosítása – NK Iv. 1573*. Budapest, Nemzeti Közszerzési Egyetem. 405–431.
- BOROVSKY Samu szerk. (1906): *Hont vármegye és Selmeczbánya szabadkirályi város*. Budapest, Országos Monographia Társaság.
- BOROVSKY Samu szerk. (1910): *Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye. Magyarország vármegyéi és városai*. Budapest, Országos Monographia Társaság.
- BÖLÖNI FARKAS Sándor (1935) [1834]: *Utazás Észak-Amerikában*. Kolozsvár, Tilsch Cluj.
- BÖLÖNI FARKAS Sándor (2008): *Utazás Nyugat-Európában. Naplótöredék*. Marosvásárhely, Mentor.
- BRÓSZ Róbert – PÓLAY Elemér (1972): *Római jog*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BRUNNER, Heinrich (1958): *Deutsche Rechtsgeschichte*. (Neu bearbeitet von Claudius Freiherrn von Schwerin) Bd. I–II. Berlin, Verlag von Duncker & Humblot.
- BUDAI Péter (2001): Kanócos puskától a gépkarabélyig: avagy a fegyverek fejlődéstörténete a bűntetés-végrehajtásnál. *Börtönügyi Szemle*, 20. évf. 3. sz. 5–10.
- Bünper (1841). *Pesti Hírlap*, 20. sz., 1841. március 10.
- Büntetőjog (1841). *Pesti Hírlap*, 45. sz. 1841. június 5.
- Carl Mittermaier (1885). In *Allgemeine Deutsche Biographie. Band 22*. Leipzig, Duncker & Humblot.
- CARRARA, Francesco (1879): *A büntető jogtudomány programja*. Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Vállalta.
- Codex de delictis eorumque poenis pro tribunalibus regni Hungariae partiumque eidem adnexarum, per Regnicolarem Juridicam Deputationem elaboratus* (1807). Pest, Landerer. [Magyarul: Kódex a büntettekről és azok büntetéséről. In HAJDÚ Lajos (1971): *Az első (1795-ös) magyar büntetőkódex-tervezet*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 389–512.
- CONRAD, Hermann (1962): *Deutsche Rechtsgeschichte. I–II*. Karlsruhe, Verlag C. F. Müller.
- CZUCZOR Gergely – FOGARASI János (1864): *A magyar nyelv szótára. II*. Pest, Emich Gusztáv Magyar Akadémiai Nyomdász.
- CSÁKÁNY Béla (1972): Jogi szaknyelv – jogi köznyelv. *Korunk*, 31. évf. 10. sz. 1468–1470.
- CSATSKÓ Imre (1853): *Az 1852. máj. 27. ausztriai birodalmi büntető törvénykönyv magyarázata*. Pest, Landerer és Heckenast.
- Csemegi Károly művei* (1904). (Edvi Illés Károly – Gyomai Zsigmond szerk.) Budapest, Franklin-Társulat.
- CSIZMADIA Andor – KOVÁCS Kálmán – ASZTALOS László (1975): *Magyar állam- és jogtörténet*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- CSORDÁS Sándor (2008): A biztonság régi és új szerepe a büntetés-végrehajtásban. *Börtönügyi Szemle*, 27. évf. 2. sz. 33–56.
- DEÁK Ferenc (2001): *Válogatott politikai írások és beszédek I. 1825–1849*. [Válogatta, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta MOLNÁR András.] Budapest, Osiris Kiadó.
- Deák Ferenc beszédei 1829–1847* (1882). Összegejtötte Kónyi Manó. Budapest, Franklin-Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Nyomda.
- DEGRÉ Alajos (1936): *A négyeskönyv büntetőjogi elvei*. 34. sz. Budapest, Angyal szeminárium kiadványai.
- DEGRÉ ALAJOS (1979): A magyar büntetőjoggyakorlat általános jellemzése 1861–1878. In NAGY László szerk.: *A magyar büntető törvényhozás 100 éve*. Budapest, Magyar Jogász Szövetség. 15–32.
- DEGRÉ Alajos (2010): *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. Pécs, IDRResearch Kft./Publikon Kiadó.

- DÉNES Iván Zoltán (1984): Konzervatív és liberális program 1846–47. In DÉNES Iván Zoltán – GERGELY András – PAJKOSSY Gábor szerk.: *A magyar polgári átalakulás kérdései*. Budapest, ELTE BTK. 247–283.
- DOLEISCH VON DOLSPERG, Franz (1928): *Die Entstehung der Freiheitsstrafe unter besauberer Berücksichtigung des Auftretens moderner Freiheitsstrafe in England*. Strafrechtliche Abhandlungen 244. Breslau, Schletter'sche Buchhandlung (Franck & Weigert).
- DÜLMEN, Richard van (1990): *A rettenet színháza. Ítélezési gyakorlat és büntetőrituálék a kora újkorban*. Budapest, Századvég Kiadó – Hajnal István Kör.
- ECKHART Ferenc (1936): *A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem története II. kötet. A Jog- és Államtudományi Kar története 1667–1935*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- ECKHART Ferenc (1946): *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. Budapest, Politzer Zsigmond és Fia.
- ECKHART Ferenc (1954): *Úriszéki büntetőbíráskodás a XVI–XVII. században*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- EDVI ILLÉS KÁROLY – GYOMAI Zsigmond szerk. (1904): *Csemegi Károly művei*. Budapest, Franklin-Társulat.
- EISENHARDT, Ulrich (1984): *Deutsche Rechtsgeschichte*. München, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung.
- EÖTVÖS József – LUKÁCS Móricz (1842): *Fogházjavítás*. Pest, Heckenast Gusztáv.
- EÖTVÖS József (1838): *Vélemény a fogházjavítás ügyében, Ns. Borsod vármegye' ebbeli küldöttségéhez*. Pest, Heckenast Gusztáv.
- ERLER, Adalbert (1971): Galeerenstrafe. In ADALBERT Erler – EKKEHARD Kaufmann Hrsg.: *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte I*. Berlin, Erich Schmidt Verlag. 1373–1375.
- ESTERHÁZY Sándor (1894): *Enyhébb irányzat a büntetőjogban*. Kassa, Koczányi és Vitéz M. Kir. Gazd. Tanintézeti Könyvkereskedésének Bizománya.
- ESTERHÁZY Sándor (1907): *Individuálizmus és Sociálizmus*. Kassa, Felsőmagyarország Nyomda.
- ESTÓK József (2009): A magyar börtönügy arcképcsarnoka. Horváth Boldizsár (1822–1898). *Börtönügyi Szemle*, 28. évf. 1. sz. 95–98.
- ESTÓK József (2010): A magyar börtönügy arcképcsarnoka. Balla Károly (1792–1873). *Börtönügyi Szemle*, 29. évf. 3. sz. 63–72.
- ESTÓK József (2010): A magyar börtönügy arcképcsarnoka. Szöllősy Oszkár (1874–1936). *Börtönügyi Szemle*, 29. évf. 4. sz. 87–92.
- ESTÓK József (2011): A magyar börtönügy arcképcsarnoka. Pulszky Ágost (1846–1901). *Börtönügyi Szemle*, 30. évf. 1. sz. 79–84.
- ESTÓK József (2012): A magyar börtönügy arcképcsarnoka. Megyery István (1859–1931). *Börtönügyi Szemle*, 31. évf. 3. sz. 103–110.
- ESTÓK József (2014): A büntetés-végrehajtás függelmi viszonyrendszerének, felügyeletének története 1867–1990. között. In DEÁK Ferenc – PALLO József szerk.: *Börtönügyi kaleidoszkóp. Ünnepi kötet Dr. Lőrincz József 70. születésnapja tiszteletére*. Budapest, Büntetés-végrehajtás Tudományos Tanácsa. 28–54.
- ESTÓK József (2017): A polgári magyar állam büntetés-végrehajtásának egyenruházata és rangrendszere 1867–1945. *Rendvédelem-történeti füzetek*, 27. évf. 53. sz. 15–32.
- ESTÓK József (2018): „Katonai büntetések.” Sátorlajaúlyhely, Magyar Büntetés-végrehajtás Múzeumi Kiállítóhelye. Digitális adatbank.

- FAYER László (1889–1892): *Büntetési rendszerünk reformja: adalék a Btk. módosításához*. Budapest, Franklin-Társulat.
- FAYER László (1900): *A magyar büntetőjog kézikönyve*. Budapest, Franklin-Társulat.
- FAYER LÁSZLÓ (1902): Százados vergődés a halálbüntetés kérdése körül. In FAYER László szerk.: *Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye. IV.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. LXI–LXVII.
- FAYER László szerk. (1898): *Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye. II.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- FEHÉRVÁRY István (1978): *Börtönvilág Magyarországon 1945–1956*. Budapest, Magyar Politikai Fogyok Szövetsége.
- FEKETE Géznáné (1988): *Az Akadémia 1831–1858 között alapított jutalomtetelei és előzményei*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára.
- FELHŐ Ibolya – VÖRÖS Antal (1971): *A Helytartótanácsi Levéltár*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- FÉNYES Elek (1851): *Magyarország geographiai szótára. I–IV.* Pest, Kozma Vazul.
- FINKEY Ferenc (1904): *A börtönügy jelen állapota és reformkérdései*. Budapest, Grill Károly Könyvkiadóvállalata.
- FINKEY Ferenc (1909): *A magyar büntetőjog tankönyve*. Budapest, Grill Károly Könyvkiadóvállalata.
- FINKEY Ferenc (1930): *A börtönügy haladása az utolsó száz év alatt*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- FINKEY Ferenc (1933): *Büntetéstan problémák*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- FINKEY Ferenc (1942): *Az 1792. évi büntetőtörvényjavaslat 150. évfordulója*. Debrecen – Budapest, Stúdium Könyvkiadó R. T.
- FINKEY Ferenc (2000): *A magyar büntetőperjogi tudomány háromszázados fejlődéstörténete 1619–1914*. Sárospatak, Jogászok a Kultúráért Alapítvány.
- FLIEGAUF Gergely – VIG Dávid (2016): A szabadságvesztés és az elkövetők reintegrációja. In BORBÍRÓ Andrea – GÖNCZÖL Katalin – KERESZI Klára – LÉVAY Miklós szerk.: *Kriminológia*. Budapest, Wolters Kluwer. 953–983.
- FLIEGAUF Gergely (2011): Mivel foglalkozik a börtöntudomány? David Gordon Scott pönológiai alapítványai és néhány kritikái, illetve elméleti megfontolása. *Börtönügyi Szemle*, 30. évf. 4. sz. 11–30.
- FLIEGAUF Gergely (2013): Mi történt Goffman után? Pönológiai szemelvények a hetvenes évek amerikai kutatási eredményeiből. *Börtönügyi Szemle*, 32. évf. 1. sz. 33–46.
- FLIEGAUF Gergely: Bentham panopticonja, ahogy eddig még nem volt. *Börtönblog. Fliegauf Gergely szakmai blogja*. Elérhető: <http://bvpszichologiahirek.blogspot.hu/2008/12/bentham-panopticonja-ahogy-eddig-mg-nem.html> (A letöltés dátuma: 2018. 06. 26.)
- FOUCAULT, Michel (1990): *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- FÖLDVÁRI József (1970): *A büntetés tana*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- FÖLDVÁRI József (2003): *Magyar büntetőjog. Általános rész*. Budapest, Osiris Kiadó.
- FUMASOLI, Georg (1981): *Ursprünge und Anfänge der Schellenwerke. Ein Beitrag zur Frühgeschichte des Zuchthauswesens*. Zürich, Schulthess Polygraphischer Verlag.
- GALGÓCZY Károly (1876–1877): *Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye monographiája*. Budapest, Pest Megye Közönsége.
- GEISSLER, Heinrich (1933): *Die Geschichte des „Grauen Hauses“ 1833–1933*. Wien, Verlag des Landesgerichtsgefängnisses.
- GERGELY András szerk. (2005): *Magyarország története a 19. században*. Budapest, Osiris Kiadó.

- GLANT Tibor (2013): *Amerika, a csodák és csalódások földje. Az Amerikai Egyesült Államok képe a hosszú XIX. század magyar utazási irodalmában.* Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- GLÁSER István (1975): *A szabadságvesztés büntetés végrehajtása.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- GLÁSER István (1976): *A magyar büntetésvégrehajtási jog.* Budapest, Tankönyvkiadó.
- GÖNCZÖL Katalin – KEREZSI Klára – KORINEK László – LÉVAY Miklós szerk.: *Kriminológia – Szak kriminológia.* Budapest, Complex.
- GÖNCZÖL Katalin (1980): *A visszaeső bűnelkövetők tipológiája.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- GÖNCZÖL Katalin (1991): *Bűnös szegények.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- GRIESEBNER, Andrea (2000): *Konkurrierende Wahrheiten. Malefizprozesse vor den Landgericht Perchtaltdorf in 18 Jahrhundert.* Wien, Böhlau Verlag.
- GYÖRFFY György (1977): *István király és műve.* Budapest, Gondolat Kiadó.
- GYULAI András (1959): A mezőgazdasági munkáltatás fejlődése és jelenlegi helyzete. *Büntetés-végrehajtási Szemle, 2. sz.*
- GYULAY Pál összeáll. (1894): *Lukács Móricz munkái. II.* Buda-Pest, Kisfaludy Társaság.
- HACKER Ervin (1916): *A rabmunka. Tanulmány a börtönügy köréből.* Pécs, Wessely és Horváth.
- HACKER Ervin (1918): *Magyar börtönügy.* Pécs, Wessely és Horváth.
- HAJDÚ Lajos (1971): *Az első (1795-ös) magyar büntetőkódex-tervezet.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- HAJDÚ Lajos (1971): *Büntett és büntetés Magyarországon a XVII. század utolsó harmadában.* Budapest, Magvető Kiadó.
- HAJNAL Hugó (1943): *Csemegi Károly. A magyar büntető törvénykönyv s a bírói szervezetről szóló törvény megalkotójának élete és működése.* Budapest, Pesti Lloyd-Társulat.
- HEKA László (2004): *A magyar–horvát államközösség alkotmány- és jogtörténete.* Szeged, Bába Kiadó.
- HELLER Erik (1924): *A büntetőjogi elméletek bírálata, bevezetésül a büntetéskiszabás elméletéhez.* Vác, Fegyintézeti Nyomda.
- HERGER Csabáné (2013): A modern jogrend alapelvei. In KAJTÁR István – HERGER Csabáné: *Egyetemes állam- és jogtörténet.* Budapest – Pécs, Dialó Campus Kiadó. 150–160.
- HIPPEL, Robert van (1928): Die geschichtliche Entwicklung der Freiheitsstrafe. In BUMKE, Erwin Hrsg.: *Deutsche Gefängniswesen. Ein Handbuch.* Berlin, Verlag von Franz Vahlen. 1–15.
- HIPPEL, Robert von (1925): *Deutschen Strafrechts.* Berlin, Verlag von Julius Springer.
- HIS, Rudolf (1928): *Geschichte des deutschen Strafrechts bis zur Carolina.* München–Berlin. [Unveränderter reprographischer Nachdruck, München 1967. Druck und Verlag von R. Oldenbourg.]
- HOEGEL, Hugo (1916): *Freiheitsstrafe und Gefängniswesen in Österreich von der Theresiana bis zur Gegenwart.* Graz und Wien, Ulr. Mosers Buchhandlung (I. Meyerhoff) K.u.K. Buchhändler.
- HOENESCH, Jörg K. (1997): *Geschichte Böhmens von der slawischen Landnahme bis zur Gegenwart.* München, Verlag C. H. Beck.
- HORVÁTH Miklós (2006): *1956 hadikronikája.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HORVÁTH Pál (1984): A feudális állam és jog történetéhez. In HORVÁTH Pál szerk.: *Egyetemes állam- és jogtörténet.* Budapest, Tankönyvkiadó. 57–84.
- HORVÁTH Tibor (1979): Az 1878. évi kódex büntetési rendszere. In NAGY László szerk.: *A magyar büntető törvényhozás 100 éve.* Budapest, Magyar Jogász Szövetség. 49–69.

- HORVÁTH Tibor (1981): *A büntetési elméletek fejlődésének vázlatja*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HOWARD, John (1777): *The State of the Prisons in England and Wales with preliminary observations and account of some foreign Prisons*. Warrington, William Eyres.
- HUNFALVY János (1860): *Magyarország és Erdély eredeti képekben. I–II*. Darmstadt, Lange Gusztáv György.
- HUSZÁR Tibor (2006): *Kádár. A hatalom évei 1956–1989*. Budapest, Corvina Kiadó.
- HYE-GLUNEK Antal (1856): *Az ausztriai büntető törvény általános része*. [Magyarázta: dr. HYE-GLUNEK Antal lovag, ford. SOMOSSY József.] Wien, Manz; *Az ausztriai büntető törvény általános része* (1857). [Magyarázta: dr. HYE-GLUNEK Antal lovag, for. SOMOSSY József.] Új Törvénytár X. kötet. Pest, Heckenast Gusztáv; *Az ausztriai büntető törvény a büntettek, vétségek és kihágásokról; az ehhez tartozó rendeletek a büntető bíróságok illetőségéről és a sajtó-rendtartás. I–V* (1852–1853). [Magyarázta: dr. HYE Antal, ford. SOMOSSY József.] Wien, Manz.
- IZSÁK Lajos (2001): Magyarország a II. világháború után (1944–1956). In PÖLÖSKEI Ferenc – GERGELY Jenő – IZSÁK Lajos szerk.: *20. századi magyar történelem (1900–1994)*. Budapest, Korona Kiadó. 269–324.
- JAGEMANN, Ludwig von (1854): *Criminallexikon. Nach dem neuesten Stand der Gesetzgebung in Deutschland*. Erlangen, Verlag von Ferdinand Enke.
- JOHNSTON, Norman (2000): *Forms of Constraint. A History of Prison Architecture*. Urbana and Chicago, University of Illinois Press.
- K. VÉGH Katalin (1975): Boldogkő. In GERŐ László szerk.: *Várépítészetünk*. Budapest, Műszaki Kiadó. 114–119.
- KABÓDI Csaba – LŐRINCZ József – MEZEY Barna (2005): *Büntetés-tanai alapfogalmak*. Budapest, Rejtjel Kiadó.
- KABÓDI Csaba – MEZEY Barna (1990): A munka szerepváltozásai a büntetés-végrehajtásban – a kezdetektől a századfordulóig. *Börtönügyi Szemle*, 9. évf. 1. sz. 49–61.
- KABÓDI Csaba (2007): A büntetés-végrehajtás feletti ügyészi felügyelet. In HORVÁTH Tibor szerk.: *Büntetés-végrehajtási jog*. Budapest, Rejtjel Kiadó. 303–332.
- KÁDÁR Miklós – KÁLMÁN György (1966): *A büntetőjog általános tanai*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- KAISER, Günther (1982): Geschichte und Reform des Strafvollzugs. In KAISER, Günther – KERNER, Hans-Jürgen – SCHÖCH, Heinz: *Strafvollzug*. Heidelberg, C. F. Müller Juristischer Verlag. 43–80.
- KAJTÁR ISTVÁN (2003): *A 19. századi modern magyar állam- és jogrendszer alapjai. Európa – haladás – Magyarország*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- KAJTÁR István (2013): A Habsburg birodalom állam- és jogtörténetének alapvonalai. In KAJTÁR István – HERGER Csabáné szerk.: *Egyetemes állam-és jogtörténet*. Budapest – Pécs, Dialóg Campus Kiadó. 287–306.
- KÁLLAY István (1985): *Úriszéki bíráskodás a XVIII–XIX. században*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KARAY Pál (1927): *A rabmunka. A letartóztatottak munkáltatása és munkájuk jutalmazása tárgyában 1926. évi március hó 1. napján kiadott 10.600/1926. I. M. számú rendelet magyarázata kapcsolatban a rabbiztosítással*. Budapest, Váci fegyintézet Nyomdája.
- KÁRMÁN Elemér (1917): *A budapesti kriminálpedagógiai intézet. A gyermek*. Budapest, Budapesti Kriminálpedagógiai Intézet.
- KAUFMANN, Ekkehard (1984): Festungsarbeit. In ERLER, Adalbert – KAUFMANN, Ekkehard Hrsg.: *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte*. Berlin, Erich Schmidt Verlag. 1248–1249.

- KAZINCZY Ferenc (1946): *Fogságom naplója*. (GERÉB László sajtó alá rendezte.) Budapest, Budapest Székesfővárosi Irodalmi és Művészeti Intézet.
- KIRÁLY Tibor – MÁTHÉ Gábor – MEZEY Barna (2007): A polgári büntetőjog története. In MEZEY Barna szerk.: *Magyar jogtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 286–350.
- KIRÁLY Tibor (1977): *Fejezetek a magyar büntető eljárásjog tudományának történetéből*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- KISS Gábor (1984): *Varak, várkastélyok, várhelyek Magyarországon*. Budapest, Panoráma.
- KOCSI CSERGŐ Bálint (1865): *Kösziklán épült ház ostroma*. [FELSŐ-CERNÁTORI BOD Péter ford.] Lipcse, Köhler K. F.
- KORINEK László (2010): Börtön – kultúra. In KÓHALMI László – KORINEK László szerk.: *A börtön kultúrája – kultúra a börtönben*. Pécs, PTE ÁJK. 15–30.
- KORINEK László (2010): *Kriminológia I–II*. Budapest, Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó.
- KORINEK László (2015): A szegénység kriminológiájáról. In VÓKÓ György szerk.: *Tiszteletkötet Dr. Kovács Tamás 75. születésnapjára*. Budapest, Országos Kriminológiai Intézet. 345–362.
- KOSSUTH Lajos (1841): Bot, vessző, korbács. *Pesti Hírlap*, 26. sz. 1841. március 31.
- KOSSUTH Lajos (1841): *Felelet gróf Széchenyi Istvánnak*. Pest, Landerer és Heckenast.
- KOSSUTH Lajos (1842): Fogházjavítás. *Pesti Hírlap*, 1842. augusztus 14.
- KOVÁCS Ferenc (1964): *A magyar jogi terminológia kialakulása*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KOVÁCS Kálmán (1971): *A magyar büntetőjog és büntetőeljárás jog története 1848-tól 1944-ig*. Budapest, ELTE ÁJK, Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék.
- KOVÁCS Kálmán (1981): Az első magyar büntető kódex parlamenti vitáihoz. In *Az állam és a jog fejlődése*. Budapest, ELTE ÁJK, Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék. 229–244.
- KOVÁCS Sándor Iván – KULCSÁR Péter (1968) [sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt írta és az idegen nyelvű részeket fordította]: *Szepsi Csombor Márton összes művei*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KRAUSS, Karl (1895): *Im Kerker vor und nach Christus. Schatten und Licht aus dem profanen und kirchlichen Cultur und Rechtsleben vergangener Zeiten*. Freiburg – Leipzig, Akademische Verlagsbuchhandlung von J. C. B. Mohr.
- KREBS, Albert (1978): *Freiheitsentziehung Entwicklung von Praxis und Theorie seit der Aufklärung*. Berlin–München, Duncker & Humboldt.
- KRIEGSMANN, N. Hermann (1912): *Einführung in die Gefängnissskunde*. Heidelberg, Carl Winter's Universitätsbuchhandlung.
- Leírása Azon Nehéz büntetésnek, mely a Hajó-húzásra Sentenziázottakra háromlik (1869). Egy különös magyar hirdetés a múlt századból. *Hazánk s a Külföld*, 31. sz.
- LEISS, Andreas (1997): *Constitutio Criminalis Theresiana*. In *Strafrechtskodifikation im 18. und 19. Jahrhundert*. Budapest, Eötvös-Lorand-Universität.
- LEITMEIER, Victor (1890): *Österreichische Gefängnissskunde mit berücksichtigung des Ausländischen Gefängniswesens*. Wien, Staatsdruckerei.
- LŐRINCZ József – HORVÁTH Tibor (1999): *Büntetés-végrehajtási jog – a szabadságvesztéssel járó jogkövetkezmények végrehajtása*. Budapest, Rendőrtiszti Főiskola – Rejtjel Kiadó.
- LŐRINCZ József – HORVÁTH Tibor (2007): *Büntetés-végrehajtási jog*. Budapest, Rejtjel Kiadó.
- LŐRINCZ József – KABÓDI Csaba (1996): A szabadságvesztés-büntetés végrehajtásának hatásrendszere. In GÖNCZÖL Katalin – KORINEK László – LÉVAI Miklós szerk.: *Kriminológiai ismeretek – bűnözés – bűnözéskontroll*. Budapest, Corvina Kiadó. 350–370.

- LŐRINCZ József – NAGY Ferenc (1997): *Börtönügy Magyarországon*. Budapest, Büntetésvégrehajtás Országos Parancsnoksága.
- LŐRINCZ József (1996): A büntetések végrehajtása a II. világháborút követő évtizedekben. In MEZEY Barna szerk.: *Magyar jogtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 335–341.
- LŐRINCZ József (1998): *Fiatalkoriak büntetés-végrehajtása*. Vác, Citoyen Kiadó.
- LŐRINCZ József (2001): Harmonizációs törekvések és problémák a magyar börtönügyben a rendszer-változás időszakában. *Börtönügyi Szemle*, 20. évf. 4. sz. 15–23.
- LŐRINCZ József (2004): *Emlékkönyv a kecskeméti bv. intézet fennállásának centenáriumára*. Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Büntetés-végrehajtási Intézet.
- LŐRINCZ József (2005): *A királyi törvényháztól a fegyház és börtönig. A Sátoraljaújhelyi Fegyház és Börtön centenáriumi évkönyve 1905–2005*. Sátoraljaújhely, Sátoraljaújhelyi Fegyház és Börtön.
- LŐRINCZ József (2009): *Büntetőpolitika és börtönügy*. Budapest, Rejtjel Kiadó.
- LŐRINCZ József (2011): Visszatekintés a személyi állomány felkészítésének múltjára. *Börtönügyi Szemle*, 30. évf. 1. sz. 53–57.
- LÖW Tobiás szerk. (1880): *A magyar büntetőtörvénykönyv a büntettekről és vétségekről (1878:5. tcz.) és teljes anyaggyűjteménye*. Budapest, Pesti könyvnyomda részvénytársaság.
- LUGOSSY József (1839): Függelék a' fogházjavítás tárgyához. *Athenaeum*, 3. évf. II. 7. sz. 99–103.
- MAASBURG, Friedrich Maschek von (1890): *Die Strafe Des Schiffziehens in Oesterreich (1783–1790)*. Wien, Manz.
- MADARÁSZ Imre (1989): Büntetés és felvilágosodás. [Bevezető tanulmány.] In BECCARIA, Cesare: *A bűnökről és a büntetésekről*. Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum. 5–10.
- Magyarország fenyítő intézetei I., A nagyenyedi kir. orsz. fegyintézet (1890). *Jogi Szemle*, 3.
- MÁLYUSZ Elemér (1926) [a bevezető tanulmányt és a magyarázatokat írta]: *Sándor Lipót főherceg nádor iratai 1790–1795*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat.
- MÁRKI Sándor (1879): *A magyar mint államnyelv 1607-től 1711-ig*. Arad, Ifj. Klein Mór kiadása.
- MÁTHÉ Gábor (1982): *A magyar burzsoá igazságszolgáltatási szervezet kialakulása 1867–1875*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MEGYERY István szerk. (1905): *A magyar börtönügy és az országos letartóztatási intézetek*. Budapest, Magyar kir. Igazságügyminisztérium.
- MELICH János szerk. (1898): *A gyöngyösi latin–magyar szótár-töredék*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- MEZEY Barna (1995): *A magyar polgári börtönügy kezdetei*. Budapest, Századvég Kiadó.
- MEZEY Barna (1995): Új határok között. Büntetés-végrehajtás a két világháború közötti Magyarországon. *Börtönügyi Szemle*, 14. évf. 3. sz. 95–102.
- MEZEY Barna (2005): A magyar börtönügy „hosszú” 19. százada: a modern büntetés-végrehajtás feltételeinek megteremtése Magyarországon. *Börtönügyi Szemle*, 24. évf. 4. sz. 1–10.
- MEZEY Barna (2006): Rendészet és büntetőjog határán: dologházak a reformkorban. In IMRE Miklós – LAMM Vanda – MÁTHÉ Gábor szerk.: *Közjogi tanulmányok Lőrincz Lajos 70. születésnapja tiszteletére*. Budapest, Corvinus Egyetem – Aula Kiadó. 268–277.
- MEZEY Barna (2006a): Die österreichische Strafvollzugspolitik in Ungarn während der Diktatur (1849–1861). In MOSNY, Peter ed.: *Diktatúry v európskych dejinách*. Košice – Užhorod, UŽNU „Geverla”. 36–45.
- MEZEY Barna (2010): *Régi idők tömlőcei*. Budapest, Rubicon Ház Bt.

- MEZEY Barna (2013): *A fenyítőházak forradalma. A modern büntetés-végrehajtás alapvetése Európában*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- MEZEY Barna (2014a): A börtön európai kezdetei. (Adalékok a szabadságvesztés történetéhez.) In DEÁK Ferenc – PALLO József szerk.: *Börtönügyi kaleidoszkóp. Ünnepi kötet dr. Lőrincz József 70. születésnapjára*. Budapest, Büntetés-végrehajtás Tudományos Tanácsa. 112–121.
- MEZEY Barna (2014b): A Hármaskönyv büntetőjoga. In MÁTHÉ Gábor szerk.: *A magyar jog fejlődésének fél évezrede. Werbőci és a Hármaskönyv 500 év múltán*. Budapest, Nemzeti Közszerzési Egyetem. 291–314.
- MEZEY Barna (2015): A börtönügy Beccaria korában. In TÓTH J. Zoltán szerk.: *250 éves a Dei delitti e delle pene. Tanulmányok Cesare Beccariáról*. Budapest, KRE ÁJK. 133–143.
- MITTEIS, Heinrich – LIEBERICH, Heinz (1985): *Deutsche Rechtsgeschichte*. München, Verlag C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung.
- MITTERMAIER, Carl Josph Anton (1841): Entwurf eines Strafgesetzbuchs für Königreich Ungarn. In *Die Strafgesetzgebung in ihrer Fortbildung: geprüft nach den Forderungen der Wissenschaft und nach den Erfahrungen über den Werth neuer Gesetzgebungen, und über die Schwierigkeiten der Codification, mit vorzüglicher Rücksicht auf den Gang der Berathungen von Entwürfen der Strafgesetzgebung in constitutionellen Staaten. II*. Heidelberg, Univeristätsbuchhandlung Karl Winter. [Magyarul: *Mittermaier a magyar büntető-törvénykönyvi javaslatról* (1843). Pest, Heckenast Gusztáv.]
- MOLNÁR József – SIMON Györgyi (1980): *Magyar nyelvemlékek*. 3. Budapest, Tankönyvkiadó.
- MONTESQUIEU, Charles de (2000): *A törvények szelleméről*. Budapest, Osiris Kiadó – Attraktor Kft.
- NAGY Ferenc (2008): *A magyar büntetőjog általános része*. Budapest, HVG Orac Lap- és Könyvkiadó.
- NAGY Ferenc (2013): *Régi és új tendenciák a büntetőjogban és a büntetőjog-tudományban*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- NEMES Márta (1987): Börtönépítés Magyarországon. In *Igazságügyi épületek Magyarországon a dualizmus korában*. Budapest, Országos Műemlék Felügyelőség Magyar Építészeti Múzeuma.
- NÉMETH Gyula (1986): Az őrzés és a felügyelet differenciálása. *Módszertani Füzetek*, 2. sz. Budapest, Büntetés-végrehajtás Országos Parancsnoksága. 29–31.
- NOVÁK Barnabás (2013): Nyelvpolitika a jogi szaknyelv tükrében. In KASSAI Ilona szerk.: *A nyelvújítás mint nyelvpolitikai aktus*. Pécs, Pécsi Nyelvtudományi Doktori Iskola. 68–73.
- NYÁRY Gyula (1855–1856): *Büntetőtörvény magyarázata*. Pest, Emich.
- NYÁRY Pál (1840): *Javallat Pest megye' közigazgatási rendszere iránt*. [Készíté egy kebelbeli küldötség.] Pest, Trattner-Károlyi.
- NYÁRY Pál (1841): *Indítvány a megyei bűnvádi eljárás lehető javítása iránt*. Pest, Trattner-Károlyi.
- Nyilvánosság (1841). *Pesti Hírlap*, 8. sz., 1841. január 27.
- NYOMÁRKAY István (2007): Nyelvújítások Közép-Európában a 19. században. Kísérlet az anyanyelvi terminológiák kialakítására a közép-európai nyelvekben. *Magyar Nyelvőr*, 131. évf. 2. sz. 185–194.
- OIKH (1844): *Felséges első Ferdinánd ausztriai császár, Magyar- és Csehországnak e néven ötödik apostoli királya által szabad királyi Pozsony városába 1843-ik esztendei Pünkösöd hava 14-ik napjára rendeltetett magyarországi közgyűlésnek naplója a tekintetes karoknál és rendeknél. III. kötet*. Az Országgyűlési Irományok Kiadóhivatalában. Pesten, Landerer és Heckenastnál.
- OLÁH Miklós (2000): *Fejezetek a Szegedi várbörtön történetéből. Domus Carresterialis Szegediensis. 1784–1832*. Szeged, Bába és Társa Kiadó.

- OLECHOWSKI, Thomas (2010): *Rechtsgeschichte. Einführung in die historischen Grundlagen des Rechtes*. Wien, Facultas Verlags- und Buchhandels AG.
- PÁL László (1976): *Nevelés a büntetésvégrehajtásban*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- PALLO József (2006): Gyógyító jellegű büntetőjogi kényszerintézkedések végrehajtásának jellegzetességei. *Börtönügyi Szemle*, 25. évf. 3. sz. 21–34.
- PALLO József (2017): A büntetés-végrehajtási jog általános szabályai. In KOÓSNÉ MOHÁCSI Barbara – LŐRINCZ József – LUKÁCS Krisztina szerk.: *Büntetés-végrehajtási jog*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó. 24–93.
- PALLO József (2017): Elvek és értékek a formálódó büntetés-végrehajtási jogban. In BODA József – FELKAI László – PATYI András szerk.: *Ünnepi kötet a 70 éves Janza Frigyes tiszteletére. Liber amicorum in honorem Friderici Janza septuagenarii*. Budapest, Dialóg Campus Kiadó. 433–445.
- PANDULA Attila (1989): *Kivégzés, tortúra és megszegényítés a régi Magyarországon*. Eger, Dob István Múzeum.
- PAULER Tivadar (1878): *Adalékok a hazai jogtudomány történetéhez*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- PAULER Tivadar: *Büntetőjogtan. I–II*. 1864. (második kiadás 1969). Pest, Pfeifer Ferdinánd.
- PELLICO, Silvio (1886): *Börtöneim*. Budapest, Franklin-Társulat.
- PETERS, Edward M. (1998): Prison before Prison. The Ancient and Medieval Worlds. In MORRIS, Norval – ROTHMAN, David J. eds.: *The Oxford History of the Prison*. New York – Oxford, Oxford University Press. 3–43.
- PIKLER Gyula (1910): *A büntetőjog bölcselete*. Budapest, Grill Károly Könyvkiadóvállalata.
- POPOVA-NOWAK, Irina V. (2008): „The Odyssey of National Discovery: Hungarians in Hungary and Abroad, 1750–1850.” In BRACEWELL, Wendy – DRACE-FRANCIS, Alex eds.: *Under Eastern Eyes: A Comparative Introduction to East European Travel Writing on Europe*. Budapest, CEU Press. 195–222.
- PULSZKY Ágost – TAUFFER Emil (1867): *A börtönügy múltja, elmélete, jelen állása, különös tekintettel Magyarországra*. Pest, Emich Gusztáv.
- QUANTNER, Rudolf (1905): *Deutsches Zuchthaus- und Gefängniswesen von den ältesten Zeiten bis in die Gegenwart*. Leipzig, Leipziger Verlag GmbH.
- RADBRUCH, Gustav (1950): Die ersten Zuchthäuser und ihr geschichtlicher Hintergrund. In *Elegantiae juris criminalis. Vierzehn Studien zur Geschichte des Strafrechts*. Basel, Verlag für Recht und Gesellschaft. 116.
- RADBRUCH, Gustav (1952/53): Erziehungsgedanken im Strafwesen. *Zeitschrift für Strafvollstreckung*, Jhg. 3, No. 3. 154–161.
- RENDI Katalin Mária (2018): Egyházi börtönök és szerzetesrendi büntetések – a magyar bencések szemüvegén keresztül. *Magyar Bűnüldöző*, 9. évf. 2.sz. 23–54.
- RÉSÓ ENSEL Sándor (1887): *Három országos női fegyház*. Pest, Szerzői kiadás.
- RÉTI ILLÉS Elemér (1916): *A büntetőjog kodifikációjának első kísérletei Magyarországon*. 2. sz. Budapest, Angyal Szeminárium Kiadványai.
- RÉVÉSZ T. Mihály – HORVÁTH Attila – MEZEY Barna szerk. (1990): *Büntető eljárásjog-tudományi szemelvény-gyűjtemény I. 1819–1867*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- RIES István (1949–1950): *Egyetemi előadások*. [1949/50-es tanév, II. félév.] [h. n.], Jegyzetkiadó.
- RUSZOLY József (2011): *Európai jog- és alkotmánytörténelem*. Szeged, Pólay Elemér Alapítvány.

- RUZSONYI Péter (2008): Kriminálpedagógiai útkeresés a fiatalok fogvatartottak szabadságvesztés-büntetésének végrehajtásában. *Börtönügyi Szemle*, 27. évf. 4. sz. 14–32.
- RUZSONYI Péter (2015a): A börtön mint veszélyforrás. In GAÁL Gyula – HAUZINGER Zoltán szerk.: *Modernkori veszélyek rendészeti aspektusai*. Pécs, Magyar Hadtudományi Társaság Határőr Szakosztály Pécsi Szakcsoport. (Pécsi Határőr Tudományos Közlemények, 16.) 23–33.
- RUZSONYI Péter (2015b): A pönológia és a kriminálpedagógia rendszertudományi beágyazódottsága. *Magyar Rendészet*, 15. évf. 4. sz. 93–109.
- RUZSONYI Péter (2016): Az ítélet: halálig tartó élet. In BARABÁS A. Tünde – BELOVICS Ervin szerk.: *Sapiens in sapientia: Ünnepi kötet Vókó György 70 születésnapja alkalmából*. Budapest, Pázmány Press. 247–284.
- RUZSONYI Péter (2018): *A caritástól a fogvatartotti reintegrációig. A javítás eszméjének evolúciója*. Budapest, Dialóg Campus Kiadó.
- RUZSONYI, Péter (2014): Elfogadás után – hatályosulás előtt: a Bv. Kódex kriminálpedagógiai potenciálja. In HACK Péter – KOÓSNÉ MOHÁCSI Barbara (szerk.): *Emberek őrzője. Tanulmányok Lőrincz József tiszteletére*. 1. kötet. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 187–198.
- S. VARGA Katalin szerk. (2002): *Vitetek ítélszékére. Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve*. Pozsony, Kalligram.
- SÁNDORFFY Kamill (1935): *Törvényalkotásunk hőskora. Az 1825–1848. évi reformkorszak törvényeinek története*. Budapest, Szerzői kiadás.
- SÁPI Vilmos – IKVAI Nándor (1983): *Vác története*. Szentendre, Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága.
- SARLÓS Béla (1976): Deák politikai felfogása és az Országbírói Értekezlet. In BARANYAI György – DEGRÉ Alajos – KERESZÉNYI Edit – NÉMETH József – NÉMETH László – SIMONFFY Emil – TÖRÖK Károly szerk.: *Tanulmányok Deák Ferencről*. Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár.
- SÁRVÁRY Jakab (1844): *A' büntetésről, 's különöbben a' halál büntetéséről*. Pest, Magyar Tudós Társaság.
- SCHEDER Ferencz szerk. (1839): *A' m. t. t. által kitett jutalomkérdések 1839-ben*. Pest, Magyar Tudós Társaság.
- SCHLOSSER, Hans (1988): Die Strafe der Galere als poena arbitraria in der mediterran Strafpraxis. *Zeitschrift für Neuere Rechtsgeschichte*, Vol. 10. 19–37.
- SCHRÖDER, Richard – KÜNSSLER, Eberhard Frh. von (1932): *Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte*. Berlin–Leipzig, Verlag Walter de Gruyter and Co.
- SELLIN, Thorsten (1944): *Pioneering in penology. The Amsterdam Houses of correction in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press.
- STEKL, Hannes (1978): *Österreichs Zucht- und Arbeitshäuser 1671–1920. Institutionen zwischen Fürsorge und Strafvollzug*. Wien, Verlag für Geschichte und Politik Wien.
- SZABÓ Imre (1980): *A burzsoá állambölcelet Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- SZALAI Tímea – DEÁK Ferenc szerk. (2008): *Évkönyv 2008*. Budapest, Büntetés-végrehajtás Országos Parancsnokság Sajtó Irodája.
- SZALAY László (1898): Verhandlungen der zur Ausberei und eines Strafgesetzbuches in den Jahren 1841–1843 niedergesetzten ungarischen Reichsdeputation. In FAYER László szerk.: *Az 1843. évi büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. 523–543.
- SZAMOTA István (1894): *A schlagli magyar szójegyzék a XV. század első negyedéből. A szójegyzék fényképevel*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- SZARVAS Gábor – SIMONYI Zsigmond (1890–1906): *Magyar nyelvtörténeti szótár. A legrégebbi nyelvémlékektől a nyelvújításig*. Budapest, Hornyánszky-féle könyvnyomda.

- SZÉCHENYI István (1841): *A' Kelet népe*. Poszony, Wigand Károly Fridrik.
- SZÉKELY Ferenc (1874a): Börtönügyünk jelen állapota. *Magyar Igazságügy*, 1. kötet. 101–127.
- SZÉKELY Ferenc (1874b): Börtönügyünk jelen állapota. Második közlemény, *Magyar Igazságügy*, 2. kötet. 102–115.
- SZÉKELY Ferenc (1874c): Börtönügyünk jelen állapota. Harmadik közlemény. *Magyar Igazságügy*, 2. kötet. 221–235.
- SZEKFŰ Gyula (1943): Kossuth és a negyvenes évek. In HÓMAN Bálint – SZEKFŰ Gyula: *Magyar történet. V*. Budapest, Magyar Szemle Társaság. 303–348.
- Szelíd tortúra (1841). *Pesti Hírlap*, 7. sz. 1841. január 23.
- SZEMERE Bertalan (1838): *Terve egy építendő javító-fogháznak a magány rendszer elvei szerint*. Kassa, Werfer Nyomda.
- SZEMERE Bertalan (1840): *Utazás külföldön. I–II*. Pest.
- SZEMERE Bertalan (1841): *A büntetésről 's különösebben a halálbüntetésről*. Buda, Magyar Tudós Társaság.
- SZÉP Beáta (2009): Adalékok a magyar jogi szaknyelv kialakulásának történetéhez. *Magyar Nyelvőr*, 133. évf. 3. sz. 311–321.
- SZILÁGYI Sándor szerk. (1884): *Erdélyi Országgyűlési emlékek. Történeti bevezetésekkel. X*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- SZILY Kálmán (1902): *A magyar nyelvújítás szótára*. Budapest, Hornyánszky-féle könyvnyomda.
- SZINNYEI József (1891–1914): *Magyar írók élete és munkái. I–XIV*. Budapest, Hornyánszky-féle könyvnyomda.
- SZLEMEINCS Pál (1836): *Fenyítő törvényszéki magyar törvény*. Buda, A Magyar kir. Egyetem könyvnyomtató intézetéből.
- SZLEMENICS PÁL (1865): *Magyar Fenyítő törvény*. [Negyedik, javított, s a legújabb törvények- és rendeletekkel bővített kiadás Ökröss Bálinttól.] Pest, Heckenast Gusztáv.
- SZOKOLAY ISTVÁN (1852): *Az új Osztrák Büntető Törvénykönyv magyarázata a törvény eredeti magyar szövegével, összehasonlítva előbbi törvényeikkel, esetenként példákkal felvilágosítva, 's a bírói illetőség és sajtórendtartással bővítve – különösen bíránk, ügyvédek s tanulóink számára*. Pest, Lukács László.
- SZÖLLŐS Oszkár (1935a): *Magyar börtönügy*. Budapest, Révai Testvérek.
- SZÖLLŐS Oszkár (1935b): *Magyarország büntetésvégrehajtási rendszerének áttekintése. IV*. Budapest, Nemzetközi Büntetőjogi és Büntetésvégrehajtási Bizottság.
- TARDI Lajos (1986): *Kis magyar történetek*. Bratislava, Madách; Budapest, Móra Kiadó.
- TARNAI János (1899): Csemegi Károly emlékezete. In *Csemegi Károly emlékezete. A Magyar Jogászegylet Díszülése 1899. október 29*. Budapest, Magyar Jogászegyleti Értekezések.
- TÓTH Lőrincz (1843): Angol börtönök 's a' pentonvillei mintafogház. *Athenaeum*, 7. évf. II. 1. sz. 1–5.
- TÓTH Lőrincz (1885): *Fegyházi tanulmányok I. Az illavai fegyház*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- TÓTH Lőrincz (1888): *Fegyházi tanulmányok. A rabmunka*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. [Értekezések a társadalmi tudományok köréből. IX. kötet. VI. szám.]
- TÖRÖK Kálmán (1900): *A magyar börtönügy 30 éves korszakából történelmi emlékek 1867-től 1897-ig*. Munkács, Grünstein.
- Törvénytudományi műszótár* (1843). Buda, Magyar Tudós Társaság.
- Törvénytudományi műszótár* (1847). Pest, Magyar Tudós Társaság, Eggenberger J. és fia.
- UGOD (1841): Börtönügy. *Athenaeum*, 5. évf. I. 60. sz. 945–949.

- VAJNA Károly (1906–1907): *Hazai régi büntetések. I–II.* Budapest, Lőrincz János Unvers Könyvnyomdája.
- VARGA János (1980): *Deák Ferenc és az első magyar polgári büntetőrendszer tervezete.* Zalaegerszeg, Balaton Múzeum – Göcsej Múzeum – Thury Múzeum – Zala Megyei Levéltár – Zala Megyei Könyvtár. (Zalai Gyűjtemény 15.)
- VAVRIK Béla (1899): Csemegi Károly emlékezete. In *Csemegi Károly emlékezete. A Magyar Jogászegylet Diszülése 1899. október 29.* Budapest, Magyar Jogászegylet.
- VENKOVITS Balázs (2017): Kelet és nyugat határán: külföldi utazók Magyarországon és Debrecenben a 19. század első felében. *Debreceni Szemle*, 25. évf. 4. sz. 480–491.
- VÓKÓ György (1999): *A magyar büntetés-végrehajtási jog.* Budapest – Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- VÓKÓ György (2006): *Európai büntetés-végrehajtási jog.* Budapest – Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- VÓKÓ György (2007): Büntetési rendszerünk reformja végrehajtási szempontból. In NAGY Ferenc szerk.: *Büntetőjog és humánium. Emlékkötet Fonyó Antal halálának 25. évfordulójára.* Szeged, Pólay Elemér Alapítvány. 87–97.
- VUCHETICH Mátyás (2007): *A magyar büntetőjog rendszere. II. könyv. Gyakorlati büntetőjog.* Budapest, Magyar Hivatalos Közlönykiadó.
- VUCHETICH Mátyás (2009) [1809]: *A magyar büntetőjog rendszere. I. könyv. Elméleti büntetőjog.* Budapest, Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó.
- WINKLER Elemér (1924): *Bűnök és büntetések a régi Sopronban, XVI–XVIII. század.* Sopron, Soproni Sajtóvállalat.
- ZAICZ Gábor főszerk. (2006): *Etimológiai szótár: Magyar szavak és toldalékok eredete.* Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- ZSOLDOS Ignác (1838): *Néhány szó a' honi közbiztonságról.* Pest, Trattner-Károlyi.
- ZSOLDOS Ignác (1842): *A' szolgabírói hivatal.* Pápa, Pápai Református Főiskola nyomdája.

Jogszabályok és hivatalos dokumentumok

1298. évi LVII. törvénycikk a bűnöst, ha az erőszakoskodási ügyben a megítélt büntetést nem képes megfizetni, vessék fogságra, és megfelelő büntetéssel lakoljon.
1405. évi (II.) III. törvénycikk hogy a tagcsonkítás tilos kivéve azokat, kiknek a király erre hatalmat adott.
1435. évi (II.) VIII. törvénycikk milyen embereket kell a káptalan és convent bizonyágául kiküldeni.
1478. évi X. törvénycikk a király tanácsosainak a meghallgatása nélkül senkit se fogjon el vagy száműzzön.
1486. évi LXI. törvénycikk azoknak a katonáknak a büntetése, a kik az egyházakat megtámadják és tönkre teszik.
1486. évi LXII. törvénycikk azoknak a katonáknak a büntetése, a kik a nemesek házaiba szállnak vagy az oda beszállított élelmiszereket erőszakosan elviszik.
1492. évi XLIII. törvénycikk milyen személyeket kell a káptalanokból és conventekből a végrehajtásokra kiküldeni? a király és káptalan embereinek esküjéről, a család végrehajtásnak és a végrehajtásra kimenni vonakodó királyi embernek a büntetéséről; s a határosok neveinek följegyzéséről.
1492. évi XXIV. törvénycikk az urak azokért a károkért, melyeket várnagyjaik vagy vártisztjeik elkövettek, elégtételt adni és magukat ártatlanságukra nézve esküvel tisztázni kötelesek. Az urak

- viszont kárak megtérítése czéljából az ilyen szolgálkat saját házaikban is elfoghatják, nemeségük előjoga ellent nem állván.*
1495. évi IV. törvénycikk a hűtlenség vétkét tárgyazó esetek vagy czikkelyek.
1495. évi XXXI. törvénycikk *ha a külföldiek mástól, mint a királytól vagy másoktól, mint a kiknek ebben az országban kegyuri joguk van, kérnek föl egyházi javadalmakat, vizbe kell őket futasztani.*
1507. évi XX. törvénycikk a decretumok összegyűjtése történetjék meg.
1514. évi LXIII. törvénycikk a decretumok összegyűjtendők és kiigazítandók és az egyes vármegyéknek megküldendők.
1514. évi XLVI. törvénycikk a vajdákrol és rablóvezérek letételéről.
1526. évi XXVI. törvénycikk Werbőczy István és Zobi Mihály hűtlenek ellen a levelesítő parancs kiadandó.
1567. évi XXVII. törvénycikk az ügyvédek esküt tegyenek.
1567. évi XXX. törvénycikk ráczokat és más megbizhatatlan, és különben is a törökökkel való pajtáskodás miatt gyanus embereket a kapitányok közül, hűtlenség büntetése alatt senki magánál ne tartson vagy védelmébe ne vegyen; és az ilyeneknek a büntetése.
1595. évi XXVI. törvénycikk büntetése azoknak, a kik az előrebocsátott végzéseknél ellenére tesznek.
1595. évi XXXIV. törvénycikk a táborba menő asszonyokat, a kik nemzetünkhöz tartoznak, a vizbe vessék.
1723. évi XI. törvénycikk még néhány, előbb hűtlenségi esetet halálbüntetéssel sújtani rendelnek.
1723. évi XII. törvénycikk különféle, eddig hűtlenségi bűnnek tekintett eseteket, a büntettek minőségéhez képest, enyhébb büntetéssel büntetendőknek jelentenek ki.
1723. évi XLVI. törvénycikk az álorzás személyek büntetéséről, s védekezésről az ellen, hogy a törvényes birtokosokat hamis levelekkel ki ne forgassák; és a vértagadásról.
- 1790/91. évi LXVII. törvénycikk a közpolitikai és birósági ügyeknek s más tárgyaknak, melyek az országgyűlésen nem voltak bevégezhetőek, rendszeres kidolgozására bizottságok rendeltetnek és megbizottak neveztetnek ki.
- 1790/91. évi XLIII. törvénycikk hogy a polgároknak s nem-nemeseknek a föllebbezés megengedessék.
1805. évi IV. törvénycikk a magyar nyelv használatáról.
1808. évi XI. törvénycikk a most megajánlott fölkelés kiállításának esetére megtartandó fegyelmi törvények.
1827. évi VIII. törvénycikk a bizottsági rendszeres munkálatok további tárgyalása a legközelebbi országgyűlésre halasztatik.
1840. évi V. törvénycikk a büntető- s javító-rendszer kidolgozására országos választmány küldetik ki.
1848. évi XVIII. törvénycikk sajtótörvény.
1863. évi helytartótanácsi 20.172/Ht. számú körrendelet a hatosági fogházak szervezeteről és a foglyok körüli bánásmódról.
1869. évi IV. törvénycikk a birói hatalom gyakorlásáról.
1871. december 12. 10.222. sz. IM utasítás a vizsgálati foglyok és elítéltek, valamint a reájuk vonatkozó iratok és nyilvántartási könyvek átadása iránt.
1871. évi IX. törvénycikk a birák és birósági hivatalnokok áthelyezése és nyugdíjazása körüli eljárás szabályozásáról.
1871. évi VII. törvénycikk az 1868. évi XLI. tc. 19. §-ának módosítása tárgyában.
1871. évi XXIII. törvénycikk a közbiztonság helyreállítása végett tett rendkívüli intézkedésekre szükséges póthitelről.

1871. évi XXXIII. törvénycikk a királyi ügyészségről.
1874. évi XXXIV. törvénycikk az ügyvédi rendtartás tárgyában.
1878. évi V. törvénycikk a magyar büntetőtörvénykönyv a büntettekéről és vétségekről.
1879. évi XL. törvénycikk a magyar büntető törvénykönyv a kihágásokról.
1892. évi XXVII. törvénycikk a fogház- és elzárás-büntetés végrehajtása és a pénzbüntetésekből befolyó összegek felhasználása tárgyában.
1908. évi XXXVI. törvénycikk a büntetőtörvénykönyvek és a bűnvádi perrendtartás kiegészítéséről és módosításáról.
1913. évi XXI. törvénycikk a közveszélyes munkakerülőkről.
1928. évi X. törvénycikk a büntető igazságszolgáltatás egyes kérdéseinek szabályozásáról.
1949. évi XX. törvény a Magyar Köztársaság alkotmánya.
1950. évi II. törvény a büntetőtörvénykönyv általános részéről.
1953. évi 13. tvr. a Magyar Népköztársaság ügyészségéről.
1961. évi V. törvény a Magyar Népköztársaság Büntető Törvénykönyvéről.
1966. évi 20. tvr. a Magyar Népköztársaság Büntető Törvénykönyvéről szóló 1961. évi V. törvény módosításáról.
1966. évi 21. tvr. a szabadságvesztés büntetés végrehajtásáról és az előzetes letartóztatás fogantatásáról.
1966. évi 21. tvr. a szabadságvesztés büntetés végrehajtásáról és az előzetes letartóztatás fogantatásáról.
1971. évi 28. tvr. a Büntető Törvénykönyv módosításáról és kiegészítéséről.
1974. évi 10. tvr. az alkoholisták kötelező intézeti gyógykezeléséről.
1974. évi 9. tvr. a társadalom fokozottabb védelméről a közrendre és a közbiztonságra.
1978. évi IV. törvény a Büntető Törvénykönyvről.
1979. évi 11. tvr. a büntetések és az intézkedések végrehajtásáról.
1993. évi XXXII. törvény a büntetések és az intézkedések végrehajtásáról szóló 1979. évi 11. törvényerejű rendelet módosításáról.
1995. évi CVII. törvény a büntetés-végrehajtási szervezetről.
- 20/1986. NET határozat a jogalkalmazás jogpolitikai elveiről.
- 2106/1880. számú I.M.E. rendelet és öt hatályos melléklete egyes szabadságvesztés büntetések végrehajtásáról (fogházban, börtönben, fegyházban), valamint a felügyel bizottságról és a feltételes szabadlábra helyezésről.
- 55/1960. (XII.22.) Korm. számú rendelet a börtönből szabadult személyek munkábaállításáról.
- 81/1945. M. E. számú rendelet a népbíróságról.
- A magy.kir.igazságügyminiszernek 1874-ik évi februárhó 18-án 696.sz. alatt kelt szabályrendelete a kir. elsőfolyamodású bíróságok fogházainak és börtöneinek kezelése és az azokban letartóztatottak irányában követendő bánásmód tárgyában.
- A magyar büntetőtörvénykönyv a büntettekéről és vétségekről (1878:5. tcz.) és teljes anyaggyűjteménye. A m. kir. igazságügyminiszerium megbízásából szerkesztette Löw Tobiás (1880): Budapest, Pesti könyvnyomda-részvénytársaság.
- Allerhöchsten Entschließung vom Mai 1852. (Erlass des Justizministeriums vom 11. 05. 1852. giltig für alle Kronländer, in welchen das Strafgesetz vom 3. September 1803 in Wirksamkeit ist, wodurch in Folge Allerhöchster Entschließung vom 4. Mai 1852 die körperliche Züchtigung als Disciplinarstrafe in den Strafhäusern und in den Gefangen-Anstalten der Gerichte

- wider Sträflinge und Untersuchungs-Gefangene unter bestimmten Einschränkungen und Vorsichtsmaßregeln wieder eingeführt wird* RGBl. 1852. Nr. 102.
- Allgemeines Gesetz über Verbrechen, und derselben Bestrafung* (1787). Wien, von Trattner. [Magyar kiadása: *Közönséges törvény a' vétkekről, és azoknak büntetésekről* (1788). Buda, A Királyi Akadémiának Betüivel. (S.C.J.)]
- Az ideiglenes nemzeti kormány 1945. évi 1.440. M. E. számú rendelete a népbíróságról szóló 81/1945. M. E. számú rendelet módosítása és kiegészítése tárgyában.*
- Codex de delictis eorumque poenis pro tribunalibus regni Hungariae partiumque eidem adnexarum, per Regnicolarem Juridicam Deputationem elaboratus.* Pestini 1807., Landerer. [Kódex a bűntettekről és azok büntetéséről. In HAJDÚ Lajos (1971): *Az első (1795-ös) magyar büntetőkódex-tervezet.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.]
- Constitutio Criminalis Theresiana oder Maria Theresias peinliche Gerichtsordnung* (1769). Wien, Johann Thomas Edlen von Trattnern.
- Corpus Juris Hungarici-Magyar Törvénytár Millenniumi Emlékkiadás* (1899). (NAGY Gyula – MÁRKUS Dezső – ÓVÁRI Kelemen – CSIKY Kálmán – KOLOSVÁRI Sándor – TÓTH Lőrincz szerk.) Budapest, Franklin-Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda – Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság – Grill Károly kiadása.
- Corpus Statutorum Hungariae Municipalium – A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye, I–V. k. (1885–1904)* (KOLOSVÁRI Sándor – ÓVÁRI Kelemen szerk.) Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Corpus Statutorum Hungariae Municipalium – A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye, I–V. k.* [KOLOSVÁRI Sándor – ÓVÁRI Kelemen szerk. (1885–1904)] Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Corpus Statutorum. A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye, I–V. (1885–1902).* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Előterjesztés a szabadságvesztés végrehajtása alatt végzett nevelőtevékenység fejlesztési koncepciójához című dokumentum Bv. Országos Parancsnokság, 1976. május 24.)
- Házszabályok és szolgálati utasítások a magyar királyi országos fegyintézetek, úgyszintén az azoknál alkalmazott hivatalnokok és örök számára. In *Magyarországi Törvények és Rendeletek Tára, 1869.* Pest, Ráth Mór kiadása, 1870.
- Hivatalos jelentés az országos fegyintézetekről az 1867-ik évben* (1868). Buda, Igazságügyminisztérium.
- Jelentés az országos letartóztatási intézetek 1890. évi állapotáról* (1891). Budapest, Magyar kir. Igazságügyminisztérium.
- Kaiserliche Verordnung vom 26 Juni 1849. wodurch die Organisierung der Gerichte in dem Kronenlande Oesterreich unter der Enns genehmigt wird.* RGBl. 1849. Nr. 286.
- Kaiserliches Patent vom 27. Mai 1852, wodurch eine neue, durch die späteren Gesetze ergänzte, Ausgabe des Strafgesetzbuches über Verbrechen und schwere Polizeiübertretungen vom 3. September 1803, mit Aufnahme mehrerer neuer Bestimmungen, als alleiniges Strafgesetz über Verbrechen, Vergehen und Uebertretungen für den ganzen Umfang des Reiches, mit Ausnahme der Militärgrenze, kundgemacht, und vom 1. September 1852 angefangen in Wirksamkeit gesetzt wird. Artikel 1. (1852). In *Allgemeines Reichs-Gesetz- und Regierungsblatt für das Kaiserthum Österreich.*
- Kálmán király dekrétomainak első könyve.*
- KANDRA Kabos szerk. (1898): *A Váradi regestrum.* Budapest, Szent István Társulat.

Land-Gerichts-Ordnung deß Ertz-Hertzogthumbs Oesterreich unter der Ennß. 1656. Codicis Austriaci ordine alphabetico compilati pars Das ist: Eigentlicher Begriff und Inhalt Aller Unter deß Durchleuchtigsten Ertz-Hauses zu Oesterreich; Fürnemblich aber Der Allerglorwürdigsten Regierung Ihro Röm. Kayserl. auch zu Hungarn und Böheimb Königl. Majestät Leopoldi I, Ertz-Hertzogens zu Oesterreich etc. etc. Außgangenen und p (Band 1) (1704). Wien, Verlag Voigt.

Nemes Magyarország szokásjogának Hármaskönyve. In *Werböczy István Hármaskönyve* (1897). (KOLOSVÁRI Sándor – ÓVÁRI Kelemen ford., bevezetéssel és utalásokkal ellátta; MÁRKUS Dezső jegyzetek.) Budapest, Franklin-Társulat. Legújabb kiadása: WERBŐCZI István (2014) [1844]: *Hármaskönyv*. (Reprint kiadvány) [Pest, Eggenberger József és fia.] Budapest, Nemzeti Közszerzői és Tankönyv Kiadó.

Neue peinliche Landgerichts-Ordnung in Oesterreich unter der Ennß. (dto. 30. Dez. 1656) Gedruckt zu Wien, bey Johann Jacob Kürner.

Sanctio Criminalis Josephina: Patent vom 13ten Januar 1787, für alle Länder — Das allgemeine Gesetzbuch über Verbrechen und derselben Bestrafung. Gesetze und Verfassungen vom Jahre 1787.

(Szent) István első magyar király dekrétomainak második könyve.

(Szent) László király dekrétomainak második könyve.

VARGA Endre szerk. (1958): *Úriszék. XVI–XVII. századi perszövegek*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Verordnung der Minister des Innern, der Justiz und der Finanzen von 19 Jänner 1853, womit die Allerhöchsten Entschließungen über die Einrichtung und Amtswirksamkeit der Statthaltereien, der Comitats-Behörden und Stuhlrichterämter, dann über die Einrichtung der Gerichtsbehörden und das Schema der instemisierten Gehalte und Diäten Classen für das Königreich Ungarn, sowie über die Durchführung dieser Organisierung kundgemacht werden. *Reichsgesetzblatt (RGBL)*, 1853. Nr. 9. – Allerhöchste Bestimmungen über die Einrichtung der Gerichtsbehörden in Ungarn.

Verordnung des Justizministeriums vom 16. Juni 1854, wirksam für alle Kronländer mit Ausnahme der Militärgrenze womit eine Instruction über die innere Amtswirksamkeit und die Geschäftsordnung der Gerichtsbehörden in strafgerichtlichen Angelegenheiten erlassen wird (1854). *Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Oesterreich*, LIX. Stück. Ausgegeben und versendet am 8. Juli 1854. *Reichsgesetzblatt (RGBL)*, 1854 Nro. 165.

A kötet szerzői

Dr. Mezey Barna (az MTA doktora [DSc]) az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Magyar Állam- és Jогtörténeti Tanszék, tanszékvezető egyetemi tanára. Kutatási területe: magyar és európai alkotmány- és jogtörténet, különösen a büntetések és a büntetés-végrehajtás története; a rendvédelem és a rendőrségek története; a parlamentáris intézmények története. ORCID ID: 0000-0002-2234-9452

Dr. Lőrincz József (CSc [PhD], dr. habil.) az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Kriminológiai Tanszék, óraadó címzetes egyetemi tanára. Kutatási területe: büntetés-végrehajtási jogtörténet, fiatalok büntetés-végrehajtása, büntetőpolitika és börtönügy kapcsolata.

A Dialóg Campus Kiadó a Nemzeti Közszolgálati Egyetem könyvkiadója.

Nordex Nonprofit Kft. – Dialóg Campus Kiadó

www.dialogcampus.hu

www.uni-nke.hu

1083 Budapest, Ludovika tér 2.

Telefon: 06 (30) 426 61 16

E-mail: kiado@uni-nke.hu

A kiadásért felel: Petró Ildikó ügyvezető

Felelős szerkesztő: Gőcze István

Olvasószerkesztő: György László

Korrektor: Tar Krisztina

Tördelőszerkesztő: Stubnya Tibor

Nyomdai kivitelezés: Pátria Nyomda Zrt.

Felelős vezető: Simon László vezérigazgató

ISBN 978-615-6020-45-1 (nyomtatott)

ISBN 978-615-6020-39-0 (PDF)

ISBN 978-615-6020-40-6 (ePUB)

A magyar börtönügy története című kötet az első tankönyvi kísérlet a hazai börtönügy történetének átfogó feldolgozására, amelyet elsősorban az egyetemi szintre emelkedett büntetés-végrehajtási szakmai képzés számára készítettek a szerzők. A tankönyv a szakma történelmi gyökereinek, a szabályozás, a tudományos gondolkodás, a szervezet- és intézményrendszer, illetve működésének bemutatásával a képzés ismeretanyagának elmélyítéséhez járul hozzá. Előkészíti, valamint megkönnyíti a hatályos szabályozás és reáliák megértését, feldolgozását. E könyv a szakmában dolgozók és az érdeklődők számára is eligazodást nyújthat. Elősegítheti a büntetés-végrehajtás szakmai jellegének erősítését, azt, hogy a börtön, amely intézmény korábban csak az elvonásokra, a fogvatartottak mély alávetésére vagy csupán megőrzésükre helyezte a hangsúlyt, mára az elítéltek készségeinek és képességeinek fejlesztésére is irányítsa erőforrásait, javítva a fogvatartottak társadalomba visszatérésének esélyét, valamint lehetőséget kínálva önmaguk megváltoztatására.

A mű a KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15-2016-00001 „A jó kormányzást megalapozó közszolgálat-fejlesztés” című projekt keretében jelent meg.

SZÉCHENYI

MAGYARORSZÁG
KORMÁNYA

Európai Unió
Európai Szociális
Alap

BEFEKTETÉS A JÖVŐBE